

2

Sociologický časopis

Ročník 34 (1998)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Alena Kropáčková, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Miroslav Novák: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší? (druhá část).....</i>	<i>131</i>
<i>Klára Vlachová, Petr Matějů: Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice</i>	<i>145</i>
<i>Petr Matějů, Klára Vlachová: Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.....</i>	<i>171</i>

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Jan Řehák: Kvalita dat II. Přístupy k ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur</i>	<i>195</i>
--	------------

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Zdeňka Pechačová, Joseph Hraba, Wan-Ning Bao, Frederick O. Lorenz: Pocit ohrožení kriminalitou v České republice</i>	<i>205</i>
<i>Gerlinde Dörr, Tanja Kessel: Transformace jako proces učení. Příklad nové moderní organizace výroby.....</i>	<i>221</i>

RECENZE

<i>Bedřich Loewenstein: Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace (K. Müller)</i>	<i>235</i>
<i>Tadeusz Banaszczyk: Durkheim i protaagoniści (J. Sedláček)</i>	<i>237</i>
<i>Libor Musil (ed.): Vývoj sociálního státu v Evropě (R. Stošková)</i>	<i>240</i>
<i>F. Zich, V. Houžvička, M. Jeřábek, Q. Kastner: Kdo žije v pohraničí (A. Andrlé)</i>	<i>242</i>
<i>Harrie Salman: Evropa v novém světle (K. Bertelmann)</i>	<i>244</i>
<i>Ján Gabura, Jana Pružinská: Poradenský proces (J. Kapr).....</i>	<i>246</i>

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem – filozofie, antropologie, politika (J. Musil).....</i>	<i>249</i>
<i>Polská Sociologická encyklopedie (J. Sedláček).....</i>	<i>252</i>
<i>Druhá evropská konference UNESCO o společenských vědách (M. Illner).....</i>	<i>254</i>

de. vol. 33

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší?

(druhá část)

MIROSLAV NOVÁK**

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Is there one best "Model" of Democracy?

(part two)

Abstract: One element in the choice of a constitutional design or model of democracy is the criterion of efficiency. Different political scientists, however, understand the word "efficiency" in different ways. The author suggests a distinction between its two main meanings: (1) efficiency-action capacity and (2) effectiveness-socio-economic performance. It is not just socio-economic effectiveness that is important, but also political efficiency-action capacity. The efficiency-action capacity is closely linked with the theory of democracy put forward by Schumpeter and then adopted by the majority of political scientists. Thus, efficiency is essential not only for the government (in that it simplifies the operation of power) but also, and even more importantly, for the governed, for the citizens (in that it simplifies the choice and peaceful removal of the rulers, i.e. the executive).

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 131-144)

Je volební účast výtečný indikátor kvality demokracie?

Další tvrzení ve zmíněné Lijphartově stati zasluhují kritiky. Omezíme se zde jen na několik příkladů. Podle Lijpharta je volební účast „výtečný indikátor kvality demokracie“ [Lijphart 1994a: 4]. Průměrná volební účast zemí s poměrným zastoupením je podle jeho výpočtů 84,5 %, zatímco u zemí s většinovým volebním systémem je to jen 75,3 %, tj. rozdíl ve prospěch prvních 9 % [Lijphart 1994a: 6-7; srv. též Lijphart 1997: 7-9].

Je třeba upozornit, že mezi země s poměrným zastoupením nepočítá Lijphart Švýcarsko (známé svou mimořádně vysokou volební neúčastí), a to přesto, že podle něho právě Švýcarsko se nejvíce blíží ideálnímu typu konsensuální demokracie! [Lijphart 1994a: 2]. Důvodem vyřazení této země je, že nemá parlamentní režim. A když o kus dále ve své stati srovnává Lijphart většinové a konsensuální demokracie, a je tedy nucen Švýcarsko vzít také v úvahu, snaží se prezentovat tuto zemi (a spolu s ní také USA) jenom jako dva výjimečné „*deviant cases*“, které lze pravděpodobně vysvětlit jako důsledek četnosti voleb a mnohosti výběru [Lijphart 1994a: 10]. Proti tomu je třeba připomenout, co konstatoval např. Guy Hermet [1996: 9; 1989: 70-75], že totiž volební neúčast stoupá ve většině starých evropských nebo amerických demokraciích, v nichž účast na volbách není povinná, a že americký a švýcarský případ tedy vlastně představují jen špičku ledovce. Jan-Erik Lane a Swante Ersson, kteří nedávno zkoumali vývoj voleb-

*) V *Revue internationale de politique comparée* vyšel roku 1996 francouzsky můj článek [viz Novák 1996], jehož zcela přepracovanou a podstatně doplněnou verzi je tato stať.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. Dr. Miroslav Novák, Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1, fax (02) 26 09 21, e-mail novak@s.fsv.cuni.cz

ní participace v 18 západoevropských demokraciích od roku 1980, rovněž zjistili dlouhodobou klesající tendenci: průměrná volební účast byla v období 1980-84 81,5 %, 1985-89 80,1 %, 1990-94 79,4 %, 1995-96 74,9 % [Lane a Ersson 1997: 183-184].

Někteří specialisté, např. francouzští politologové Nonna Mayer a Pascal Perrineau [Mayer a Perrineau 1992: 37], dokonce vidí – nejspíš právem – jednu z příčin velmi nízké volební participace ve Švýcarsku v tom, že tam neexistuje střídání vlád (alternace).¹ Už od roku 1959 (!), kdy socialisté vstoupili trvale do federální exekutivy, tam totiž všechny politické strany relevantní na celošvýcarské (federální) úrovni mají své zástupce v sedmičlenné švýcarské vládě (tzv. federální radě), což Henry Kerr [1987: 124] nazval „*allparty regime*“. Jsou to stále jedny a tytéž strany a jejich poměr se rovněž od roku 1959 vůbec nemění (2 radikální demokraté [PRD], 2 křesťanští demokraté [PDC], 2 socialisté [PSS], 1 agrárník [UDC]). Švýcaři to nazývají „magickou formulí“. Přitom je známo, že právě takováto široká koalice je jedním z klíčových charakteristik Lijphartova konsenzuálního modelu demokracie!

Podle této logiky by vysoká volební účast mohla být naopak tam, kde proti sobě stojí v podstatě jen dva „tábory“, které jsou však oddělené od sebe velkou ideologickou vzdáleností.² Ale právě tato – velmi negativní – situace, která by sice mohla vést ke zvýšení volební účasti, je přece na sto honů vzdálená tomu, co si Lijphart přeje (a ostatně není z dlouhodobého hlediska životaschopná, protože, jak jsme už na to upozornili výše, bipolární systémy nemohou dobře fungovat, když ideologická vzdálenost je velmi vysoká).³

Jak se dalo pozorovat mezi jiným právě ve švýcarském případě, když se tam hlasuje na citlivá témata, která vyvolávají silné vášně, např. xenofobní iniciativy nacionalistické extrémní pravice, pak účast občanů významně stoupá. Pokud mezi třiceti lidovými hlasováními mezi lety 1965 a 1973 byla průměrná účast jen 42,2 %, maxima 74,7 % hlasujících se dosáhlo při iniciativě „proti nadměrnému cizineckému vlivu“ v červnu 1970, zatímco minima zájmu (26,7 %!) se těšilo téma „stabilizace trhu výstavby a udržení měny“ z června 1972 [Sidjanski 1975: 17]. V pozdější době se vysoce nadprůměrnou

1) Pokud jde pak o Spojené státy americké, nízká volební účast se tam často vysvětluje mezi jiným jako důsledek „*alternation without [real] alternative*“ (alternace bez [skutečné] alternativy) nebo, jinými slovy, jako důsledek „*consensus a l'américaine*“ (konsensu po americkém způsobu) [viz Mény 1978: 11; Toinet 1976: 927].

2) „*Quand l'éventail des choix politiques est ouvert et que les pôles de droite et de gauche du système partisan représentent véritablement deux pôles opposés, le système a de la polarité (...) Cette polarité, par la clarté des alternatives qu'elle propose, encourage la participation. (...) En Suisse, où depuis 1959 les quatre grands partis (parti radical, parti socialiste, parti démocrate-chrétien, union démocratique du centre) participent ensemble à l'exécutif de la Confédération, la polarisation du système de parti est quasi inexistante et la participation électorale une des plus faibles du monde occidental*“ [Mayer and Perrineau 1992: 37].

3) Daniel-Louis Seiler však přesto právem připomněl, že není možno výlučně spojovat ani bipolaritu jen se slabou (nízkou) polarizací, ani multipolaritu pouze se silnou polarizací: „*Il existe [aussi] des systèmes bipolaires, plus ou moins fortement bipolarisés; ainsi l'Autriche de la 1ère République (...) De même on aperçoit facilement des exemples de systèmes multipolaires dénués de toute polarisation: ainsi la Norvège, où la défense de la périphérie constitue un pôle*“ [Seiler 1982: 129].

participací (69,2 %) mohla pochlubit ve Švýcarsku zejména lidová iniciativa pro zrušení armády, která rovněž vyvolala vášnivé spory a silně polarizovala obyvatelstvo.⁴

Podobně je tomu i při volbách. Mimořádně vysokou volební účastí se vyznačovaly např. první parlamentní volby po pádu komunismu v Československu, které se konaly v červnu 1990 (více než 96 %!). Šlo však tehdy v podstatě o to vybrat si mezi minulým komunistickým režimem a liberální demokracií. Těžko to můžeme nabízet stabilizovaným demokraciím jako vzor k následování. Vynikající švédský analytik politické participace Herbert Tingsten upozornil, že v různých zemích, např. v Německu a Rakousku, se velmi vysoká volební účast zaznamenala právě v době, kdy v nich demokracie byla už na pokraji zhroucení [Tingsten 1937: 225-226].

Obecněji je zřejmé, že jedním ze způsobů, jak zvýšit účast občanů, by bylo zostřit a prohloubit ideologickou vzdálenost (polarizaci) a zmenšit konsensus, což lze asi sotva považovat za žádoucí. Celá řada seriózních výzkumů, zejména z dob zhroucení demokracií v Evropě mezi dvěma světovými válkami, potvrzuje tento závěr.⁵

Je dále nesporné, že jedním z možných důvodů (nikoli jediným možným důvodem) volební abstinence je spokojenost občanů s daným stavem, takže nepovažují za nutné dostat se k volebním urnám [viz např. Berelson, Lazarsfeld et al. 1954: 322; Almond a Verba 1965: 339, 347].

Bylo by samozřejmě cynické, kdyby nás nízká volební účast ve starých „konsolidovaných“ demokraciích těšila. Je třeba si však uvědomit, že nízká volební účast nevyovídá vždycky jen o jednom a též. Nízká volební účast také neindikuje vždycky něco negativního, podobně jako vysoká účast neindikuje vždycky nutně něco pozitivního. Zvláště přesvědčivě to vysvětlil Seymour Martin Lipset ve své klasické a dodnes cenné práci *Political Man* z roku 1960; jeho závěr stojí zato ocitovat: „*Nízká nebo vysoká volební účast nejsou samy o sobě pro demokracii dobré nebo špatné. Rozsah a povaha participace odrážejí jiné činitele, které určují daleko více šance systému na to, aby se mohl rozvíjet a udržovat.*“ [Lipset 1981: 229]. Za těchto okolností je zřejmé, že tvrzení, podle něhož volební účast je „výtečný indikátor kvality demokracie“ [Lijphart 1994a: 4], je neudržitelné.

Lijphart neustále zdůrazňuje superioritu konsensuální demokracie (nad demokracií většinovou) ve věci reprezentace menšin. Ale to je nošení dříví do lesa. Nikdo přece nepopírá, že pro společnosti rozdělené do více etnických, jazykových náboženských a jiných subkultur jsou konsociační prvky v politickém systému vhodné.⁶

4) Nejnovější informace najdete v [Papadopoulos 1994, Kriesi 1993].

5) Viz zejména Lipset [1981: 227-229], který odkazuje na autory jako je H. Tingsten, Francis G. Wilson, W. H. Morris Jones, D. N. Hogan, Harold F. Gosnell, W. B. Munro, David Riesman.

6) Stein Rokkan to velmi správně vysvětlil na případu poměrného volebního systému, důležitému prvku konsociační demokracie: „It was no accident that the earliest moves toward proportional representation (...) came in the ethnically most heterogeneous European countries: Denmark in 1855; the Swiss cantons in 1891; Belgium in 1899; Moravia in 1905; Finland in 1906. In linguistically and religiously divided societies majority elections could clearly threaten the continued existence of the political system“ [Rokkan 1970: 157]. Připomeňme však, že většinový volební systém může být za určitých okolností výhodný pro etnické, jazykové nebo náboženské menšiny; totiž když jsou regionálně vysoce koncentrované [viz Duverger 1981: 401]. Dále pak pokud stavíme proti sobě, jak je to obvyklé, poměrné zastoupení a většinový volební systém, nesmíme ztrácet ze zřetele klíčový význam velikosti volebních obvodů, jak to na základě výzkumů ukázali zejména

Docházíme zde k bodu, který je klíčový při hodnocení Lijphartovy teze. Už u Aristotela v jeho čtvrté knize *Politiky* se setkáme s myšlenkou, že nejde ani tolik o to (nebo přinejmenším nejde jenom o to) hledat nejlepší vládu vůbec, nejlepší režim jako takový, ale spíše takový režim, který vyhovuje v daných podmínkách. Pokud jde o Lijpharta, ten poté, co navrhl rozlišovat mezi konsensuálními a většinovými demokraciemi, se už jistou dobu snaží čím dál tím víc hájit konsensuální model jako lepší – podle téměř všech kritérií – ve srovnání s většinovým modelem.⁷ Na základě toho pak uvádí, že pokud se rozhodujeme mezi těmito dvěma modely (což je aktuální zejména v nově se demokratizujících zemích), měli bychom dát přednost modelu konsensuálnímu. Ten, jak jsme si už ukázali, je podle Lijpharta lepší nejen ve věci reprezentace a ochrany menšin, ale prý je pravděpodobně i účinnější.

Avšak to, že Lijphart operuje s termínem účinnost (effectiveness) ve smyslu socioekonomických výkonů, má dva nepříjemné důsledky: (1) v rozporu s tím, co tvrdí, se mu nepodařilo uvést v pochybnost „tradiční“ pojetí, protože ta staví proti reprezentativitě něco jiného: účinnost (efficiency) ve smyslu akceschopnosti, (2) jeho teze se stává problematická, poněvadž neexistuje nutně kauzální vztah mezi různými modely demokracie a socioekonomickými výkony.

Lijphart by se přitom mohl spokojit s argumenty, které nejsou nijak zanedbatelné a hlásat např., že konsociační charakteristiky jsou vhodné za mnoha okolností, s výjimkou zemí, které jsou poměrně homogenní a kde není ideologická vzdálenost příliš velká [srv. Sartori 1987: 240; Dahl 1989: 161-162].⁸ Jak však bohužel ukazují jeho novější texty – a zejména jeho článek „Democracies: Forms, Performance, and Constitutional Engineering“ – tohle už mu nestačí a Lijphart směřuje čím dál tím víc k „předaristotelskému“ přístupu: srovnává modely, jako kdyby se jednalo o to, který z nich lze doporučit jako nejlepší všem zemím, které nastoupily proces demokratizace [viz Lijphart 1994a: 12-15].

Douglas W. Rae [1971], Rein Taagepera a Matthew S. Shugart [Taagepera a Shugart 1989] a koneckonců i Lijphart sám se svými spolupracovníky [Lijphart 1994c].

⁷) Lijphartův postoj v této věci se vyvíjel. Zpočátku se spokojoval se skromnějším a správnějším stanoviskem. Nechme slovo samotnému Lijphartovi: „The conventional wisdom has long been widely accepted without adequate empirical examination (...). In fact, I have committed this error myself. (...) I argued that power-sharing was the best kind of democracy that deeply divided countries could attain, but I admitted – far too readily! – that it was necessarily less effective and less efficient than majoritarian forms of democracy“ [Lijphart 1994a: 3]. Sartori má tedy zcela pravdu, když považuje dřívější Lijphartovu koncepci „consociational democracy“ za důležitý příspěvek našemu chápání demokracie, ale jeho pozdější snahu o vytvoření „velké teorie“ o superioritě „konsensuální demokracie“ odmítá: „Lijphart was absolutely right in holding that a democracy could work even under adverse conditions (especially a fragmented political culture) by having recourse to non-majoritarian, consociational practices; and his consociational democracy construct was a perceptive and important addition to our understanding of democratic governance. Thereafter, however, Lijphart has blown up these premises into a ‚grand theory‘ of a superior form of democracy: consensus democracy. And while I do follow the initial Lijphart, I cannot follow him that far.“ [Sartori 1994c: 70]

⁸) Neměli bychom se však na druhé straně nechat příliš oslnit Lijphartovým konsensuálním modelem. Jak si ještě ukážeme dále, jen na základě povrchního dojmu by se mohlo zdát, že velká většina „konsolidovaných“ západních demokracií odpovídá spíše konsensuálnímu než majoritnímu modelu.

Domnívám se, že bychom měli postupovat jinak. Měli bychom si klást otázku, za jakých podmínek „konsenzuální“ model vyhovuje lépe nebo – přesněji – za jakých okolností už vlastně nemáme na vybranou, protože zavedení konsociačních prvků představuje prakticky jedinou realistickou možnost, jak udržet demokracii.⁹ A samozřejmě bychom si také měli klást otázku, v jakých typech států lze naopak adoptovat bez velkých problémů většinové prvky (zejména většinový volební systém nebo obecněji volební systém s výrazně většinovým efektem).¹⁰

Teprve potom bychom si eventuálně mohli položit otázku, zda i v těch zemích, v nichž díky poměrné homogenitě a nepříliš velké ideologické vzdálenosti lze bez obav zavést prvky majoritního „modelu“, by konsenzuální model nebyl ještě lepší.¹¹ Ale pozor! V takovém případě bychom nemohli používat – jako to činí Lijphart – vždycky stále jedna a tatáž kritéria hodnocení pro všechny země, nebo přinejmenším by pak všechna kritéria nemohla mít stejnou váhu, stejnou důležitost. Srovnávání mezi zeměmi, které se svými sociologickými charakteristikami (homogenita nebo segmentace atd.) blíží spíše jednomu nebo druhému „modelu“,¹² by tedy měly být prováděny jinak. Kritérium, které je důležité – nebo dokonce rozhodující – pro zemi vysoce segmentovanou, může být bezvýznamné pro zemi poměrně homogenní (*et vice versa*). Např. pro zemi, která je etnicky, jazykově a nábožensky poměrně homogenní, kritérium lepší zastupování etnických (a jiných) menšin ztrácí hodně ze své váhy (významu).

Uveďme příklad užití odlišných kritérií za odlišných okolností. Raymond Boudon ve své knize *L'Idéologie ou l'origine des idées reçues* [Boudon 1986: 222-225] připomíná, že v mnoha agrárních společnostech, zejména v afrických a vietnamských vesnicích na počátku 20. století přijímala shromáždění vesničanů velmi často kolektivní rozhodnutí nikoli prostou většinou, ba ani kvalifikovanou většinou, ale jednomyslně. Pozorovatelé poznamenali, že toto pravidlo rozhodování jednomyslnosti vedlo téměř vždycky k nekořečným diskusím. Jak ani jinak nemůžeme očekávat od Boudona, ten se nespokojil s kulturalistickými interpretacemi tohoto jevu, ale pokusil se o racionální explikaci.¹³ Stručně ji shrňme. Tyto agrární společnosti fungují v režimu blízcímu se subsistenčnímu hospodářství, kde jde o holé přežití a konstatuje se tam velmi silná interdependence členů

⁹) Tak tomu je, jak se zdá, v zemích silně rozdělených podle cleavages jazykových, náboženských nebo etnických, jako je Belgie. V takových případech můžeme připustit s Raymondem Aronem: „Když je některá země příliš rozdělena v otázce, jaký je nejlepší režim nebo co je třeba v dané situaci dělat, je často lepší smířit se s polovičním ochrnutím.“ [Aron 1965: 231; 1993: 128].

¹⁰) Jak je známo, i v rámci poměrné reprezentace lze dosáhnout výrazně většinového efektu, např. tím, že zvolíme malé volební obvody (s nanejvýše pěti mandáty na jeden obvod).

¹¹) Pokud bychom ale skutečně chtěli vyvrátit „conventional wisdom“, nesměli bychom udělat to, co provedl Lijphart, který se pokusil nepozorovaně nahradit *efficiency-action capacity* (s níž operuje tradiční pojetí) něčím jiným, totiž *effectiveness-socio-economic performances*.

¹²) Termíny „majoritní demokracie“ a „konsenzuální demokracie“ jsou jen ideálytypy (abychom užili terminologie Maxe Webera), kterým se reálné politické systémy více nebo méně blíží: „Prvou poznámkou by som definitivne zdôraznil, že rozdiel medzi majoritnou a konsociačnou demokraciou má charakter idálneho, naozaj pôlového typu. Lijphart naproti tomu podčiarkuje empirický a empiricky extrahovaný charakter svojich typov a tým sa dostáva do nebezpečenstva zveličovania svojej veci. Tento kontrast je empiricky nadsadený najprv v tom, že žiadna reálna demokracia sa nepridržiava pravidla absolútnej väčšiny.“ [Sartori 1987: 239, Sartori 1993: 242].

¹³) Raymond Boudon se opírá o dílo Samuela L. Popkina [1979].

kolektivity, kdy iniciativy jednoho člena mohou mít snadno velice závažné důsledky na život člena druhého. Proto mají všichni zájem na tom, aby disponovali právem veta, tedy aby shromáždění přijímalo kolektivní rozhodnutí spíše jednomyslně, než jiným způsobem transformace individuálních mínění v kolektivní rozhodnutí. Jaké jsou pak náklady kolektivního rozhodnutí?¹⁴

Je pravda, že pravidlo jednomyslnosti povede k velmi dlouhým diskusím. Ale v takové společnosti je čas poměrně málo drahý, málo nákladný: lidé stráví jen málo svého času k hospodářským účelům, a mohou tedy věnovat mnoho času fungování „politického systému“. Jinak řečeno, v tradičních agrárních společnostech je hojnost času a úzká interdependence mezi členy společenství. Kdežto v moderních společnostech je čas vzácný a interdependence mezi členy společnosti je volnější, méně úzká. Zatímco v tradičním agrárním společenství pravidlo jednomyslnosti plní uspokojivě funkce transformace individuálních mínění do kolektivních rozhodnutí, naopak v moderní společnosti budou mít členové kolektivity tendenci podrobit se spíše prostému většinovému rozhodnutí. V moderní společnosti by pravidlo jednomyslnosti bylo dysfunkční, podobně jako by bylo dysfunkční pravidlo většinové v tradiční agrární pospolitosti [Boudon 1986: 225].

Je paradoxní, že Lijphart navrhuje současným společnostem model podobný¹⁵ tomu, který se hodí podle Boudona pro tradiční agrární společenství! Ve své citované stati o demokracii se Lijphart opírá o Ruperta Emersona a Raula S. Maglapuse, kteří upozornili, že neevropské (africké a asijské) národy třetího světa mají konsensuální a nikoli majoritní tradice [viz Lijphart 1994a: 14-15]. Ale místo aby nám logicky vysvětlil, že konsensuální model se zvláště hodí pro tradiční agrární země (jakož i pro společnosti vysoce polarizované nebo segmentované, ať jsou tradiční nebo moderní), Lijphart naopak zdůrazňuje: „...na hlubší úrovni politické kultury směřují v mnoha oblastech světa běžné orientace více ke konsensuálnímu než většinovému modelu“ [Lijphart 1994a: 14].

Jsou v demokraciích konsensuální prvky rozšířenější než prvky většinové?

Na základě povrchního dojmu by se mohlo zdát, že velká většina „konsolidovaných“ západních demokracií odpovídá spíše konsensuálnímu než majoritnímu modelu. Není pravdou, že takové „konsensuální“ charakteristiky, jako je poměrné zastoupení, multipartismus, bikameralismus, se vyskytují mnohem častěji než jejich protějšky typické pro majoritní model, tj. většinové volební systémy, systém dvou stran, monokameralismus? Pokud se nad věcí zamyslíme hlouběji, zjistíme, že tomu tak docela není.

Nejenže se např. poměrné zastoupení jen výjimečně uplatňuje v (téměř) čisté podobě, ale v některých případech (např. Řecko, Španělsko) má formálně proporcionální volební systém ve skutečnosti výrazně majoritní efekt! Např. index disproportionality, jak ho vypočítal Richard Rose [1992: 75], je pro Španělsko 84, což je větší disproportionality, než je ve většině zemí s majoritními volebními systémy včetně Velké Británie! Podle zmíněných výpočtů Richarda Roseho jen dvě země s majoritními volebními systémy byly tehdy ještě disproportionálnější než Španělsko: Nový Zéland (index disproportionality 80) a Francie (index 79).

¹⁴) O obecné otázce dvou typů nákladů kolektivního rozhodnutí viz zvláště [Buchanan a Tullock 1967].

¹⁵) Zdůrazněme podobný, nikoli identický: princip „jednomyslnosti“ jde ještě dál (ale ve stejné logice) než princip „konsensu“.

Pokud jde o bikameralismus a monokameralismus, neměli bychom zapomínat, že tato alternativa platí vlastně jen pro unitární státy, zatímco pro státy federální nikdo nepopírá vhodnost bikameralismu amerického typu. Pokud bychom vzali za základ srovnání výskytu monokameralismu a bikameralismu jen unitární státy, převaha bikameralismu by se zmenšila. Kromě toho bikameralismus v přísném slova smyslu implikuje – jak na to Lijphart sám právem upozorňuje – že obě komory (horní i dolní sněmovna) mají zhruba stejné pravomoci (kompetence). Pak ovšem některé země, v nichž je formálně dvoukomorový parlament, ale kde horní komora má podstatně menší pravomoci (např. Velká Británie), tomuto přísnému kritériu bikameralismu neodpovídají. Kromě toho, jak na to v poslední době právem upozornil Sartori [1994b: 185-187], pokud mají obě komory parlamentu zhruba stejně velké pravomoci, může to vést (přínejmenším v parlamentních režimech) k neřešitelným problémům, když většiny v obou komorách jsou odlišné a vzájemně nepřátelské. Řešení, které pro takové případy navrhuje Lijphart, totiž tzv. „velká koalice“, způsobuje víc problémů, než jich řeší [viz Sartori 1994b: 186-187].

Pokud jde o stranické systémy, multipartismus je samozřejmě mnohem rozšířenější než bipartismus. Ale vždyť bipolární multipartismus, jak ho chápou mezi jinými Duverger a Sartori, do „většinové“ logiky zapadá (a je s „většinovou“ logikou slučitelný) podobně jako bipartismus!

Jak to nedávno ukázal např. Norman Schofield [1995], který se zabýval jen zeměmi s multipartismem (to znamená, že země, v nichž se vyskytuje systém dvou stran, jsou z jeho analýzy vyřazeny), nejrozšířenějšími situacemi jsou v evropských demokraciích (1) různé druhy minimálních vítězných koalic [*minimal winning coalitions*], včetně tzv. *minimal connected winning coalitions* (minimálních vítězných koalic stran sousedících na politickém spektru), (2) menšinové vlády. To, že minimální vítězné koalice odpovídají „většinové“ logice více než logice „konsensuální“, není snad třeba dlouze vysvětlovat. Za zmínku ale stojí to, že menšinové vlády – paradox je zde jen zdánlivý – „většinové“ logice odpovídají snad ještě víc, než jí odpovídají minimální vítězné koalice!

Zde, zdá se, narážíme na Achillovu patu Lijphartova konsensuálního modelu: velké koalice v tom smyslu, jak je vyžaduje Lijphartův konsensuální model (tj. v exekutivě by měly být zhruba proporcionálně zastoupeny všechny relevantní strany) se dlouhodobě bez přerušení vyskytuje jen ve Švýcarsku (od roku 1959) a nikde jinde. V Kolumbii to sice fungovalo, ale jen dočasně (čtyři zákonodárná období po sobě). Dokonce i v Rakousku, kde jsme se s tím setkali po 2. světové válce, je už dnes dávno to, co se tam někdy nazývá „velkou koalicí“ (koalice sociálních demokratů s lidovou stranou), ve skutečnosti jen jedním z druhů minimální vítězné koalice, přesněji řečeno minimální vítěznou koalicí zahrnující nejmenší počet stran, jak to chápe Leiserson. To, proč se v posledních desetiletích v Rakousku jen výjimečně vyskytuje jiný druh minimální vítězné koalice, totiž vítězná koalice s nejmenším počtem poslaneckých křesel, jak to chápe Riker,¹⁶ je nasnadě. Neplyne to ani tak z „konsensuální“ logiky, ale spíše z logiky „většinové“: třetí strana, tj. Heiderova FPÖ, je považována za extrémní, a proto s ní žádná ze dvou umírněných stran nechce uzavřít vládní koalici.

Zkrátka: nelze tvrdit, že velká většina tzv. zavedených demokracií se víc blíží konsensuálnímu modelu než modelu většinovému.

¹⁶) O různých druzích minimální vítězné koalice se lze dočíst v mé nedávné příručce [viz Novák 1997a: 185-189].

Platí „konvenční názor“ jen pro parlamentní režimy?

Zatímco se Lijphart snaží ukázat, že konsenzuální demokracie jsou lepší nejen co do reprezentativity, ale i co do účinnosti, Matthew Soberg Shugart a John M. Carey ve svém nedávném významném díle [viz Shugart and Carey 1992] hlásají jinou zajímavou tezi. Tradiční názor, podle něhož je třeba zvolit mezi reprezentativitou a akceschopností (efficiency)¹⁷ prý platí pro režimy parlamentní, ale neplatí pro režimy, ve kterých je hlava státu volena přímo lidem. Shrňme stručně jejich argumentaci. V parlamentním režimu existuje jen jeden typ orgánu volený přímo lidem, totiž shromáždění (parlament): „*With only one agent of the electorate, it is not feasible to have both efficient and representative elections in the same system*“ [Shugart a Carey 1992: 8]. Naproti tomu v režimech, kde je prezident volen přímo lidem, jsou takové orgány dva: shromáždění a prezident, a proto podle Shugarta a Careye je tam možné maximalizovat současně oba cíle, tj. jak akceschopnost, tak reprezentativitu.

Shugart a Carey pak jasně vyjadřují své preference: prezident volený přímo lidem, což umožňuje voličům identifikovat jasně exekutivu („*identifiability*“), která může být pak odpovědná za své výsledky („*accountability*“), parlament velmi reprezentativní (implikující normálně proporcionální volební systém).

Velká kvalita díla Shugarta a Careye spočívá především v bohaté komparativní analýze režimů, v nichž je prezident volen přímo lidem, zatímco jejich teze týkající se možnosti maximalizovat zároveň reprezentativitu i akceschopnost není věrohodná.¹⁸

Nebylo by sice správné užívat proti Shugartovi a Careyovi závěry důležitého článku Scotta Mainwaringa [1993], podle něhož je to právě kombinace prezidentského režimu s multipartismem (připomeňme, že multipartismus je podle „Duvergerových zákonů“ spjat s poměrným zastoupením), která je velmi nepříznivá pro stabilitu demokracie. Je však nutno zdůraznit, že politický režim, v němž je prezident volen přímo lidem a kde parlamentní volby se konají podle volebního systému poměrného zastoupení, neumožňuje maximalizovat současně reprezentativitu a akceschopnost.

Ústavní prvky jako je poměrné zastoupení, které favorizují reprezentativitu, vstupují totiž do kolize (konfliktu) s ústavními prvky, jako je přímá volba prezidenta lidem, které favorizují naopak akceschopnost. Kočár, který tlačí jeden kůň doleva a druhý kůň doprava, nepojede současně doprava i doleva. V nejlepším případě pojede někam mezi dvěma směry, např. přímo doprostřed. V nejhorším případě se kočár roztáhne pod vlivem dvou protichůdných tlaků.

Mohlo by se nanejvýš jednat o ústavní konfiguraci obdobnou konstelaci tvořenou v parlamentním režimu malým počtem stran za současného volebního systému poměrného zastoupení. Sartoriho závěr o této konfiguraci by snad mohl platit také pro ústavní řešení, které navrhuji Shugart a Carey: mohli bychom tak eventuálně najít uspokojivější rovnováhu mezi akceschopností a reprezentativitou, ale nejednalo by se o ústavní řešení maximalizující současně oba politické cíle.

¹⁷) Na rozdíl od Lijpharta, Shugart a Carey proti reprezentativitě staví akceschopnost (efficiency), v čemž respektují „konvenční“ názor.

¹⁸) Velmi vyvážené a výstižné hodnocení významné knihy Shugarta a Careye lze najít v recenzi Jeana Blondela [viz Blondel 1993: 415-416].

Závěr: o perspektivách ústavního inženýrství¹⁹ nejen ve střední a východní Evropě

Závěrem bych chtěl rekapitulovat, připomenout několik jednoduchých myšlenek, na které se bohužel v poslední době poněkud zapomíná, a pokusit se aplikovat některé z probíraných tezí na tři nově demokratizované země střední a východní Evropy.

Především bychom se měli inspirovat Sartoriho úsilím o ujasňování pojmů [viz např. Sartori 1970, 1984, 1994a]. Užívání termínů, které mají různé významy, může vést ke konfúzím.²⁰ Pokud jde o termín účinnost, navrhl jsem rozlišovat mezi dvěma hlavními významy: politická akceschopnost (*efficiency*) a socioekonomické výkony (*effectiveness*).

K tomu, aby demokracie fungovaly uspokojivě, potřebují nejen socioekonomickou výkonnost, ale neméně i politickou akceschopnost. Zdá se, že není výrazný vztah mezi různými ústavními alternativami (zvláště volebními systémy) a socioekonomickou výkonností. (Ostatně korelace nemají nutně kauzální charakter.) Očekávat např. od přechodu z většinového volebního systému k poměrnému zastoupení nebo od unikameralismu k bikameralismu zvýšení ekonomických výkonů, je nejspíš iluzorní.

Pokud jde naopak o akceschopnost, je tomu jinak. Zejména úprava existujícího volebního systému (např. výrazné zmenšení volebních obvodů a odpovídající zvýšení jejich počtu) nebo vystřídání jednoho volebního systému jiným (např. přechod od poměrného zastoupení k většinovému volebnímu systému) může v řadě případů vládní akceschopnost podstatně zvýšit.

Je samozřejmé, že takové zvýšené akceschopnosti je zvláště zapotřebí, když dochází k významným transformacím i v ekonomické oblasti, jako je tomu zejména v postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Předpokládá to ovšem aspoň minimální konsensus (jinak řečeno nepřilíš vysokou polarizaci) a stát poměrně homogenní. Maďarsko, země dost homogenní, která na rozdíl od České republiky a Polska, zemí podobně homogenních, zavedlo převážně většinový volební systém [viz Lijphart 1992b], by mohlo sloužit za vzor jak České republice, tak i Polsku. Zkušenost těchto tří zemí, které jsou vesměs (spolu se Slovinskem) považovány v rámci postkomunistického světa za nejméně špatné žáky jak co do politické demokracie, tak co do tržního hospodářství, a s nimiž se na rozdíl od Slovinska počítá pro členství jak v Evropské unii, tak v NATO, je neobyčejně zajímavá zejména z hlediska efektů volebních systémů.²¹

V postkomunistických zemích střední a východní Evropy se stranický systém teprve tvoří a přísně proporcí volební systém tam může ještě výrazně posílit tendenci ke stranické fragmentaci a může znesnadnit vládní stabilitu. Tendence ke stranické fragmentaci byla tam tak jako tak silná nejméně při prvních dvou parlamentních volbách a projevuje se nejen ve volebních výsledcích, ale také v průběhu zákonodárného období vznikáním nových parlamentních skupin (klubů). S výjimkou Maďarska, kde se hlavní strany utvořily dříve než v ostatních zemích (už před rokem 1989), se v ostatních post-

¹⁹) O ústavním inženýrství viz hlavně Sartori [1994b a 1996b].

²⁰) Sartori [1994b: 69-73] právem poukázal na vážné terminologické problémy spojené s „pozdním“ Lijphartem, respektive s jeho „velkou teorií“ (grand theory) nadřazenosti konsensuální demokracie nad většinovou demokracií.

²¹) Lze konzultovat k tomuto tématu *International Political Science Review* 18, no. 4 (October 1997), jehož Issue title je „Elections and Parliaments in Post-communist East Central Europe“. Issue editor je Jerzy J. Wiatr a spolu s ním tam statí napsali János Simon, Stanislaw Gebethner, David M. Olson, Attila Ágh a Jana Reschová.

komunistických zemích střední a východní Evropy teprve počínaje třetími svobodnými parlamentními volbami může objevit jakž takž stabilní stranický systém.

Pokud jde o pětiprocentní klauzuli, její efekt se velmi mění v čase, jak si to ukážeme zejména na příkladu českých zemí, kde existuje už od prvních svobodných parlamentních voleb konaných roku 1990.²²

Polsko nejprve zavedlo striktní proporční systém, v důsledku čehož 29 (!) stran se dostalo roku 1991 do dolní komory parlamentu (Sejm), což je možná „světový rekord“. Přitom nejsilnější strana získala jen 12 % hlasů. Polsko se pak mohlo inspirovat příkladem Maďarska a vystřídat proporční volební systém převážně většinovým volebním systémem nebo obecněji systémem s převážně většinovým efektem. Nešlo však tak daleko a místo toho si za příklad vzalo Československo (a jeho nástupnické státy): zavedlo klauzuli (5 % pro strany a 8 % pro koalice).

Pro úplnost je třeba dodat, že zároveň poněkud zmenšilo velikost volebních obvodů a Hare-Niemeyerův systém přidělování křesel nahradilo D'Hondtovým systémem (obě tyto změny o něco více favorizují velké strany a vedou tedy k mírnému zvýšení disproporcionality). Bude to však stačit k dlouhodobějšímu usnadňování vládních většin? Lze o tom pochybovat.

V Československu (a jeho nástupnických státech) platí pětiprocentní klauzule už od začátku, tj. od prvních parlamentních voleb v roce 1990. Toto volební kvórum při prvních (a do značné míry ještě i při druhých) demokratických volbách má poměrně výrazný většinový efekt v důsledku toho, že voliči ještě dávají velmi často svůj hlas velmi malým stranám. Ty ve volbách propadnou, nedostanou se do parlamentu, zatímco těm několika stranám, které pětiprocentní klauzuli překonají, se přerozdělí mnoho hlasů. Krajní případ této tendence představovaly první parlamentní volby s pětiprocentní klauzulí v Polsku roku 1993, při nichž došlo k neobyčejné velké disproporcionality: 9 z 15 kandidujících uskupení se nedostalo do dolní komory parlamentu (Sejm), 35 % (!) voličských hlasů „propadlo“ a bylo „přerozděleno“. Koalici postkomunistické Aliance demokratické levice (SDL) A. Kwasniewského a Rolnické strany (PSL) pak stačilo 36 % voličských hlasů k získání 66 % parlamentních křesel!

Při druhých polských parlamentních volbách s pětiprocentním kvórem (roku 1997) už disproporcionality poklesla, ale zůstala ještě velká. Polský prezident Kwasniewski po posledních parlamentních volbách v Polsku poznamenal, že jeho postkomunistická Aliance demokratické levice (SLD) v roce 1997 dostala víc procent hlasů než v roce 1993 (27 %, zatímco v roce 1993 jen 20 %). Přesto roku 1997 prohrála, zatímco v roce 1993 suverénně zvítězila... V roce 1997 volby vyhrála Volební akce Solidarity (AWS), která získala 34 % hlasů a 44 % křesel.

V České republice se v roce 1996 konaly už třetí parlamentní volby s touto pětiprocentní klauzulí a logicky si mezitím voliči na tuto bariéru zvykli (Duverger to nazývá „psychologický efekt“): straničkám, které neměly šanci na vstup do parlamentu, už hlasy nedávali, což mělo za následek výrazné zvýšení proporcionality. V roce 1992 ještě koalice pravého středu (ODS-KDS, ODA, KDU-ČSL) s pouhými 42 % hlasů získala absolut-

²²⁾ Podobnou tendenci jsme mohli pozorovat už v Německu v 50. letech. Málo obстоjí námitka, že je tam „smíšený“ volební systém. Specialisté vědí, že Německo má v podstatě „personalizovaný“ systém poměrného zastoupení.

ni většinu poslaneckých mandátů (52,5 % poslaneckých mandátů). Při těchto parlamentních volbách se „ztratilo“ (a bylo přerozděleno) 19 % hlasů.

Naproti tomu při třetích českých parlamentních volbách v roce 1996 už „propadlo“ jen 11 % hlasů a tímž třem formacím (ODS,²³ ODA, KDU-ČSL) ani 44 % hlasů nestačilo k získání absolutní většiny v parlamentě (obdržely jen 49,5 % křesel) a musely se proto spokojit s utvořením menšinové vlády. Důsledky jsou nasnadě: vládní stabilita je ohrožena, riziko paralýzy a impotence politických institucí je značné [viz Novák 1997b: 178-179].

Nebude Polsko s určitým časovým odstupem (tj. od třetích parlamentních voleb s pětiprocentním kvórem) trpět podobnými potížemi jako má dnes Česká republika? V každém případě už nyní lze souhlasit s Jerzy Wiatrem, že „Institucionální stabilita polského parlamentarismu kontrastuje s vysoce stálým vývojem parlamentarismu v Maďarsku (...), ukazujíc tak, že není novinkou parlamentních institucí jako takových, ale nezralostí mladých demokracií. To vysvětluje polský paradox, ale také specifickou historii utváření institucí v Polsku po roce 1989.“ [Wiatr 1997: 444]

Obecněji: byla by škoda, kdyby ve jménu jednostranně chápané a ve srovnání s jinými cíli absolutizované reprezentativity se zlehčoval význam politické akceschopnosti. Jak jsme si ukázali, politická akceschopnost je něčím podstatným pro demokracii, jak ji dnes chápeme. Pojem politické akceschopnosti (*efficiency*) je přece úzce spjat s tou teorií demokracie, kterou navrhl Schumpeter a kterou po něm v podstatě převzala většina současných politologů. Jde tedy o problém významný nejen z praktického, ale i z teoretického hlediska. A proto bychom měli politickou akceschopnost obětovat jen za výjimečných okolností (když jde o samotné přežití demokracie).

Pokud jde o vztah mezi reprezentativitou a politickou akceschopností, nelze je bohužel maximalizovat oboje současně ani v parlamentních režimech, ani v prezidentských režimech. Někteří specialisté se domnívají, že našli ústavní zřízení maximalizující oba cíle (jak reprezentativitu, tak akceschopnost), ale jejich argumenty nejsou přesvědčivé. Navíc je třeba brát v úvahu dané okolnosti: ústavní prvky, které se osvědčily v jedné situaci, nemusejí být automaticky vhodné za jiných *okolností*.²⁴ Žádný „model“, ani většinový, ani tzv. konsensuální, se nehodí pro všechny demokratické (nebo demokratizující se) země.

Je zvláště nevhodné doporučovat tzv. konsensuální model (a z jeho prvků zejména striktně proporční volební systém) těm demokratizujícím se zemím, které jsou poměrně homogenní a nejsou vysoce polarizované. Striktní proporcionální reprezentace usnadňuje silnou fragmentaci a polarizaci, pomáhá antisystémovým stranám, zdržuje utváření životaschopného stranického systému, ztěžuje dosažení vládní stability a může vést k paralýze a k impotenci politických institucí.

²³) Ministrana KDS, která šla do parlamentních voleb v roce 1992 ještě v rámci předvolební koalice s ODS, se před následujícími parlamentními volbami sloučila s ODS.

²⁴) Takové je nejspíš i stanovisko Roberta Dahla: „Zda lidé oddaní demokratickému procesu považují za rozumné přijímat pravidlo většiny pro všechna kolektivní rozhodnutí, omezovat vládu většiny nebo přejít ke konsensuální úpravě, tudíž částečně závisí na podmínkách, za kterých očekávají kolektivní rozhodování. Pokud se tyto podmínky změní, úprava považovaná za vhodnou za předchozích okolností může být změněna v tom či onom směru – směrem k absolutní většinové vládě nebo nevětšinové vládě“ [Dahl 1989: 161; 1995a: 146].

MIROSLAV NOVÁK je doktor sociologie Ženevské univerzity (1988) a od roku 1990 přednáší politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, v akademickém roce 1996-97 také na Univerzitě ve Fribourgu (Švýcarsko). Jeho specializací je komparativní politická sociologie, zejména přechod k demokracii v zemích střední a východní Evropy a stranické systémy. Z jeho publikací citujeme 2 knihy, které vydal v roce 1997: *česky Systémy politických stran* (Praha, SLON) a *francouzsky Une transition démocratique exemplaire?* (Praha, Editions du CEFRES).

Literatura

- Almond, Gabriel A., Sidney Verba 1965. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston: Little Brown and Co.
- Aron, Raymond 1965. *Démocratie et totalitarisme*. Paris: Gallimard, coll. Idées.
- Aron, Raymond 1993. *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld et al. 1954. *Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blondel, Jean 1993. "Presidency or Constitutional Monarchy?" *Gouvernement and Opposition* 28: 415-416.
- Boudon, Raymond 1986. *L'Idéologie ou l'origine des idées reçues*. Paris: Fayard.
- Buchanan, James M., Gordon Tullock 1967. *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1995a. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Dahl, Robert A. 1995b. *Demokracie v právním státě?* Praha: Readers International.
- Duverger, Maurice 1981. *Les partis politiques* (10. vyd., 1. vyd. 1951). Paris: Armand Colin, coll. Points.
- Hermet, Guy 1989. *Le peuple contre la démocratie*. Paris: Fayard.
- Hermet, Guy 1996. „Abstentionnisme.“ P. 9 in *Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques*, ed. par Guy Hermet, Bertrand Badie et al. (first edition 1994), Paris: A. Colin.
- Kerr, Henry 1987. „The Swiss Party System: Steadfast and Changing.“ Pp. 107-192 in *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium*, ed. by Hans Daalder. London: F. Pinter.
- Kriesi, Hanspeter (ed.) 1993. *Citoyenneté et démocratie directe*. Zurich: Seismo.
- Lane, Jan-Erik, Svante Ersson 1997. „Parties and Voters: What Created the Ties?“ *Scandinavian Political Studies* 20: 179-195.
- Lijphart, Arend 1992b. „Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland, 1989-1991.“ *Journal of Theoretical Politics* 4: 207-223.
- Lijphart, Arend 1994a. „Democracies: Forms, performance, and constitutional engineering.“ *Journal of Political Research* 25: 1-17.
- Lijphart, Arend 1994c. *Electoral Systems and Party Systems*. New York: Oxford University Press.
- Lijphart, Arend 1997. „Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. Presidential Address, American Political Science Association, 1996.“ *American Political Science Review* 91: 1-14.
- Lipset, Seymour M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Expanded edition (1. vyd. 1960). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mainwaring, Scott 1993. „Presidentialism, Multipartism, and Democracy.“ *Comparative Political Studies* 26: 198-228.
- Mayer, Nonna, Pascal Perrineau 1992. *Les comportements politiques*. Paris: A. Colin.

- Mény, Yves 1978. „Initiative populaire, référendum et recall dans les Etats américains.“ *Pouvoirs* 7: 107-113.
- Novák, Miroslav 1997a. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia* (Political Party Systems. Introduction to its Comparative Study). Prague: SLOV.
- Novák, Miroslav 1997b. *Une transition démocratique exemplaire? L'émergence d'un système de partis dans les pays tchèques*. Prague: Editions du CEFRES.
- Papadopoulos, Yannis (ed.) 1994. *Elites politiques et peuple en Suisse*. Lausanne: Réalités sociales.
- Popkin, Samuel L. 1979. *The rational peasant*. Berkeley: University of California Press.
- Rae, Douglas W. 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws* (2. vyd., 1. vyd. 1967). New Haven: Yale University Press.
- Rokkan, Stein 1970. *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rose, Richard 1992. *What Are the Economic Consequences of PR?* London: Electoral Reform Society.
- Sartori, Giovanni 1970. „Concept misformation in comparative politics.“ *American Political Science Review* 64: 1033-1053.
- Sartori, Giovanni 1984. „Guidelines for Concepts Analysis.“ In *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, ed. by Giovanni Sartori. Beverly Hills: Sage.
- Sartori, Giovanni 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- Sartori, Giovanni 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, Giovanni 1994a. „Bien comparer, mal comparer.“ *Revue internationale de politique comparée* 1: 19-36.
- Sartori, Giovanni 1994b. *Comparative Constitutional Engineering*. New York and London: Mac-Millan.
- Sartori, Giovanni 1996b. „Constitutional Engineering and its Limits.“ Lecture delivered at III Conferencia de la Union Interamericana de Organismos Electorales, Mexico D. F., July 1996 (Unpublished).
- Schofield, Norman 1995. „Coalition Politics: A Formal Model and Empirical Analysis.“ *Journal of Theoretical Politics* 7: 245-281.
- Seiler, Daniel-Louis 1982. *La politique comparée*. Paris: Armand Colin.
- Shugart, Matthew Soberg. John M. Carey 1992. *Presidents and Assemblies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sidjanski, Dusan 1975. „Environnement politique en Suisse.“ In *Les Suisses et la politique*, ed par Dusan Sidjanski, Charles Roig et al. Berne et Francfort: Lang.
- Taagepera, Rein, Matthew S. Shugart 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral System*. New Haven: Yale University Press.
- Tingsten, Herbert 1937. *Political Behaviour: Studies in Election Statistics*. London: P. S. King and Son.
- Toinet, Marie-France 1976. „La concurrence électorale imparfaite aux Etats-Unis.“ *Revue française de science politique* 5: 899-928.
- Wiatr, Jerzy 1997. „Three parliaments in the Era of Transition, 1989-1995.“ *International Political Science Review* 18: 443-450.

Summary

It would be a pity if the significance of political efficiency-action capacity were underestimated in the name of a one-sided view and in comparison with other aims of absolute representativeness.

Political efficiency is basic to democracy as we know it today. The concept of efficiency is closely linked with the theory of democracy put forward by Schumpeter and subsequently adopted by the majority of contemporary political scientists. This question has both theoretical and practical importance; efficiency should only be abandoned in exceptional circumstances (when the very survival of democracy is at stake).

In order that democracy can function satisfactorily, it requires both effectiveness-socio-economic performance and efficiency-action capacity. As far as effectiveness is concerned, it seems that there is no definite relation between the various constitutional choices (particularly electoral systems) and socio-economic performance (although correlations need not necessarily be causal). Expecting the move from a majoritarian electoral system to proportional representation or from unicameralism to bicameralism to improve economic performance is illusory at best.

The case of efficiency-action capacity is somewhat different. The adjustment of the existing electoral system (e.g. a marked reduction of the size of constituencies and a corresponding increase in their number) or the replacement of one electoral system by another (e.g. a move from proportional representation to a majoritarian electoral system) can in many cases increase the efficiency-action capacity of the government.

As to the relation between representativeness and efficiency-action capacity, neither a parliamentary nor a presidential system is, unfortunately, able to maximise both at the one and the same time. Some political scientists claim to have found a constitutional choice which does maximise both aims (representativeness and efficiency) but their arguments are less than convincing. In addition, the actual circumstances must be taken into account: choices which are valid in one situation will not necessarily be appropriate in other circumstances. No 'model', either majoritarian or consensual, suits all democratic (or democratising) countries.

It is particularly inappropriate to recommend the so-called consensual model (and such of its elements as a strictly proportional electoral system) for those countries in the process of democratisation which are relatively homogeneous and are not highly polarised. Strict proportional representation favours serious fragmentation and polarisation, clears the way for parties opposed to the system as such (anti-system parties), inhibits the formation of a viable party system, places strains on government stability and can lead to impotence and paralysis.

Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice*

KLÁRA VLACHOVÁ**

PETR MATĚJÚ

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Crystallisation of Political Attitudes and the Political Spectrum in the Czech Republic

Abstract: The basic structural cleavages of post-communist society should, according to Kitschelt [1992], be aligned along two separate axes: the left-right axis and that of libertarianism-authoritarianism. The party systems in central and eastern Europe were expected to structure themselves along axes ranging from authoritarians and opponents of the market at one end and liberals and supporters of the market at the other. The distribution of parties along these axes would be dependent on the level of industrialisation. Where economic development was already advanced, as in the Czech Republic, many political parties would be concentrated at the market-liberal end of the scale. As far as the political space defined by political parties is concerned, analyses show that in the case of the Czech Republic these assumptions do in fact apply. This paper raises a question of whether the political space defined by political orientations, values and attitudes of potential voters is also arranged along the two main axes: left-right and libertarianism-authoritarianism. The results show that in the Czech Republic both axes do exist and organise the political behaviour of voters. It turns out, however, that the left-right axis, which has been gradually taking its traditional socio-economic content, is clearly dominant and thus represents the main structural cleavage of the Czech political spectrum. The libertarianism-authoritarianism axis, though its existence cannot be questioned, is much weaker than the left-right one. The paper also deals with the difference between declared and values-based left-right political orientations. Analyses show that there is a significant difference between the two distributions: while in terms of declared political orientations the Czech voters are more towards the right-wing end of the political spectrum, in their deeper feelings and beliefs about politically important socio-economic issues they are more towards the left.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 145-170)

1. Teoretická reflexe významu levo-pravé osy politického spektra

I přes nepřehlédnutelný vývoj v počtu a zejména v profilech důležitých politických stran operujících na české politické scéně a na první pohled rostoucí roli ideologií v reálné

*) Tento výzkum byl proveden v rámci grantu „Sociální trendy“ uděleného Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/K120). Práce na této stati byly dále podpořeny grantem z projektu „Sociální problémy, sociální politika a sociální struktury“ (grant č. 403/06/0386) a grantem z projektu „Nerovnosti, spravedlnost, politika“ (grant č. 403/98/0976). Autoři v první řadě děkují Blance Řehákové za velmi cenná metodologická doporučení. Dále děkují anonymním recenzentům za řadu připomínek, z nichž některé přispěly k odstranění možných nedorozumění.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Klára Vlachová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vlachova@soc.cas.cz

politice jsou často vyslovovány pochybnosti o tom, zda má v české společnosti vůbec smysl hovořit o tradiční levo-pravé politické dimenzi. Za prvé, někteří autoři zdůrazňují možné specifické zdroje malého významu levo-pravé osy politického spektra. Hlavní argument zní, že ve společnosti, kde po čtyřicet let neexistoval pluralitní politický systém, demokratická politická soutěž a v němž se neslušelo přemýšlet a hovořit o levicových či pravicových hodnotách, lidé příliš nevědí, co tyto pojmy ve své podstatě znamenají [Hudeček 1992].

Za druhé, v laické rovině je možné identifikovat názor, podle kterého ve společnosti, která byla ještě v roce 1989 velmi nivelizována, nemohou během krátké doby vzniknout skupiny se specifickými levicově nebo pravicově orientovanými zájmy, a proto ani politické strany nemohou dostatečně odrážet levicové nebo pravicové hodnoty.

A za třetí, v západních demokraciích klesá význam socioekonomické dimenze politických postojů, která tvoří páteř tradiční levo-pravé osy politického spektra [např. Manza, Hout a Brooks 1995]. Děje se tak v důsledku růstu významu postmaterialistických hodnot a formování tzv. nové levice, která získává podporu středních a vyšších tříd. Otázkou je, zda lze na základě podobných argumentů usuzovat na to, že o levo-pravé dimenzi politického spektra nemá příliš velký význam hovořit ani u nás.

Hypotéza o zanedbatelném či malém významu socioekonomické dimenze nebyla dosud v České republice empiricky testována a potvrzena. Naopak řada prací [Kitschelt 1992, Brokl 1996, Šimoník 1996] na existenci této dimenze v prostoru stranické soutěže i v prostoru voličské identifikace poukazuje [Šimoník 1996, Vlachová 1997]. Někteří autoři dokonce tvrdí, že má dominantním význam a představuje základní strukturální rozpor [Kitschelt 1994].

Význam levo-pravé dimenze v realitě České republiky nepochybně potvrdily volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996. Levicová ČSSD a pravicová ODS se staly hlavními reprezentanty levice a pravice a dvěma hlavními gravitačními póly v systému politických stran. Obě tyto strany nabízejí odlišné programy převážně ohledně makroekonomické politiky a mnohem zřetelněji než dříve reprezentují odlišné zájmy různých sociálních tříd [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b]. Viditelná stranická polarizace odrazila nepochybně existenci hlubší polarizace společnosti v názorech na důležitá témata, přičemž tato polarizace je patrná i v každodenní politické rétorice. Rozběhla se i diskuse o tom, jak moc se systém stran v České republice přiblížil polarizovanému pluralismu [Novák 1996, Krause 1996].

Polarizace politických systémů je měřena právě pomocí situování politických aktérů (například stran a voličů) na dominantní strukturální dimenzi, nejčastěji ose levice-pravice [Sani a Sartori 1983]. Politická polarizace vypovídá o hodnotové vzdálenosti politických aktérů ve společnosti. Společnosti však nemusí být nutně polarizované právě na dimenzi levice-pravice. Základní strukturální rozpory (cleavages) postkomunistických společností by podle Kitschelta [1992] měly být rozloženy podél dvou os: osy levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus. První z těchto os reprezentuje konflikt mezi politikou a trhem, zaopatřeními a oprávněními, druhá na sebe váže spíše konflikt mezi svobodou a nesvobodou (jeden pól je definován jako anarchismus a syndikalismus, druhý

jako autoritarianismus a tradicionalismus).¹ Kitschelt [1992] v této souvislosti vyslovil dvě hypotézy:

1. Zatímco západoevropské stranické systémy jsou na konci dvacátého století strukturovány na ose, na jejímž jednom konci jsou odpůrci trhu spolu s neekonomickými liberály a na druhém konci přívrženci trhu spolu s autoritáři, jsou stranické systémy ve střední a východní Evropě strukturovány na ose, jejíž jeden konec reprezentuje autoritáře a odpůrce trhu a druhý liberály a přívržence trhu.
2. V zemích střední a východní Evropy se bude distribuce voličů na těchto osách lišit podle míry industrializace. Tam, kde je ekonomický vývoj pokročilý, jako v České republice, bude mnoho politických stran (a zřejmě i voličů) koncentrováno na tržně-liberálním konci škály [Kitschelt 1992: 20].

Polarizace politických postojů a orientací na dominantní dimenzi, ze které zatím vyrůstá náš politický systém, je příčinou napětí a přispívá k politickému konfliktu. Sani a Sartori [1983] hovoří o tom, že polarizace veřejnosti je důležitým prvkem napětí (nebo nepřítomnosti napětí) v demokraciích a politické elity reflektují míru polarizace, kterou vnímají na úrovni občanů. V proměňujících se politických systémech lze však očekávat i opačný směr působení, a to zejména v podobě reklamy politických stran, které si teprve budují vlastní image.

Bez ohledu na to, které štěpení v dané společnosti dominuje, průměrný volič v západních demokraciích je zpravidla schopen umístit sebe i hlavní politické aktéry ve svém stranickém systému na škále levice-pravice. Jeho umístění je přitom podobné tomu, které činí odborníci na stranické systémy. Ačkoli provedené analýzy ukazují, že téměř všichni voliči v západoevropských zemích jsou schopni se na kontinuu levice-pravice umístit, je samozřejmě otázkou, zda prostorová představa levice a pravice má u voličů stejný obsah jako u politických elit a politických vědců, kteří se osami politického spektra zabývají [Sani a Sartori 1983]. Další otázkou samozřejmě také je, do jaké míry je v každé ze zemí levice skutečně levicová a pravice skutečně pravicová [Sani a Sartori 1983].

I přes určitý pokles tradičně definované levo-pravé dimenze politického spektra ve vyspělých zemích političtí vědci její existence potvrzují a i nadále ji považují za přirozenou osu politického systému i za proměnnou dobře vysvětlující politické chování. V evropských zemích je přitom tato dimenze považována za přirozenější a silnější než dimenze liberalismus-konzervatismus, která dominuje politickým orientacím například v USA.

Pokud tedy jde o evropské vyspělé země, lze dimenzi levice-pravice považovat za významnou osu v hierarchii politických štěpení. Tato dimenze má zřetelný postojový a hodnotový obsah, je těsně asociována s postoji k sociální rovnosti a nerovnosti, má zřetelné vazby k otázkám sociální spravedlnosti, tržní distribuci a redistribuci, postavení na této dimenzi dobře predikuje postoj k odborům atd. Slovy R. Dahrendorfa pravo-levá dimenze představuje konflikt o míru zaopatření a oprávnění ve společnosti [Dahrendorf 1991]. V reálné politice tuto dimenzi ztělesňuje spor o daně, státní rozpočet (spor o spravedlivé rozdělení národního bohatství) a ekonomická (kvóty, dovozní přírážky, subvence)

¹) Podobnou strukturaci politického prostoru navrhl Eysenck [1968], který k tradiční ose levice-pravice přidal svislou osu, která měřila politické přístupy. Jeden okraj reprezentoval autoritativní politické přístupy, druhý přístupy demokratické. Od této strukturace se očekávalo, že odhalí rozdíly mezi levicovým a pravicovým extremismem.

i mimoekonomická opatření (speciální právní ochrana) k zachovávání nebo eliminaci nerovností. Dimenze levice-pravice je však často asociována i s jinými než primárně socioekonomickými hodnotami a postoji. I řada jiných politicky relevantních postojů se významně mění podle toho, jak se pohybujeme na škále od levice k pravici. Je tomu tak v první řadě proto, že levicové i pravicové politické hodnoty jsou významně vztaženy k levicovému nebo pravicovému stranictví, přičemž lze očekávat, že ideologická agenda naprosté většiny stran zahrnuje i jiná než socioekonomická témata, jakkoli tato témata tvoří hlavní osu, na které se tyto strany ideologicky profilují.

Identifikace levo-pravé osy politického spektra v politických systémech, které se formují okolo této osy, není zpravidla velký problém. Jako příklad lze uvést politický systém Velké Británie, který vyrůstá z levo-pravé dimenze a má z tohoto hlediska dva poměrně jasně definované póly [např. Richardson 1991, Evans, Heath a Lalljee 1996]. Dominantní osa levice-pravice zde tvoří prostor pro existenci labouristů a konzervativců jako dominantních stran, přičemž slabší osa liberalismus-autoritářství objasňuje existenci Liberálně demokratické strany. Díváme-li se na český politický systém jako na prostor tvořený hlavními politickými stranami, i zde lze hovořit o dominantní roli levo-pravé dimenze. Liberálně-autoritářská osa byla u nás sice identifikována [Hudeček 1992, Brokl 1996], je však zatím považována za slabší a méně zřetelně vyvinutou [např. Kitschelt 1994]. Je-li tomu tak i v prostoru tvořeném voliči, se pokusíme – mimo jiné – odpovědět v této kapitole. Výčet otázek, které si klademe je však širší.

V první řadě je třeba na empirických datech prověřit předpoklad, podle kterého pojmy levice a pravice mají význam nejen pro politické elity a odborníky na politické systémy, ale rovněž pro občany. V první řadě je tedy třeba prokázat, že většina lidí je schopna a ochotna se na levo-pravé ose umístit (deklarovaná politická orientace). Dále je třeba se ptát, zda *deklarované* politické orientace občanů jsou v čase stabilní, nebo se v průběhu transformace měnily. Stejně zajímavé bude základní porovnání České republiky s vybranými evropskými zeměmi.

Další důležitou otázkou je, zda se levo-pravá dimenze politického sebezařazení postupně naplňuje tradičním postojovým (hodnotovým) obsahem. S ohledem na to, že se jedná v první řadě o dimenzi spjatou primárně se socioekonomickými tématy (přijatelný rozsah příjmových nerovností, volba mezi rovnostářským a meritokratickým principem distributivní spravedlnosti, role státu, tržní ekonomika a státní socialismus atd.), bude třeba podrobit analýze právě tezi o zpevňování asociací mezi těmito postoji a deklarovanou pozicí na levo-pravé ose politického spektra. Jinými slovy, budeme se tázat, zda lze za stabilitou *deklarovaných* politických orientací pozorovat postupnou krystalizaci obsahu levo-pravé osy politického prostoru?

Kromě otázky vývoje či krystalizace obsahu subjektivní (deklarované) levo-pravé politické orientace je jistě užitečné si položit otázku, zda kromě objektivní hodnotové dimenze levice-pravice, o níž se očekává, že reprezentuje hlavní strukturální štěpení, se formuje druhá důležitá dimenze politického spektra libertarianismus-autoritarianismus,² o jejíž existenci není pochyb ve většině vyspělých zemí.

²) V zemích, kde existují pravicové a levicové hodnoty, však nemusí být silné hodnoty liberálně-autoritářské a naopak. Například v Británii má osa liberalismus-autoritářství malý význam [Evans, Heath a Lalljee 1996]. Naopak na Slovensku zřejmě vyrůstá politický systém na jiných osách než na ose levice-pravice [Krause 1996].

Poslední a neméně důležitou otázku pro analýzy lze formulovat takto: „Je pozice na nepřímo měřitelné (názorově založené) levo-pravé dimenzi v zásadě ve shodě s deklarovanou pozicí na této ose?“ Předpokládáme, že tomu tak není, neboť řada jedinců, kteří se verbálně identifikují s pravicí jako s dominantní ideologií, svými skutečnými postoji inklinuje spíše k levici nebo minimálně k „levému středu“. Podobná inkonzistence může platit i v opačném směru. Do jaké míry je deklarovaná pravice skutečně pravicová a jak moc je deklarovaná levice orientace názorově či hodnotově skutečně levicová, je nepochybně legitimní analytická otázka, na kterou stojí za to dát odpověď.

2. Strategie analýzy, data a proměnné

Deklarovaná politická levicovost či pravicovost se běžně měří pomocí otázky, zda se dotazovaný řadí k jasné levici, spíše nalevo, do středu, spíše napravo, k jasné pravici (verbální strategie), nebo pomocí sebeumístění respondenta na pěti, sedmi či desetibodové „vizuální“ škále levice-pravice.³ Jakkoli se jedná o velmi častý způsob zjišťování pozice jedince na levo-pravé ose politického spektra, není to ideální metoda měření, a to zejména proto, že předpokládá určitou míru politické informovanosti a schopnost dotazované osoby orientovat se v abstraktních politických konceptech. Je-li politická informovanost malá, je třeba počítat s tím, že validita i reliabilita výsledků této přímé (deklarativní) metody měření nebude velká. Problémy však mohou vzniknout i v případě, že dotazovaný se v abstraktních politických konceptech orientuje velmi dobře. Zde pak hrozí nebezpečí, že nebude schopen komplexitu mnohorozměrného tématu levo-pravé politické orientace vyjádřit umístěním na jedné škále.

S ohledem na možnost porovnání výsledků získaných aplikací různých typů škál byly ve výzkumu ISSP-1996 (Role vlády) položeny oba typy otázek: jedna s verbálně definovanou pětibodovou škálou,⁴ jedna s „vizuální“ desetibodovou škálou.⁵

Druhá metoda měření pozice jedince na levo-pravém politickém spektru vychází z ověřeného předpokladu, že politická pravice a levice jsou definovány hodnotově. Příklon k pravici a levici lze tedy zjišťovat nepřímo měřením relevantních hodnot a postojů. Baterie otázek těsně korelujících s politickou levicovostí či pravicovostí snižuje osobní interpretace jedné otázky a zvyšuje reliabilitu měření. Nedávno provedená analýza ukázala, že pokud jde o vyspělé industriální země, lze pozici jedince na levo-pravé politické ose vcelku úspěšně měřit pomocí mezinárodně používané baterie výroků, které se týkají obecných politických hodnot [Evans, Heath a Lalljee 1996]. Potvrdilo se, že takovéto baterie měří politické postoje spolehlivěji než časově a národně specifické otázky, které mohou být kontaminovány momentálními náladami i proměnami politických témat

³) Nevýhodou verbálně založených škál je to, že zřetelně pojmenované extrémy (např. krajní či extrémní levice či pravice, jasná levice či pravice atd.) mohou vyvolávat u některých respondentů tendence řadit se spíše k neutrálnímu středu. Tento problém částečně řeší vizuální škály s nepojmenovanými body. U desetibodové škály se ve srovnání s ostatními typy škál s lichým počtem stupňů očekává mírné potlačení tendence lidí umísťovat se do středu škály (na desetibodové škále 1 až 10 není střed definován jedinou hodnotou).

⁴) V politice se často užívají pojmy „levice“ a „pravice“. Kam byste se Vy sám(a) zařadil(a)? Jasná levice = 1, spíše levice = 2, střed = 3, spíše napravo = 4, jasná pravice = 5.

⁵) A teď se ještě pokuste označit Vaše zařazení křížkem na následující škále.

LEVICE

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

 PRAVICE

v čase. S ohledem na možnost existence dvou dimenzí politického spektra (levo-pravá, autoritářsko-libertariánská), které se mohou různě prolínat, byla vyvinuta a testována baterie otázek, která reprezentuje obě tyto dimenze. Jedna její část se soustřeďuje na postoje k ekonomické a sociální nerovnosti, na problém vykořisťování a na roli státu v distributivních procesech (levo-pravá dimenze), druhá část baterie se týká v první řadě otázek osobní svobody, tolerance a vztahu k „tradičním“ hodnotám (liberálně-autoritářská dimenze).

Pro měření pozice člověka v prostoru určeném výše uvedenými osami politického prostoru jsme po předběžné analýze reliability příslušných škál z uvedené baterie převzali výroky uvedené v příloze 4. Data, která jsou v této kapitole podrobena analýze pocházejí buď z výzkumů Sociální spravedlnost 1991 a 1995, nebo z výzkumu ISSP-1996 (Role vlády).⁶

3. Výsledky analýzy

3.1. Vývoj a krystalizace levo-pravé osy politického spektra

Pokud jde o otázku schopnosti a ochoty lidí umístit se na levo-pravé ose politického spektra, není Česká republika ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi žádnou výjimkou – neochota nebo neschopnost zařadit se na některé z verbálních nebo vizuálních škál se pohybuje od 5 % dotazovaných u vizuální škály do 10 % u verbální škály.⁷ Zdá se tedy, že *přes veškeré pochybnosti o existenci této dimenze politického prostoru České republiky je levo-pravá osa srozumitelným organizátorem představ o vlastní politické orientaci i orientaci ostatních politických aktérů. Naprostá většina občanů v České republice dokáže říci, zda se pokládá za příznivce levice, středu nebo pravice. To koresponduje s výsledky, ke kterým dospívají i jiní autoři [viz např. Šimoník 1996].*

Samotná schopnost sebezaražení však ještě neznamená porozumění politickým tématům, které tradičně levici a pravici rozdělují. Podle Krejčího [1994] jsou lidé schopni se identifikovat buď s pravicí, nebo s levicí, aniž nutně musí umět tyto pojmy hodnotově

⁶) Výzkum „Sociální spravedlnost“ se poprvé uskutečnil v roce 1991 ve třinácti zemích, podruhé v letech 1995-1996 v pěti ze zemí, které se výzkumu zúčastnily v roce 1991 – Bulharsku, České republice, Maďarsku, Rusku, Estonsku a Německu. Zaměřil se na témata vnímání sociální spravedlnosti a společenských nerovností. V České republice vycházel v roce 1995 výběr z přísně kontrolované metody „náhodné procházky“. Sběr dat provedla agentura STEM, dosažená návratnost byla 78 % – zpracováno bylo 1 246 dotazníků z vybraných 1 600 osob.

Výzkum „Role vlády“ se uskutečnil v roce 1996 v rámci mezinárodního programu ISSP (*International Social Survey Programme*) celkem v 17 zemích. Základní témata společného modulu byla následující: úloha vlády v ekonomice, rozdělování a přerozdělování, postoje k vládním výdajům, hodnocení moci vlády, odborů a velkých průmyslových podniků, úloha vlády v řešení problému nerovností, názory na daně, stupeň odcizení politiky, občanům, sklony k sociálním protestům a míra tolerance k extremismu. S ohledem na nedávný vývoj na české politické scéně byl českým týmem ke společnému modulu připojen blok otázek zjišťujících míru anomie (sociální frustrace), otázky identifikující levo-pravou a liberálně-autoritářskou osu politického spektra a otázky týkající se krystalizace střední třídy. Sběr dat pro tento výzkum provedla agentura STEM na souboru 2 309 náhodně vybraných respondentů (vícestupňový náhodný výběr) starších osmnácti let. Při návratnosti 48 % byl základní analytický soubor tvořen 1 100 případy.

⁷) Tyto výsledky rovněž podporují tezi, podle které je vizuální škála vcelku přijatelnější, neboť je osvobozena od označení, která mohou při identifikaci činit některým dotazovaným tváří v tvář tazatelům určité problémy.

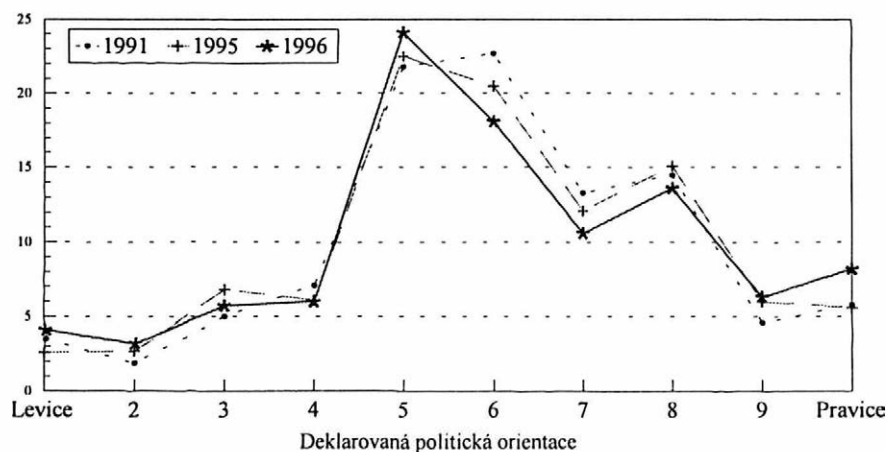
vymezit.⁸ Stejně je tomu i v západních demokraciích. Přesto i tam jsou kategorie levice-střed-pravice základními politickými pojmy. Do jisté míry však může jít o „nálepky“, které pomáhají voličům interpretovat a hodnotit různé politické jevy a politické strany. Stejně tak je možné tvrdit, že pro řadu lidí jsou obrazy levice, středu a pravice spíše otázkou citění a určitého politického instinktu a výsledkem propagandy politických stran, než nějakou ucelenou představou o tom, co tyto politické orientace znamenají v termínech hodnot či politických cílů. Přesto lze předpokládat, že příklon k těmto politickým nálepkám poměrně těsně koreluje s politickými hodnotami, které jsou s nimi teoreticky spojovány, zejména pokud jde o názor na sociální a ekonomické nerovnosti, na principy spravedlnosti, na rozsahem státního a soukromého vlastnictví, požadovanou míru zásahů vlády do sociálně-ekonomických procesů atd.⁹

Pokud jde o vývoj takto definované pozice na levo-pravé ose politického spektra, lze na základě provedených analýz konstatovat, že v *České republice je sebezařazení na levo-pravé ose od roku 1991 neobyčejně stabilní. Současně se ukázalo, že typem rozložení se výrazně nelišíme od ostatních evropských zemí*. Pokud jde o typ základní charakteristiky rozložení, graf 1 ukazuje, že deklarovaná pozice na levo-pravé ose má tvar unimodálního rozložení s mírným vychýlením směrem k pravému pólu spektra. Při použití desetibodové vizuální škály se průměr od roku 1991 udržuje na hodnotě 6,0, modus je stabilně v hodnotě 5. Srovnání s vybranými evropskými zeměmi ukazuje, že z tohoto hlediska nejsme nijak výjimečným případem: podobné rozložení nalézáme zejména ve Velké Británii a v Holandsku. I v ostatních zemích lze identifikovat silnou tendenci většiny lidí situovat se do středu spektra.

⁸) Evans, Heath a Lalljee [1996] zkoumali, jak lidé vymezují levice a pravici hodnotově. 39 % dotazovaných nedokázalo tyto pojmy definovat a 59 % dotazovaných dokázalo odpovědět. Byly získány odpovědi, že levice favorizuje dělníky, chudé, obvyčejné pracující proti střední třídě, bohatým, velkým podnikům, ale také, že levice znamená komunismus, marxismus, socialismus, Labour party, či že je proti konzervatismu, fašismu atd.

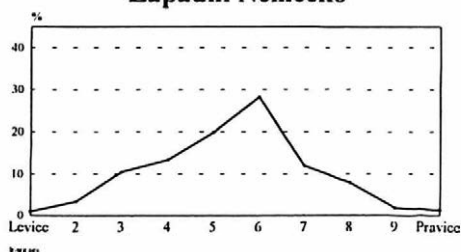
⁹) Porovnání verbální pětistupňové škály 1 (jasná levice) až 5 (jasná pravice) s vizuální pětistupňovou škálou, která vznikla sloučením kategorií 1 + 2, 3 + 4, 5 + 6, 7 + 8 a 9 + 10 ukazuje, že existuje větší ochota dotazovaných umístit se na vizuální spíše než verbálně prezentované škále. Zatímco na vizuální stupnici odmítlo reflektovat 5 % dotazovaných, na otázku používající verbálně prezentované kategorie odmítlo odpovědět 10 % dotazovaných. Žádné další systematické rozdíly způsobené použitím různých typů otázek a škál se neprojevíly. Rozhodně se nepotvrdil předpoklad, podle kterého vizuální stupnice bez jednoznačné definice středu (1 až 10) vede k redukci počtu „středově“ orientovaných voličů. V obou případech byl podíl respondentů identifikujících se s politickým „středem“ stejný (61 %). Voliči tedy mají tendenci situovat se na levo-pravé dimenzi podobným způsobem, bez ohledu na to, zda jim byla nabídnuta pětibodová verbální škála nebo desetibodová vizuální stupnice.

Graf 1. Deklarovaná levo-pravá politická orientace.
Sebezařazení na vizuální desetibodové stupnici

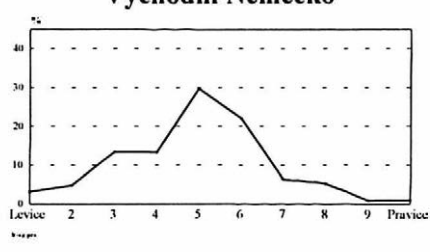

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM).
ISSP 1996 (SoÚ, STEM)

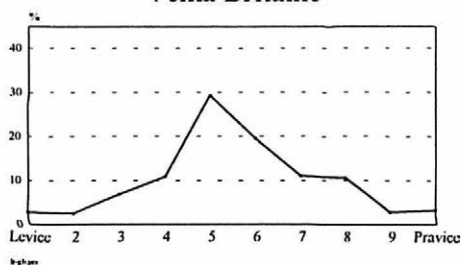
Západní Německo

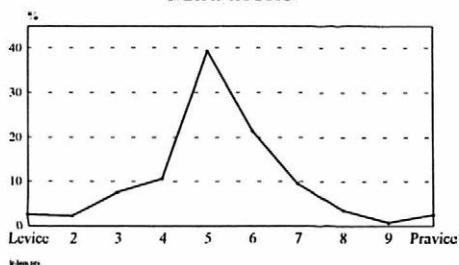
Východní Německo

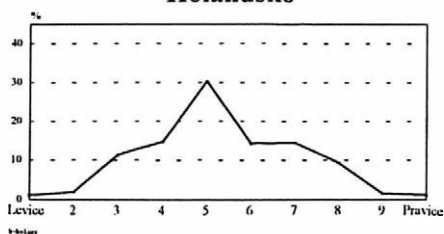
Velká Británie

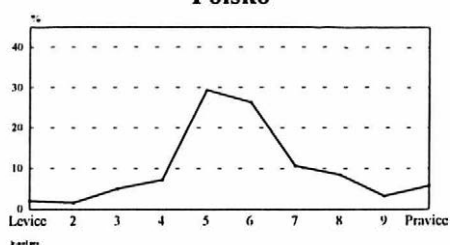
Maďarsko

Holandsko

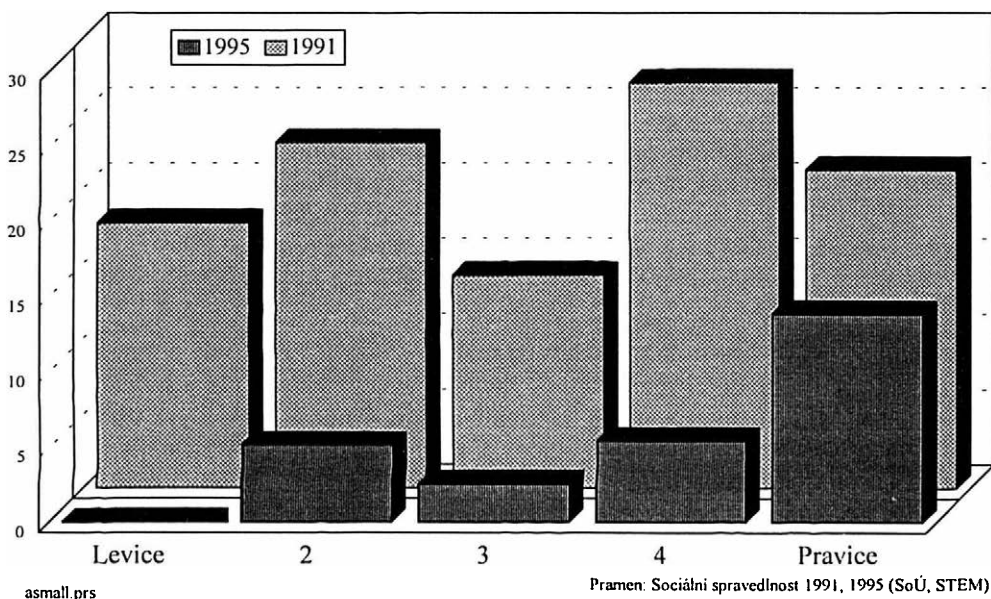
Polsko

Přestože je rozložení občanů na levo-pravé dimenzi politického spektra stabilní, vývoj volebních preferencí a politických postojů naznačuje, že za stabilitou deklarované politické orientace se zřejmě skrývá zřetelná proměna jejího obsahu. V úvodu této kapitoly jsme vyslovili předpoklad, podle kterého politické postoje k důležitým socioekonomickým tématům krystalizují a že v této souvislosti dochází k naplňování deklarované levo-pravé politické orientace jejím tradičním obsahem. Nolik je tento předpoklad oprávněný, je další otázka, na kterou budeme hledat odpověď.

Krystalizaci obsahu levo-pravé dimenze politické orientace lze sledovat na proměně asociace mezi postoji, které tradičně s levo-pravou politickou orientací úzce souvisí, a sebezařazením na této dimenzi. K takovým postojům nepochybně patří tolerance k příjmovým nerovnostem, představy o spravedlivém distributivním systému, názory na roli sociálního státu (welfare state) a samozřejmě postoje k tržní ekonomice a socialismu.

Graf 2. Percepce příjmových nerovností podle deklarované levo-pravé politické orientace
Podíl osob přesvědčených, že nerovnosti v příjmech jsou malé (v %)

V roce 1991 byl pod vlivem skutečně malé mzdové a příjmové diferenciaci a také v důsledku silné tržní euforie poměrně rozšířen názor, že nerovnosti v příjmech by měly růst. Podíl lidí nakloněných růstu nerovností se však zmenšoval: z 19 % v roce 1991 do roku 1995 klesl na 5 %. Jak ukazuje graf 2, v roce 1991 byla nejmenší podpora růstu nerovností mezi lidmi, kteří se řadili k politickému středu, přičemž směrem ke krajním pólům spektra stoupala.¹⁰ Ačkoli v roce 1995 byla podpora růstu nerovností celkově nižší, mnohem výrazněji než v roce 1991 definovala pravicově orientované jedince (koeficient pořadové korelace Gamma mezi proměnnou zachycující názor na existující nerovnosti a

¹⁰⁾ Ve snaze eliminovat efekty nízkého počtu případů zejména na krajních pólech spektra je v tomto a následujících grafech desetibodová stupnice nahrazena pětibodovou, která vznikla sloučením sousedních kategorií.

subjektivní politickou orientací mezi roky 1991 a 1995 vzrostl z 0,13 na 0,319).¹¹ Již toto elementární srovnání ukazuje, že *pokles podpory růstu nerovností představoval jedno z témat, které nepochybně přispělo ke krystalizaci obsahu levo-pravé osy politického sebezařazení.*

Verbální vyjádření postoje k existujícím nerovnostem je však třeba doplnit pohledem na změny v přijatelném příjmovém rozpětí mezi vrcholem a spodkem sociálního žebříčku reprezentovanými ředitelem velkého podniku na jedné straně a nekvalifikovaným dělníkem na straně druhé. Toto rozpětí bylo měřeno poměrem mezi „spravedlivými“ platy ředitele a dělníka, tj. mezi platy, které těmto profesím navrhli samotní respondenti.¹² Předně je třeba říci, že přijatelné příjmové rozpětí se zvýšilo z 3,7 na 5,6 (tj. „spravedlivý“ příjem ředitele byl v roce 1991 definován jak 3,7 násobek „spravedlivého“ příjmu nekvalifikovaného dělníka, v roce 1995 to byl již 5,6 násobek).¹³ Z hlediska vyžrávání obsahu levo-pravé osy politického spektra je však podstatnější zjištění, podle kterého došlo k většímu „připoutání“ přijatelného příjmového rozpětí k deklarované pozici na levo-pravém spektru. Jak reálné křivky průběhu závislosti mezi deklarovanou pozicí na levo-pravé ose a přijatelným příjmovým rozpětím tak zejména regresní přímky potvrzují, že zatímco v roce 1991 nebyl mezi přijatelným příjmovým rozpětím a deklarovanou politickou orientací prakticky žádný vztah (koeficient beta byl -0,009), v roce 1995 toto rozpětí podél levo-pravé osy zřetelně rostlo (regresní koeficient byl 0,478). Z toho plyne, že lidé orientovaní na politickou pravici se stali otevřenějšími k větším rozdílům mezi profesemi nacházejícími se na vrcholu a na spodku sociální hierarchie. *K postupnému naplňování postojového obsahu levo-pravé dimenze tak spolu s postoji k nerovnostem přispěl i růst diferenciací v názoru na přijatelné příjmové rozpětí.*

Stejně tak, jako se podle deklarované politické orientace proměňoval postoj k příjmovým nerovnostem, měnily se zleva doprava i představy o distributivní spravedlnosti. V souladu s výsledky konfirmační faktorové analýzy [Matějů 1997] byly proměnné představující normy distributivní spravedlnosti zkonstruovány z baterie proměnných zjišťujících inklinaci lidí k různým normám distributivní spravedlnosti.¹⁴ Analýza vztahu mezi deklarovanou levo-pravou orientací a sklony k rovnostářské normě distributivní spravedlnosti (ROVNO) potvrdily, že tento vztah postupně zpevňoval (hodnota F-poměru vyjadřujícího souvislost mezi těmito dvěma proměnnými se mezi rokem 1991 a 1995 zvýšila z 11,7 na 22,7). Graf 4 ukazuje, že zatímco na levici se sklon k této normě posiloval, na pravici slábl. Poněkud odlišný vývoj zaznamenáváme u sklonu k zásluhové normě distributivní spravedlnosti (MERIT, graf 5) – ten zeslábl jak na levici, tak na pravici, s tím, že na levici zeslábl mnohem výrazněji. I tak lze ale konstatovat, že vztah mezi deklarovanou politickou orientací a sklonem k zásluhovému principu distributivní spravedlnosti výrazně posílil: (hodnota F se mezi rokem 1991 a 1995 zvýšila ze 17,6 na 27,8).

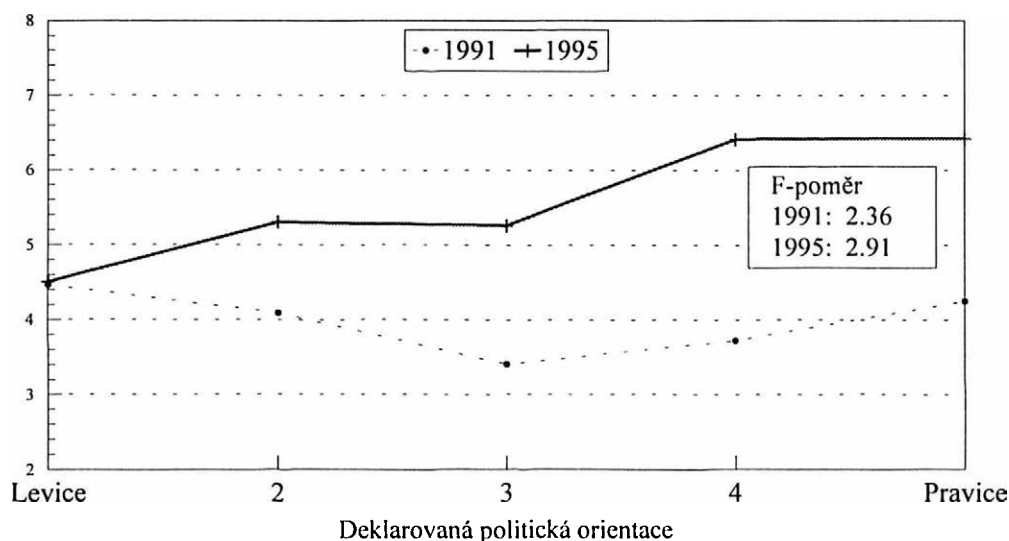
¹¹) *Co si myslíte o platových rozdílech, které jsou v současnosti v České republice? Jsou tyto rozdíly příliš velké, spíše velké, přiměřené, spíše malé, příliš malé?*

¹²) *Kolik by podle Vás lidé v těchto profesích měli měsíčně vydělávat hrubého (nehledě na to, kolik vydělávají)? Kvalifikovaný dělník v továrně. Ředitel velkého podniku.*

¹³) Podrobnější analýzu tolerance k příjmovým nerovnostem provedla B. Řeháková [1997].

¹⁴) Teoretickým rozbořením norem distributivní spravedlnosti a jejich operacionalizací se zabýváme jinde [Matějů 1997]. Výsledky faktorové analýzy, která sloužila k definici proměnných pro zde prezentovanou analýzu, jsou uvedeny v příloze.

Graf 3. Poměr mezi spravedlivým příjmem ředitele podniku a nekvalifikovaného dělníka podle deklarované levo-pravé politické orientace

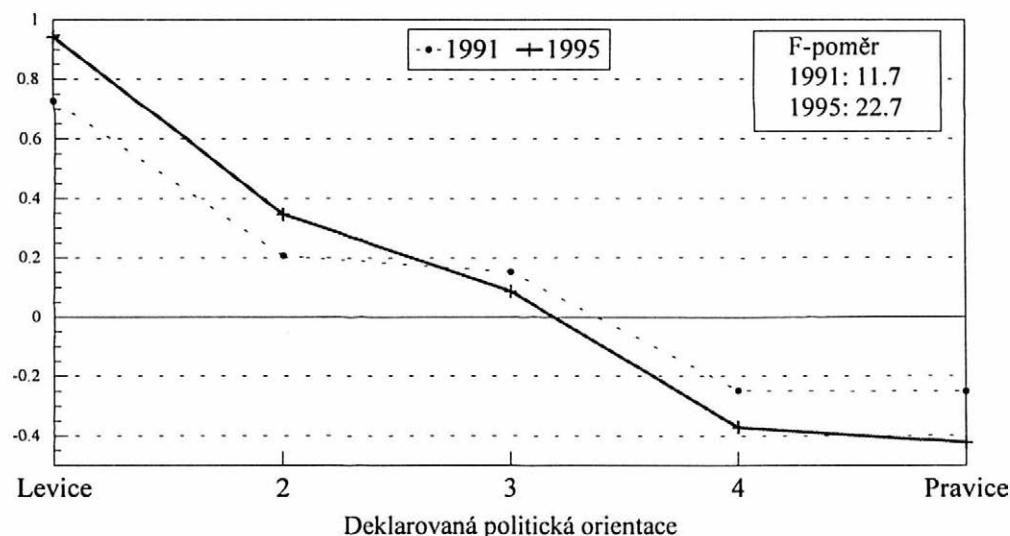
arat.prs

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

K podobnému závěru vedou údaje z regresní analýzy. Tyto údaje však navíc ukazují, že na posílení vztahu mezi deklarovanou politickou orientací a sklony k různým normám distributivní spravedlnosti se výrazněji podílel proces „sebeuvědomování“ levicově orientovaných voličů než krystalizace na pravici. Změna, ke které došlo na levé straně spektra, je větší. Regresní analýza potvrzuje i výše formulované závěry o výraznější změně odehrávající se v případě rovnostářství (regresní koeficient vzrostl mezi lety 1991 a 1995 z -0,237 na -0,334) než u zásluhového principu (regresní koeficient vzrostl z 0,300 na 0,359). I zde se projevuje skutečnost, že posílení vztahu mezi inklinací k některé z protikladných norem distributivní spravedlnosti proběhlo zejména na levici. Rozhodně však lze učinit předběžný závěr, že *k naplňování levo-pravé politické dimenze jejím tradičním obsahem přispěla i pokračující diferenciací v příklonu k různým normám distributivní spravedlnosti.*

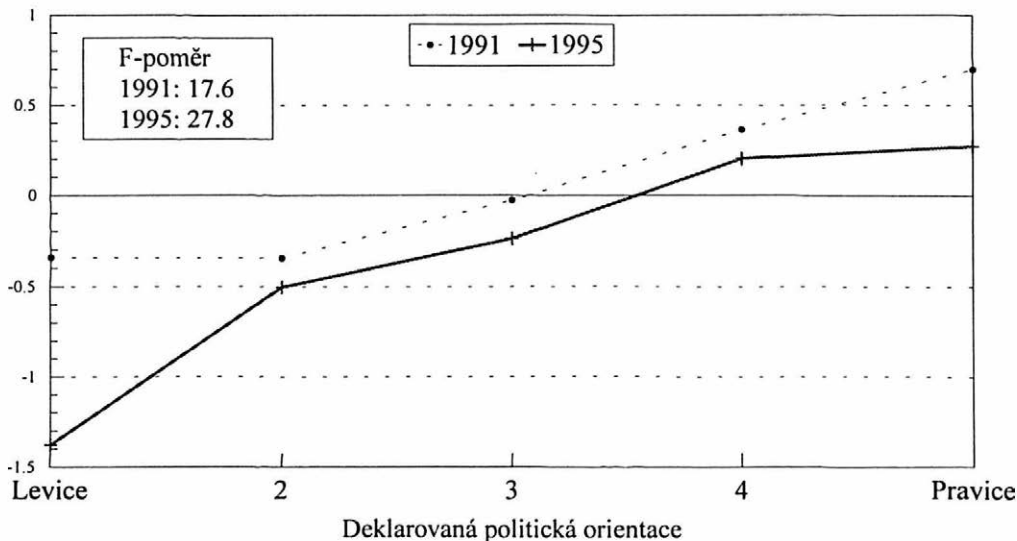
Utváření postojů k nerovnostem a principům rozdělování ve společnosti na levici nás vedlo k hypotéze, podle které se tyto postoje nepochybně promítnou i do diferenciací požadavků na roli státu, o kterých je známo, že ve vyspělých demokraciích výrazně souvisí s levo-pravou politickou orientací. Informace o způsobu, jakým jsme pro ověření tohoto předpokladu definovali proměnnou vyjadřující sklon k silnému státu a ke státu sociálního zabezpečení, jsou uvedeny v příloze. Výsledky analýzy vztahu mezi deklarovanou politickou orientací a sklonem k silnému státu uvedené v grafu 6 ukazují, že i tento vztah postupně sílil (F-poměr se zvýšil z 11,0 na 17,9). Ke stejnému závěru vedou výsledky regresní analýzy (regresní koeficient vzrostl z -0,209 na -0,284). V tomto případě však zůstala inklinace k paternalistickému státu stabilní na levici, v pravé části politického spektra se oslabila. Předběžný závěr tedy může být formulován tak, že *i představy o tom, zda by měl stát garantovat životní úroveň, stanovovat horní hranici pro příjmy a zaručovat každému práci, přispěly ke krystalizaci levo-pravé osy politického spektra.*

Graf 4. Sklon k rovnostářskému principu distributivní spravedlnosti (proměnná ROVNO) podle deklarované levo-pravé politické orientace

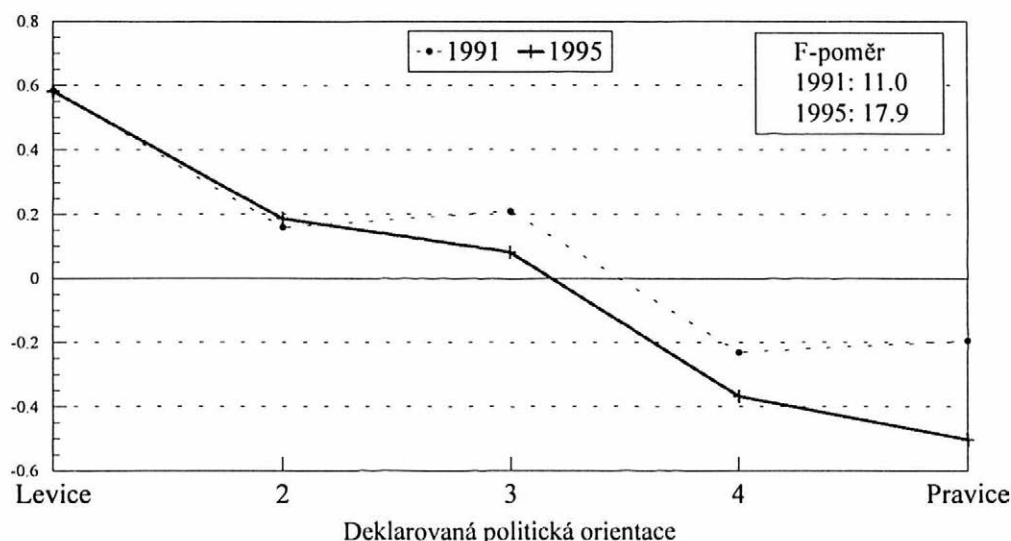
Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Graf 5. Sklon k zásluhovému principu distributivní spravedlnosti (proměnná MERIT) podle deklarované levo-pravé politické orientace

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Graf 6. Sklon k požadavku na silný stát (proměnná STAT) podle deklarované levo-pravé politické orientace

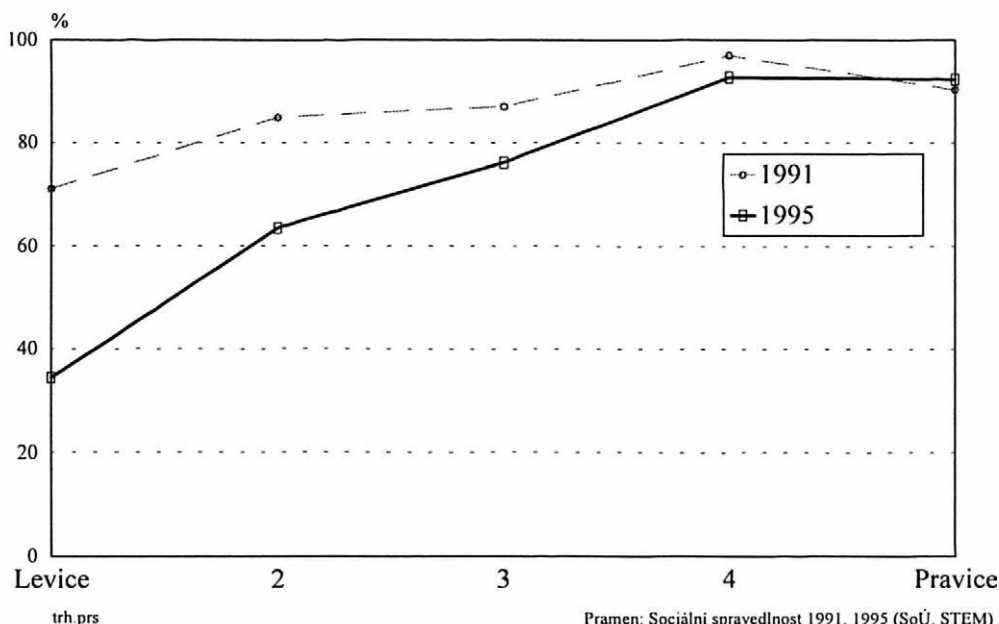

astat prs

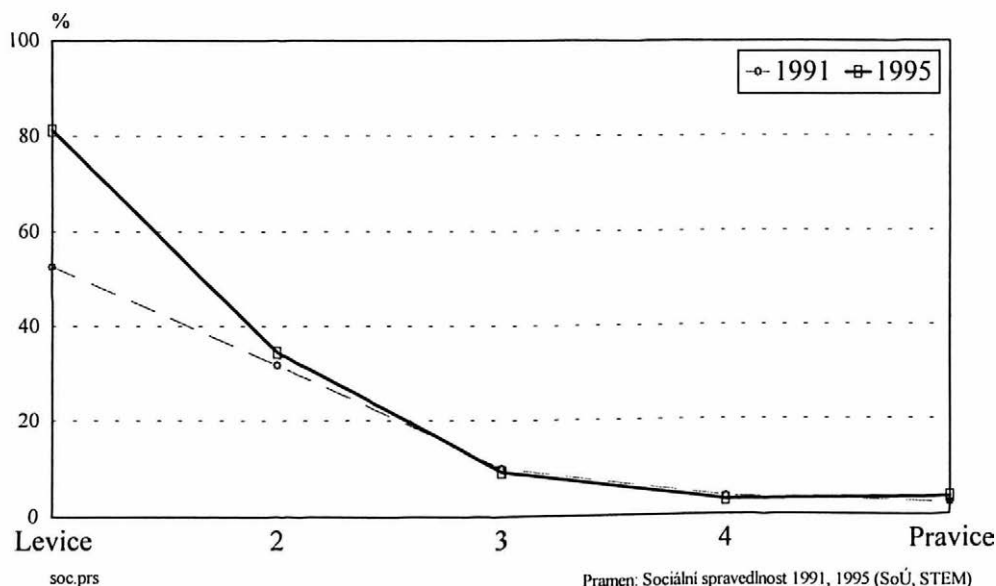
Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Ruku v ruce s tím, jak na leviči docházelo k návratu k tradičně levicovým postojům a hodnotám, tj. k rovnostářství a k zaopatřovatelskému státu, klesalo i opojení tržní ekonomikou. I když většina lidí stále patří mezi příznivce tržní ekonomiky, přešla od bezvýhradné podpory k poněkud rezervovanějšímu a zřejmě i realističtějšímu postoji. Přestože se proměnné MARKET a SOCIAL staly v předchozí analýze součástí norem distributivní spravedlnosti, krystalizace příklonu k liberálně-tržní ekonomice a přijímání státně-socialistické ekonomiky jsou v souvislosti s deklarovanou politickou orientací pro společnosti důležité samy o sobě. Představují totiž v deklarované podobě podstatu politického sporu mezi levicí a pravicí. Proto byly tyto proměnné analyzovány i samostatně. Výsledky analýz uvedené v grafech 7 a 8 ukazují, že to byli především lidé identifikující se s levicí, kdo přestal přijímat liberálně tržní ekonomiku jako předpoklad vývoje směrem k prosperitě a že právě na leviči vzrostla ochota přijmout socialismus jako model sociálně-ekonomického uspořádání. Ve středu deklarované dimenze levice-pravice se počet vyhraněných příznivců socialismu stabilizoval, a mírně zde poklesl počet vyhraněných příznivců trhu. V pravé části subjektivního politického spektra zůstal počet příznivců liberálně tržní ekonomiky, a tudíž odpůrců socialismu stabilní. Koeficient pořadové korelace Gamma pro vztah mezi postojem k tržní ekonomice a politickou orientací vzrostl z 0,40 na 0,43 a v případě postoje k socialismu z -0,54 na -0,68.

Graf 7. Postoj k tržní ekonomice podle deklarované levo-pravé politické orientace
Procento jedinců, kteří si myslí, že tržní ekonomika má základní význam pro další ekonomický vývoj. Podíl odpovědí „zcela souhlasím“ a „spíše souhlasím“

Graf 8. Postoj k socialismu podle deklarované levo-pravé politické orientace
Procento jedinců, kteří jsou pro socialismus („rozhodně pro socialismus“ a „spíše pro socialismus“)

3.2. Je politický prostor definovaný politicky relevantními postoji a hodnotami voličů jednodimenzionální?

Předchozí analýzy se zaměřily na otázku, zda se deklarovaná levo-pravá dimenze politického sebezařazení postupně naplňuje tradičním (socioekonomickým) postojovým obsahem. Dále je třeba se ptát, zda levo-pravá dimenze je jedinou osou, okolo které jsou organizovány politicky relevantní hodnoty a postoje české populace. Jinými slovy, mělo by nás zajímat, zda kromě hodnotově a postojově založené dimenze levice-pravice, o které se předpokládá, že reprezentuje hlavní strukturální štěpení, se formuje i druhá důležitá dimenze politického spektra: osa libertarianismus-autoritářství, jejíž existence byla prokázána ve vyspělých zemích. Ačkoli někteří politologové tvrdí, že tato druhá dimenze již zřetelně strukturuje politický prostor definovaný politickými stranami [Brokl 1996], zůstává otázkou, zda totéž platí pro politický prostor definovaný politicky relevantními postoji a hodnotami voličů.

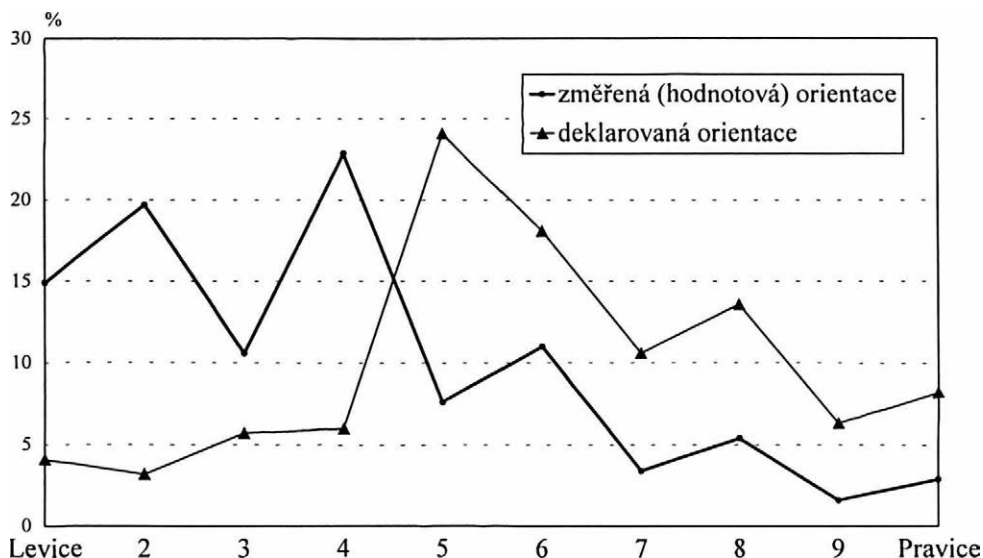
Existence nepřímo měřitelných (hodnotově založených) dimenzí strukturujících politicky relevantní postoje byla ověřována pomocí faktorové analýzy, která extrahovala kontinuální hodnotovou škálu levice-pravice i hodnotovou škálu osa libertarianismus-autoritářství. Technické detaily extrakce faktorů a hlavní výsledky faktorové analýzy jsou opět uvedeny v příloze. Za povšimnutí stojí nejen faktorové zátěže určující obsah uvedených dimenzí, ale také podíl variance vyčerpané jednotlivými faktory (dimenzemi).

Pokud jde o výsledky faktorové analýzy, je třeba zdůraznit, že faktor reprezentující pozici na levo-pravém spektru (LR) je definován ostřeji než faktor reprezentující pozici jedince na ose libertarianismus-autoritářství (LA), což se nakonec projevuje i v podílu vysvětlené variance. První faktor (LR) vyčerpává téměř 30 % variance, druhý (LA) pouze 17 %. I tento výsledek naznačuje, že hodnoty a postoje českých voličů jsou kromě levo-pravé osy, která je prokazatelně dominantní, organizovány i podél osy libertarianismus-autoritářství. Pokud jde o levo-pravou osu, její dominantu tvoří položky indikující pocit vykořisťování a existenci konfliktu mezi „pracujícími“ a „kapitalisty“ (BUSIN, SHARE), přičemž i další položky představují tradiční témata rozdělovací pravici a levice (REDIS, MANAG). Druhá osa, libertarianismus-autoritářství, je podle předpokladu organizována v prvé řadě okolo položky vyjadřující na jedné straně požadavek zpevnění neformální autority (AUTHOR) a na druhé straně požadavek na tvrdost postihů za porušování zákonů (SENTEN). Vysoká korelace faktoru s položkou reprezentující pozitivní vztah k tradičním hodnotám (TRADVAL) svědčí o tom, že autoritářství, tak jak je touto dimenzí reprezentováno, nemá daleko od konzervatismu. S ohledem na značnou historickou, politickou, a tudíž i morálně hodnotovou diskontinuitu je však třeba při interpretaci zjištěné dimenze v pojmech konzervatismu zvláštní opatrnosti. Analýza však v každém případě potvrzuje předpoklad, že *prostor určený politicky relevantními hodnotami a postoji voličů je u nás organizován dvěma osami: tradičně definovanou levo-pravou osou, která hraje určující roli, a dále osou reprezentující inklinaci k autoritářství, která se teprve formuje a která svým obsahem koresponduje s osou libertarianismus-autoritářství, kterou v mnohem zřetelnější podobě identifikují političtí vědci ve vyspělých zemích.*

V úvodu byla formulována otázka, zda pozice na nepřímo měřitelné (názorově založené) levo-pravé dimenzi je v zásadě ve shodě s deklarovanou pozicí na této ose. V této souvislosti byl vysloven předpoklad, že řada jedinců, kteří se verbálně identifikují s pravíci je svými skutečnými postoji blíže „levému středu“ či levici. Nakolik tento předpo-

klad odpovídá skutečnosti, je možné zjistit porovnáním distribucí dvou proměnných: deklarované a hodnotově založené pozice na levo-pravém politickém spektru.¹⁵

Graf 9. Srovnání deklarované s naměřenou (hodnotově založenou) levo-pravou politickou orientací

polor2.prs

Pramen: ISSP 1996 (SoÚ, STEM)

Graf 9, který ukazuje výsledek porovnání distribucí dvou uvedených proměnných, potvrzuje předpoklad o poměrně značném posunutí naměřené *hodnotově založené* politické orientace vůči *deklarované* orientaci a odhaluje tak zajímavý paradox: *pokud jde o deklarované politické orientace, je česká populace mírně vychýlena směrem k pravici, zatímco ve svých skutečných politicky relevantních postojích má výchylka směrem od středu právě opačný směr a naznačuje existenci hlouběji zakořeněných levicových postojů i u jedinců, kteří se identifikují s pravici.* Tato neshoda může jistě spočívat v existenci jiných a spíše neekonomických hodnot, k nimž je současná pravice otevřená, zatímco levice nikoliv. Současně může naznačovat latentní zdroj napětí uvnitř vládnoucí koalice.

Analýza průměrných rozdílů mezi deklarovanou politickou orientací a hodnotově založenou politickou orientací ukázala, že nejvíce se od své hodnotové politické orientace odchyľují voliči SPR-RSČ (3,15) následováni příznivci KDU-ČSL (3,00), ODS (2,25), ČSSD (2,08) a ODA (1,47). Největší shoda mezi deklarovanou a hodnotově založenou politickou orientací byla zjištěna u voličů KSČM (-0,16). Zatímco příznivci SPR-RSČ, KDU-ČSL, ODS, ČSSD a ODA se cítili pravicovější než podle svých názorů byli, komunističtí voliči se označovali v průměru jako levicovější, než byla jejich naměřená hodnotově založená politická orientace.

¹⁵⁾ Porovnávány byly dvě proměnné: deklarovaná pozice na levo-pravé ose politického spektra původně měřená na škále 1-10, která byla převedena na škálu 0-100 s pozicí na aditivní škále RIGHTOR, který svým obsahem odpovídá faktoru LR.

Uvedená zjištění korespondují se zjištěními učiněnými před volbami do Poslanecké sněmovny v roce 1996. V české populaci krystalizují postoje spjaté s levo-pravou osou a propojuje se vnímání ekonomických a sociálních problémů s politikou [Večerník 1996]. Zatímco největší nekonzistence politických postojů panovala v roce 1990, rok od roku se tato situace zlepšuje. Počáteční výrazný rozpor mezi sociálně-ekonomickými postoji a politickou orientací ovlivnila liberálně naladěná očekávání v roce 1992 – politický program pravice zahrnoval privatizaci, restituce, ekonomický růst, růst životní úrovně atd., zatímco levice, ačkoliv komunistická levice nesplynula s levicí sociálně demokratickou, si nesla stigma z let 1948-1989 a neměla příliš co nabídnout. Spolu s tím, jak byly dokončovány reformy a společnost se přibližovala normálnímu stavu, začaly převládat individuální – levicověji orientované zájmy tak, jako je tomu ve vyspělých demokraciích. Jak volby samotné, tak následný vývoj volebních preferencí v první polovině roku 1997 naznačil, že se tento rozpor mezi „myšlením“ a volbou postupně začíná zmenšovat, a to nejen díky postojovému vyhrávaní voličů, ale také politických stran. A tak jednoznačnější postoje lze očekávat zejména u těch voličů a sympatizantů, jejichž politická reprezentace má také konzistentnější a vyhraněnější program. Analýzy ukázaly, že by se mohlo jednat o menší strany – KSČM a ODA.

3.3. Politické hodnoty voličů hlavních politických stran

Poslední téma, které je třeba na základě provedených analýz otevřít, se týká postojového a hodnotového profilu voličů hlavních politických stran. Toto téma je třeba otevřít nejen pro jeho důležitost samu, ale i proto, že bývá často předmětem mediálních diskusí a sporů, přičemž argumenty v těchto debatách jsou pouze výjimečně založeny na analýzách jdoucích do hloubky politicky relevantních hodnot a postojů voličů.

Pokud jde o pozice voličů významných politických stran na ose *deklarované* politické orientace, obraz je v podstatě shodný s tím, který poskytují průzkumy veřejného mínění. Zleva doprava se voliči stran umísťují v následujícím pořadí:¹⁶ KSČM (17,8), ČSSD (43,0), SPR-RSČ (58,4), KDU-ČSL (65,8), ODA (67,7), ODS (75,7). Mezi ČSSD a SPR-RSČ se umísťují voliči neparlamentních stran (51,4). Střed této škály a tedy i středový volič se nachází prakticky ve středu osy – medián desetibodové škály je 6 a průměr 6,03 (na stobodové škále je průměr 55,3). Testování významnosti rozdílů mezi voliči různých stran (tzv. Scheffého testem) ukázalo, že se statisticky významně liší pozice voličů ODS, skupiny voličů ODA/KDU-ČSL/SPR-RSČ, voličů ČSSD a voličů KSČM.

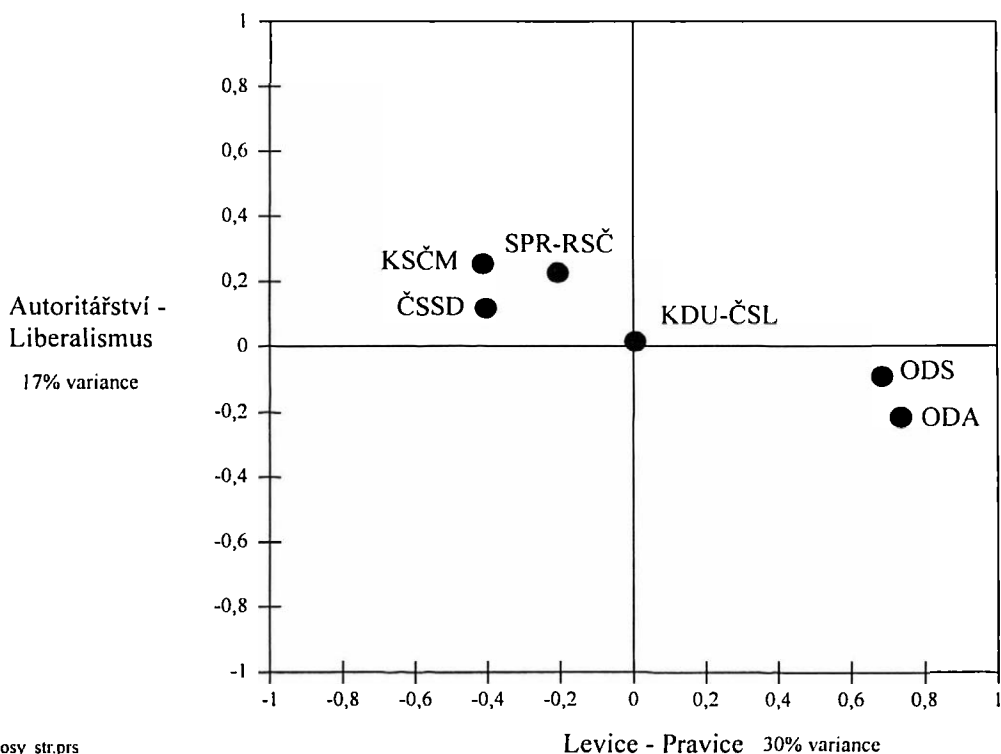
Výsledek analýzy typického umístění voličů na *hodnotově* založené (nepřímo měřené) škále levo-pravé politické orientace ukazuje jiný obraz. Voliči šesti parlamentních politických stran se na této objektivní škále umísťují v prakticky stejném pořadí, jako na deklarované škále levice-pravice, ale mnohem blíže sobě navzájem: KSČM (24,0), ČSSD (24,0), SPR-RSČ (27,7), KDU-ČSL (35,3), ODS (51,6), ODA (52,4). Voliči neparlamentních stran se umístili mezi KDU-ČSL a ODA (31,3). Střed této škály (tj. středový volič) jsou na této desetibodové škále ve srovnání s deklarovanou pozicí posunuti více doleva na hodnotu 4, průměr škály je 3,92 (na stobodové škále je průměr 35,0). Z výsledků Scheffého testu pak vyplývá, že se pouze voliči ODS spolu s voliči ODA (kteří se ze statistického hlediska významně neliší) se odlišují od voličů ostatních stran. Ostatní stra-

¹⁶⁾ Prezentované hodnoty jsou hodnotami proměnné POLOR (deklarovaná škála 1-10) pro srovnatelnost s ostatními škálami transformovanými na hodnoty 0-100.

ny se z tohoto podstatného hlediska při použití běžné statistické hladiny významnosti ($\alpha = 0,05$) od sebe navzájem neliší.

Na škále liberalismus-autoritářství se voliči umístili následovně: jako nejliberálnější se ukázali voliči ODA následováni voliči ODS, KDU-ČSL, voliči neparlamentních stran, dále voliči SPR-RSČ a ČSSD a nejbližší byly autoritářské hodnoty voličům KSČM. Střed liberálně-autoritářské dimenze leží blíže jejímu autoritářskému konci (medián je na desetibodové škále v bodě 8, průměr škály je 7,34 a průměr stobodové škály je 68,3). Test významnosti rozdílů mezi voliči jednotlivých stran odhalil, že odlišný příklon k liberálním a autoritářským hodnotám staví do protikladu dvě voličské skupiny, voliče ODA a ODS na jedné straně a ČSSD a KSČM na straně druhé.

Graf 10. Umístění voličů parlamentních politických stran v politickém prostoru definovaném dvěma hlavními osami organizujícími politicky relevantní hodnotu voličů
Jednotlivé dimenze jsou v grafu reprezentovány proměnnými LR a LA

Typické umístění voličů parlamentních stran ve dvourozměrném prostoru definovaném dominantními politickými orientacemi zobrazené v grafu 10 v řadě ohledů odporuje intuitivním představám o profilech voličů těchto stran. V první řadě objasňuje povahu takzvaných pravicových extremistů – voličů SPR-RSČ. Tato strana má nepochybně blízko k tzv. pravému ideologickému extrému – fašismu. Hodnoty sdílené jejími voliči – středové hodnoty a pozice ve středu jak hodnotově založených, tak deklarovaných škál levice-pravice spolu s autoritářskými tendencemi však naznačují, že jde o extremisty středu,

o nichž hovoří například Lipset.¹⁷ Tento extremismus středu je spjat zejména s drobnými podnikateli, kteří příklonem k extrémním hnutím a stranám středu reagují na vývoj moderního kapitalismu, na konkurenci plynoucí z poklesu významu hranic a z vývoje mezinárodního obchodu, vyžadují pevný řád a tvrdé zákony namířené zejména proti jiným národnostem, rasám či etnikům atd. Řada těchto charakteristik je platná i pro české středové extremisty. Politické elity z řad extremistů středu přes volání po řádu a zákonnosti samy porušují řád a zákony, volají po izolaci České republiky, staví se nesmiřitelně k Německu, libují si v populistických veřejných vystoupeních a v programu své strany pamatují na drobné živnostníky a podnikatele.

Rozložení voličů v politickém prostoru tvořeném dvěma osami vypovídá o politicky relevantních hodnotách, které sdílejí voliči českých politických stran. Občanské liberálně konzervativní strany se nacházejí v kvadrantu ekonomického liberalismu¹⁸ a liberalismu v oblasti politických hodnot, zatímco voliči levicových stran – ČSSD a KSČM spolu se SPR-RSČ – se nacházejí v prostoru ekonomického paternalismu (levice) kombinovaného s autoritářstvím. Voliči křesťanské strany zaujímají, podobně jako jejich strana na reálné politické scéně, důsledně místo zcela ve středu tohoto prostoru.

V případě voličů politických stran se v souvislosti s jejich pozicí v politickém prostoru potvrzuje vztah mezi dimenzemi levice-pravice a liberalismus-autoritářství. Je zřejmé, že se potvrdila Kitscheltova hypotéza o tom, že i v případě České republiky nejen pro strany, ale také pro voliče platí, že spolu jdou ruku v ruce hodnoty ekonomického liberalismu i s hodnotami politického liberalismu a naopak hodnoty ekonomického paternalismu s autoritarismem. Lipset [1981] sice hovoří o tom, že politický liberalismus spočívající v obhajobě občanských svobod a internacionalismu není levici vlastní. Levice je autoritářtější, extremističtější, méně nakloněna demokracii, xenofobnější a netolerantnější k odchylkám, zatímco konzervativci jsou podle Lipseta v těchto ohledech liberálnější. S ohledem na dobu, kdy Lipset studoval politické aktéry, je možné předpokládat, že hovořil o staré levici a pravici. Definice současné západní levice a pravice jsou modifikovány. Je to levice, která je označována za liberální, kosmopolitní, nakloněná občanské společnosti, multikulturnosti a podobně. Nová levice (levice šedesátých let) se orientuje proti trhu, ale v politických ohledech je liberální, zatímco nová pravice obhazuje trh, ale je autoritářská. Bez ohledu na to, jaké hodnoty prosazuje dnešní západní levice a pravice, jsou česká levice a pravice svým charakterem blíže definici staré levice a pravice. Je možné říci, že se do jisté míry potvrdila i Kitscheltova hypotéza o tom, že v České republice bude více politických stran a voličů situováno v prostoru ekonomického i neekonomického liberalismu. I když se v tomto prostoru nacházejí pouze voliči obou občanských stran, zatímco ostatní jsou situováni směrem k prostoru ekonomického antiliberálního a autoritářství, nejde o zanedbatelnou skupinu.

¹⁷) Lipset [1981] hovoří o tom, že obvykle používaný způsob kategorizace politických aktérů na dimenzi levice-pravice zjednodušuje politickou realitu. Jak demokratické, tak extremistické strany, skupiny a ideologie lze podle Lipseta klasifikovat na této dimenzi samostatně stejným způsobem. Extremismus tedy klasifikuje následovně: Levicový – komunismus, středový – fašismus, pravcový – konzervativní extremismus. Fašismus klasifikuje dále ještě například na středový, který představuje klasický fašismus a levicový – peronismus.

¹⁸) Ekonomický liberalismus zde používáme jako ekvivalent pravicové orientace.

4. Závěrem

Politické hodnoty se v demokraciích mění podle toho, jak se političtí aktéři umísťují na škále levice-pravice. V České republice měly politické hodnoty v roce 1995 v porovnání s rokem 1991 se subjektivní dimenzí levice-pravice silnější vztah a od levice k pravici se měnily mnohem strměji i přesto, že rozložení voličů na subjektivní dimenzi levice-pravice zůstávalo stabilní.

Diferenciace mezi politickými hodnotami existovala i na objektivní dimenzi levice a pravice. Střed objektivní škály levo-pravé politické orientace posunutý doleva naznačil, že jen menší část společnosti internalizovala hodnoty ekonomického liberalismu a je nakloněna spíše státnímu paternalismu i přesto, že v počátcích transformace byl zdánlivě akceptován liberální model ekonomiky. Dosud se zde nezrodil duch liberální společnosti oprávnění a uchoval se duch paternalistické společnosti zabezpečení. Rozdíl mezi deklarovanou a na základě socioekonomických hodnot změřenou politickou orientací měl však nepochybně příčinu také v celé škále jiných politicky relevantních hodnot spjatých s levicí a pravicí v České republice, z nichž mnohé zůstaly stranou naší analýzy.

Analýzy hodnotové dimenze levice-pravice a dimenze liberalismus-autoritářství ukázaly, že největší rozdíl je mezi stoupenci obou liberálně konzervativních stran a stoupenci zbývajících parlamentních stran. Tyto výsledky identifikovaly polarizaci české veřejnosti ve sféře socioekonomických i politických hodnot (občanských svobod), na ose antiliberální ekonomika/autoritářství – liberální ekonomika/politický liberalismus. Promítnutí svou podstatou dvojdimenzionálního politického konfliktu na jedinou osu jej transformovalo na významný jednodimenzionální politický konflikt. Jednodimenzionalita politického konfliktu obvykle vede k tvrdému politickému boji o voliče. Výsledky tohoto boje – volební výsledky – bývají v hodnotově polarizované společnosti vždy velmi frustrující pro ty, jejichž političtí reprezentanti právě nezvítězí. S frustrací z volebního výsledku pak následně souvisí i vnímání vítězství politického oponenta jako hrozby – vedle nepřijatelného ekonomického programu nemůže uspokojit ani programem neekonomickým a naopak.

Nemáme sice žádné empirické poznatky o tom, do jaké míry si jsou politické strany vědomy hodnotové polarizace společnosti, způsob a strategie vedení politické soutěže však naznačuje, že ji mnozí politici vnímají a staví na ní svou propagandu, která pak zpětně vyostřuje nálady veřejnosti. Výrazná polarizace společnosti se promítla do výsledků obou parlamentních voleb v roce 1996, v nichž se veřejnost přiklonila k dvěma gravitačním politickým pólům – ČSSD a ODS, které ztělesňují dvě protikladné ideologie a programové přístupy k politickým problémům.¹⁹

Rozdíl mezi hluboce zakořeněnými objektivními hodnotami a povrchovými hodnotami subjektivními vysvětluje proces proměny socioekonomických hodnot, který se dnes odehrává. V porevolučním období lidé v euforii nadšeně přitakávali pravicovým myšlenkám, myšlenkám ekonomicky liberální společnosti i přesto, že jejich subjektivní i objektivní politická orientace byla levicová. V tomto opojení sehrály svou roli faktory

¹⁹⁾ Ostří protiklad se mezi těmito politickými protivníky vyhrocuje ohledně rozpočtu, ekonomické a sociální politiky (deficit rozpočtu, škrtý, daně, selektivní subvence, dovozní přírážky, dávky, státní výstavba bytů), zahraničního obchodu (ochranářství nebo nikoliv), zachovávání řádu (postihování ekonomické kriminality a definice podnikatelského rizika), vstupu do NATO (vstup, referendum), individuálních práv (majetková příznání) atd.

jako malá příjmová a majetková diferenciacie přetrvávající z 80. let, budoucí restituce, privatizace, rétorika ve prospěch trhu, očekávání ekonomického růstu, vpád západního zboží, očekávání vysokých příjmů i zkušenost s kolektivní mobilitou. Na počátku devadesátých let byl názorový rozdíl mezi stoupenci levice a pravice jen málo zřetelný, bylo těžké identifikovat trendy ve změnách názorů při pohybu po levo-pravé dimenzi. Pomalu se tato situace začala měnit. Postupně, jak se uskutečňovaly výrazné reformy a společnost se navracela do poklidnějšího stavu s každodenními problémy země demokratického kapitalismu, lidé, zejména na levici a ve středu, přibližovali své subjektivní orientace objektivním hodnotám a politickým programům, který ztělesňovali jejich političtí reprezentanti. Nastal posun od obecných hodnot k vlastním zájmům každého jednotlivce [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b]. Levicovní voliči se začínají stále více odlišovat od voličů pravicových a největší je kontrast mezi voliči občanských stran a stran levicových. Se všemi je nutno počítat jako se specifickou zájmovou skupinou. A vzhledem k tomu, že objektivní levicové hodnoty v populaci převažují, otvírá se prostor pro vítězství levice.

Druhá osa, o níž se očekává, že strukturuje politický prostor – neekonomická dimenze libertarianismus-autoritarianismus je v segmentu voličů slabá, i když mezi politickými elitami zřejmě význam má [Brokl 1996]. Malá důležitost dimenze libertarianismus-autoritarianismus a dosud chybějící poznatky o jiných strukturálních štěpeních v české společnosti dávají vzniknout otázce, zda vůbec existují politická témata (issues) nebo dokonce strukturální štěpení (cleavages), která mohou levici a pravici spojit a zmírňovat ostrost socioekonomického konfliktu. Fakt, že tato dimenze, a možná ani jiná strukturální štěpení levici a pravici nespojují, může potvrzovat dosud jen tušenou hloubku politického konfliktu, který se téměř každodenně odehrává.

KLÁRA VLACHOVÁ je vědeckou pracovnící v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Zabývá se tématy sociální spravedlnosti, relativní deprivace, politickými postoji a politickým chováním. Své statí publikuje v Sociologickém časopise a Czech Sociological Review.

PETR MATĚJŮ vede tým sociální stratifikace v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Od poloviny osmdesátých let se zabýval výzkumem sociálních a vzdělanostních nerovností a profesní a vzdělanostní mobility. Od poloviny devadesátých let rozšířil svůj výzkum o témata subjektivní a objektivní mobility, vztahu mezi sociální třídou a politickou stranou a politických postoji a politického chování. Publikoval mnoho statí v českých i mezinárodních sociologických časopisech.

Literatura

- Brokl, L. 1996. „Parlamentní volby 1996.“ *Sociologický časopis* 32: 389-406.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociální konflikt*. Bratislava: Archa.
- Evans, G., A. Heath, M. Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Eysenck, H. J. 1968. *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hudeček, J. 1992. „Pokus o identifikaci stran na ‚levo-pravém‘ kontinuu. Politické spektrum v České republice v roce 1991.“ *Sociologický časopis* 28: 275-283.
- Kitschelt, H. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7-50.
- Kitschelt, H. 1994. „Party Systems in East Central Europe. Consolidation and Fluidity.“ Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, New York, September 1-4.
- Krause, K. 1996. „Systém politických stran v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 423-438.

- Krejčí, O. 1994. *Kniha o volbách*. Praha: Victoria Publishing.
- Lipset, S. M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Matějů, P. 1997. „Představy o distributivní spravedlnosti v transformující se společnosti.“ *Pracovní texty Sociálních trendů*, 5/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Manza, J., M. Hout, C. Brooks 1995. „Class Voting in Capitalist Democracies since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?“ *Annual Review of Sociology*. 21: 137-162.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997a. „Obrat doleva nebo proměna vzorců volebního chování sociálních tříd?“ *Pracovní texty Sociálních trendů* 1/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997b. „Turning Left or Class Realignment. Analysis of the Changing Relationship Between Class and Party in the Czech Republic, 1992-1996.“ *East-European Politics and Societies* 11: 507-547.
- Novák, M. 1996. „Volby do poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR.“ *Sociologický časopis* 32: 407-422.
- Richardson, B. M. 1991. „European Party Loyalties Revisited.“ *American Political Science Review* 85: 751-775.
- Řeháková, B. 1997. „Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995.“ *Sociologický časopis* 33: 69-86.
- Sani, G., G. Sartori 1983. „Polarisation, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ Pp. 306-337 in *Western European Party Systems*, ed. by H. Daalder and P. Mair. London: Sage.
- Šimoník, P. 1996. „Politické spektrum v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 457-469.
- Večerník, J. 1996. „Myslet nalevo a volit napravo na cti netratí.“ *Mladá fronta Dnes*, 27. 5. 1996: 6.
- Vlachová, K. 1997. „Czech Political Parties and their Voters.“ *Czech Sociological Review* 5: 39-56.

Summary

The article examines the crystallisation of the political space on the level of voters between 1991 and 1996. It focuses on the examination of the left-right dimension of the political space and the development of its socio-economic content. Attention is also devoted to the libertarianism-authoritarianism dimension. Analysis shows that the left-right dimension is the dominant political axis in the Czech Republic and almost all voters can place themselves on the left-right continuum. This declared left-right political orientation of voters is crystallising. In 1995, politically relevant values and attitudes were more closely related to the declared position on the left-right position than was the case in 1991. The 1996 parliamentary elections provided clear proof of it. Another question is, how far (declared) 'left' is actually (value based) left and (declared) 'right' is actually (value based) right. It seems that Czech voters have more leftist values than they declare.

The libertarianism-authoritarianism axis of the political space is weaker among voters than the left-right axis. The relative unimportance of the libertarianism-authoritarianism dimension and the lack of evidence as to other structural cleavages in Czech society raise the question of whether there are in fact any political issues or structural cleavages which may link the left and right and blunt the political conflict. The fact that this dimension, and perhaps even other structural cleavages, does not bring the left and right closer together can be seen in the severity of the political conflict in everyday life.

The combined analyses of the value-based left-right dimension and of libertarianism-authoritarianism showed that the biggest difference lay between the supporters of the two liberal-conservative parties (ODS and ODA) and the supporters of the other parliamentary parties. These

results showed that the Czech political field is becoming well structured in terms of both socio-economic and non-economic values (civic freedom). The main cleavage seems to be, however, one-dimensional, because what is basically a two-dimensional political space is being transformed into a significant one-dimensional political conflict between the opponents of the market together with authoritarians and the supporters of the market together with non-economic liberals. The one-dimensional nature of such a conflict generally leads to a difficult political struggle for voters and polarisation, which brings frustration.

Příloha 1. Definice proměnných ROVNO a MERIT

Proměnné použité pro analýzu:

EQSHR	Nejspravedlivější způsob rozdělování majetku a příjmu je dát všem stejně.
WNEED	Je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují.
PAYFAM	Jaký vliv by měla mít velikost rodiny na plat?
SOCIAL	Lidé mají různé názory na socialismus. Na základě vaší zkušenosti se socialismem v naší zemi, řekl(a) byste, že jste rozhodně pro socialismus, ..., rozhodně proti socialismu?
WORKH	Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ti ostatní.
KEARN	Lidé mají právo ponechat si to, co vydělají, i když to znamená, že budou bohatší než jiní.
PASSW	Lidé mají právo předat vlastní majetek svým dětem.
MARKET	Tržní ekonomika má základní význam pro náš ekonomický vývoj.

Škály proměnných byly čtyřbodové: PAYFAM (1 = rozhodující vliv, 2 = značný vliv, 3 = malý vliv, 4 = žádný vliv), a pětibodové: EGSHR, WNEED, WORKH, KEARN, PASSW, MARKET (1 = zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas, ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = zcela nesouhlasím), SOCIAL (1 = rozhodně pro socialismus, 2 = spíše pro socialismus, 3 = ani pro, ani proti socialismu, 4 = spíše proti socialismu, 5 = rozhodně proti socialismu). Původní škály proměnných MARKET a SOCIAL byly pro analýzu obráceny, aby rostoucí hodnoty indikovaly příklon k tržní ekonomice a socialismu.

Proměnné reprezentující normy distributivní spravedlnosti byly extrahovány faktorovou analýzou. Ačkoliv pro analýzy vývoje sepětí mezi normami distributivní spravedlnosti a deklarovanou politickou orientací mezi rokem 1991 a 1995 je třeba vycházet z proměnných definovaných stejným způsobem (požadavek stejných protokolů měření), uvádíme v tabulce i výsledky analýz provedených pro každý rok zvlášť.

Faktorová analýza potvrzuje závěr, ke kterému jsme dospěli jinde [Matějů 1997], tj. že představy o distributivní spravedlnosti nelze uspořádat na jednom kontinuu, kde by jeden okraj představoval krajní rovnostářství a druhý krajní zásluhovost. Rovnostářský a meritokratický princip představují dvě specifické, byť navzájem spjaté normy distributivní spravedlnosti.

Porovnání faktorových struktur pro roky 1991 a 1995 ukazuje zajímavé rozdíly. Porovnání vysvětlěných variancí naznačuje, že rovnostářský princip (ROVNO) krystalizoval v kompaktní distributivní ideologii výrazněji než meritokratický princip (MERIT). Celková vyčerpaná variance pro oba faktory zůstala na hodnotě 41 %. Podíl variance vyčerpané faktorem ROVNO vzrostl, zatímco podíl vyčerpané variance faktoru MERIT klesl. Tato změna znamenala, že rovnostáři se významně odklonili od principů spravedlnosti typických pro meritokraty (WORK, KEARN) a také jejich významnějším odklonem od trhu (MARKET). V dimenzi MERIT probíhal podobný proces, který byl však méně výrazný.

Analýza krystalizace obsahu deklarované levo-pravé politické osy byla založena na proměnných, které vzešly z faktorové analýzy provedené na datech ze spojeného souboru (soubory z let

1991 a 1995). Pro zajištění srovnatelnosti některých testů byly oba soubory převedeny na stejnou velikost – 792 dotazovaných.

Tabulka A1. Faktorové analýzy norem distributivní spravedlnosti
Metoda hlavních komponent, šikmá rotace faktorů (OBLIMIN)

Proměnná	Faktory 1991		Faktory 1995		Faktory společné pro oba roky	
	ROVNO	MERIT	ROVNO	MERIT	ROVNO	MERIT
EQSHR	0,634	-0,189	0,697	-0,013	0,657	-0,161
WNEED	0,555	0,121	0,529	0,248	0,559	0,122
PAYFAM	0,640	-0,103	0,656	0,149	0,667	-0,023
SOCIAL	0,366	-0,466	0,566	-0,289	0,408	-0,460
WORKH	0,520	0,590	0,190	0,685	0,430	0,617
KEARN	-0,070	0,645	-0,353	0,551	-0,142	0,636
PASSW	0,108	0,623	0,020	0,624	0,118	0,598
MARKET	-0,281	0,516	-0,461	0,302	-0,278	0,494
Variance (%)	20,2	21,2	24,1	17,7	20,6	20,5
N(1991) = N(1995) = 792						

Příloha 2. Definice proměnné STAT

Proměnné použité pro analýzu:

STLIV Stát by měl zajišťovat slušnou životní úroveň

LIMIT Stát by měl limitovat vysoké příjmy

EMPLO Stát by měl zaručit práci každému, kdo chce pracovat

Škály proměnných byly pětibodové (1 = zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas, ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = zcela nesouhlasím).

Tabulka A2. Faktorové analýzy požadavků na úlohu státu
Metoda hlavních komponent

	Faktor pro rok 1991	Faktor pro rok 1995	Faktor pro oba roky
STLIV	0,692	0,714	0,704
LIMIT	0,693	0,703	0,698
EMPLO	0,779	0,784	0,782
Variance (%)	52,3	54,0	53,4
N(1991) = N(1995) = 792			

Příloha 3. Vybrané korelace mezi proměnnými ROVNO, MERIT, STAT a deklarovanou pozicí na levo-pravé škále POLOR

Tabulka A3. Korelace mezi faktory ROVNO, MERIT a STAT a deklarovanou politickou orientací (POLOR)

Korelace	rok 1991		rok 1995	
	r	p	r	p
INEQ * POLOR	0,103	0,007	0,252	0,000
INCRAT * POLOR	0,002	0,970	0,091	0,020
ROVNO * MERIT	-0,088	0,018	-0,146	0,000
ROVNO * POLOR	-0,247	0,000	-0,338	0,000
MERIT * POLOR	0,302	0,000	0,359	0,000
STATE * ROVNO	0,516	0,000	0,554	0,000
STATE * MERIT	-0,198	0,000	-0,256	0,000
STATE * POLOR	-0,216	0,000	-0,290	0,000

N(1991) = N(1995) = 792

Příloha 4. Definice nepřímo měřených dimenzí politického spektra (proměnné LR, LA)

a) výroky s těsným vztahem k levo-pravé ose, které se týkají socioekonomických témat:

REDIS	Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře
BUSIN	Vlastníci podniků bohatnou na úkor dělníků
SHARE	Obyčejní pracující nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství
RIGHT	Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé
MANAG	Vedení podniků se bude vždy snažit vyzrát na zaměstnance, pokud dostane šanci
REDING	Vláda by měla povinnost snižovat rozdíly mezi bohatými a chudými

b) výroky s těsným vztahem k libertariánsko-autoritářské ose:

PROTMEET	Mělo by být povoleno organizování veřejných shromáždění k vyjádření protestu proti vládě
PROTMAR	Mělo by být povoleno organizování protestních pochodů a demonstrací
TRADVAL	Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty
DEATH	Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti
AUTHOR	Školy by měly učit děti uznávat autoritu
OBEYLAW	Právem je třeba řídit se, dokonce i když určitý zákon je špatný
CENZOR	Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem
SENTEN	Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty

Škály proměnných byly čtyřbodové (1 = určitě/zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = spíše nesouhlasím, 5 = určitě/zcela nesouhlasím).

Do faktorové analýzy vstoupily všechny uvedené proměnné (tj. REDIS až SENTEN). Předběžné analýzy ukázaly, že položky OBEYLAW a CENZOR, PROTMEET a PROTMAR a tvoří samostatné faktory. Protože čtvrtý extrahovaný faktor měl hodnotu tzv. eigenvalue 1,00, byla faktorová analýza opakována se stanovením minimální hranice eigenvalue pro extrakci faktoru 1,1. Nastavení minimální eigenvalue na tuto hodnotu mělo za cíl eliminaci slabých faktorů. Ve druhé analýze byly extrahovány tři faktory. Položky PROTMEET a PROTMAR tvořily samostatný faktor a nebyly statisticky významně korelovány s prvním a druhým extrahovaným faktorem,

které reprezentovaly dimenze levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus. Do třetí analýzy vstoupily všechny proměnné kromě REDINQ, která byla ponechána v sadě proměnných, tvořících škálu STAT, PROTMEET a PROTMAR, které tvoří samostatnou dimenzi politického chování. Třetí faktorová analýza prokázala, že analyzované položky tvoří dvě politické dimenze týkající se socioekonomických hodnot a hodnot řádu ve společnosti (tabulka A4). Jednu z těchto dimenzí lze nazvat LR (levice-pravice), druhou LA (liberalismus-autoritářství).

Tabulka A4. Faktorové analýzy politických hodnot, výsledná matice
Metoda hlavních komponent, rotace VARIMAX

Proměnná	Faktory	
	LR	LA
REDIS	0,670	0,106
BUSIN	0,837	0,123
SHARE	0,825	0,155
RIGHT	0,759	-0,024
MANAG	0,731	0,129
TRADVAL	0,220	0,534
DEATH	0,371	0,424
AUTHOR	0,130	0,688
OBEYLAW	-0,159	0,515
CENZOR	0,290	0,390
SENTEN	0,249	0,622
Variance (%)	29,5	16,5

N(1991) = N(1995) = 792

Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice*

PETR MATĚJŮ**
KLÁRA VLACHOVÁ
Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Role of Politically Relevant Attitudes And Value Orientations in Electoral Decisions. The Czech Republic in 1996

Abstract: Voting behaviour is generally not so much a matter of choosing one party out of a list of all parties on a ballot paper, but rather a choice between a much smaller number of acceptable parties. Typical voting behaviour may be supposed to be a choice between two parties. It is not a matter of a single important or dominant political attitude or value, but rather a complex process involving many different factors, some of which reinforce each other, while others are in contrast or even conflict. This article tries to identify the role of politically relevant values and attitudes in voting behaviour in the Czech Republic. As the results of earlier analysis show that there has been a process of intensive crystallisation of left-right political orientations, this article concentrates primarily on *declared* left-right orientation (self-positioning on the left-right axis) and on *value-based* left-right orientation (as measured by a series of indicators). The analysis of data from research carried out at the end of 1996 showed that declared left-right orientation is a far stronger influence on voting behaviour than is left-right orientation based on socio-economic values. This difference also indicates that an increasing inclination towards left-wing values and the paternalistic state currently presents a certain barrier to open (declared) support for left-wing political parties.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 171-193)

Volební chování bývá zpravidla vysvětlováno jednak sociálně ekonomickými charakteristikami voličů (sociální třída, status, příjem, sociální identifikace), jednak jejich politickými postoji či hodnotami (skutečnými i deklarovanými). Tyto dvě skupiny navzájem propojených faktorů vytvářejí politicko-psychologické vazby voličů ke stranám či politikům. Přes mnohorozměrnost hodnotového pole, ve kterém se formuje konkrétní volební rozhodnutí, bývá studium vlivu politicky významných hodnot a postojů na volební chování často jednorozměrné, tj. zpravidla se hledá vliv určitého konkrétního postoje na volbu určité politické strany. Méně frekventovaný je přístup, pro který je charakteristické studium vlivu politicky relevantních hodnot a postojů v jejich vzájemné konkurenci na konkrétní politickou orientaci nebo dokonce na kontrastně definovaná volební rozhodnu-

*) Tento výzkum byl proveden v rámci grantu „Sociální trendy“ od Grantové agentury České republiky (grant č. 403/96/K120). Práce na této stati byly dále podpořeny grantem z projektu „Sociální problémy, sociální politika a sociální struktury“ (grant č. 403/06/0386) a grantem z projektu „Nerovnosti, spravedlnost, politika“ (grant č. 403/98/0976). Autoři děkují Blance Řehákové za velmi cenná metodologická doporučení. Dále děkují anonymním recenzentům za řadu připomínek, z nichž některé přispěly k odstranění možných nedorozumění.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu PhDr. Petr Matějů, Dr., Sociologický ústav AV ČR, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, e-mail mateju@beba.cesnet.cz

tí, tj. na pravděpodobnost toho, že člověk bude volit spíše jednu než druhou politickou stranu.

Tento přístup, jakkoli je analyticky náročnější, je blíže skutečnému rozhodovacímu procesu. Většina volebních rozhodnutí není výběrem jedné strany z celého volebního seznamu, ale zpravidla je rozhodováním v rámci mnohem menšího počtu pro voliče přijatelných stran, velmi často dokonce rozhodováním mezi dvěma stranami. V takovém volebním rozhodování navíc nepůsobí jen jeden, jakkoli důležitý či dominantní politický postoj či hodnota, stejně tak jako nelze předpokládat, že působí výhradně sympatie a antipatie ke stranám a jejich politikům atd. Skutečné volební rozhodování je jistě mnohem složitější proces, ve kterém s různou vahou působí mnoho faktorů, řada z nich navzájem se podporujících, mnohé jistě v konkurenci či dokonce v konfliktu. Proto je dlouhodobá predikce výsledků voleb tak obtížná a její úspěch na první pohled neodpovídá neustálému vývoji v metodách analýzy dat z volebních výzkumů.

I přesto, že jsme si vědomi existence celé škály proměnných, které jsou relevantní pro vysvětlování volebního chování, zaměřili jsme se na roli politických postojů a hodnot ve volebním rozhodování. Neklademe si nedosažitelné cíle a nehledáme klíč k vyčerpávajícímu vysvětlení tohoto složitého fenoménu. Naším cílem však je přispět k pochopení tohoto složitého jevu analýzou, která zatím u nás zcela chybí, a která tudíž může přinést poněkud více světla do zatím málo objasněných otázek týkajících se skutečné role důležitých politických postojů a orientací ve volebním rozhodování. Navazujeme přitom na naše dřívější analýzy vývoje představ o distributivní spravedlnosti [Matějů 1997], krystalizace politických postojů a orientací v období transformace [Vlachová a Matějů 1998] i proměn v efektu sociální třídy na volební chování [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b].

1. Spektrum politických hodnot důležitých pro pochopení volebního rozhodování

Přes často vyslovované pochybnosti o smyslu a skutečném obsahu levo-pravé dimenze politického spektra, jsou socioekonomické hodnoty v České republice nepochybně velmi významnými politickými hodnotami tvořícími páteř orientace na politickou *levici nebo pravici* [Hudeček 1992, Kitschelt 1994, Brokl 1996, Krause 1996, Šimoník 1996, Vlachová 1997, Vlachová a Matějů 1998]. Obsah této socioekonomické dimenze je v reálné politice ztělesňován sporem o daně, státní rozpočet (spor o spravedlivé rozdělení národního bohatství) a ekonomická (kvóty, dovozní přírážky, subvence) i mimoekonomická opatření (speciální právní ochrana) k zachovávání nebo eliminaci nerovností. Význam levo-pravé dimenze v realitě České republiky nepochybně potvrdily volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996 i další politický vývoj. Levicová ČSSD a pravicová ODS se staly hlavními reprezentanty levice a pravice a dvěma hlavními gravitačními póly v systému politických stran. Obě tyto strany přitom nabízejí odlišné programy převážně ohledně makroekonomické politiky a mnohem zřetelněji než dříve reprezentují odlišné zájmy různých sociálních tříd [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b]. Političtí vědci potvrzují, že osa levice-pravice – i přes určitý pokles významu v souvislosti s růstem tzv. nové levice a pravice ve vyspělých demokraciích – stále existuje a je považována za přirozenou osu politického systému zejména v evropských zemích [Sani a Sartori 1983] i za proměnnou dobře vysvětlující politické chování. Kromě socioekonomického významu je této ose přisuzován i širší význam. S osou levice-pravice se pojí i jiné než socioekonomické hodnoty, které se proměňují od jednoho pólu k druhému. Osa levice-pravice je tedy považována za jakousi vřezávající dimenzi v hierarchii politicky relevantních dimenzí [Sani a Sartori 1983].

Kromě této dominantní dimenze se však pro vysvětlování volebního chování jeví v některých zemích jako významná i dimenze libertarianismus-autoritarianismus [Evans, Heath a Lalljee 1996]. Jak ukázala nedávno provedená analýza politického prostoru definovaného politicky relevantními hodnotami a postoji voličů [Vlachová a Matějů 1998], podobnou situaci lze již identifikovat i v České republice. I zde se pro politické, a zejména volební chování jako důležité jeví vedle hodnot tvořících levo-pravou osu politického spektra i hodnoty vycházející z dimenze *libertarianismus-autoritarianismus*. I podle Kitschelta [1992] by základní strukturální rozpory (cleavages) postkomunistických společností měly být rozloženy podél dvou os: zmíněné osy levice-pravice a osy libertarianismus-autoritarianismus. Zatímco první z těchto os reprezentuje konflikt mezi státní redistribucí a tržní distribucí, zaopatřeními a oprávněními atd., druhá na sebe váže spíše konflikt mezi svobodou a nesvobodou (jeden pól je definován jako anarchismus a syndikalismus, druhý jako autoritarianismus a tradicionalismus).¹ Existence této osy v politickém prostoru tvořeném politickými stranami studovali např. Hudeček [1992], Brokl [1996]. Nicméně, v českém prostoru tvořeném voliči se osa libertarianismus-autoritarianismus ukázala zatím poměrně slabá [Vlachová a Matějů 1998], přičemž i v prostoru tvořeném politickými stranami je zatím považována za slabší a méně zřetelně vyvinutou než v jiných zemích [např. Kitschelt 1994].

Politicky relevantními hodnotami, které je třeba zahrnout do vysvětlení volebního chování, jsou přirozeně i hodnoty týkající se *role státu a vlády* (tj. odpovědnosti státu a vlády). Ačkoliv tyto hodnoty mají velice blízko k hodnotám socioekonomickým a očekává se, že budou spjaté s hierarchicky vyšší dimenzí levice-pravice, někteří autoři [Kluegel a Mason 1997] argumentují, že představy o žádoucích intervencích státu a vlády do ekonomiky a distribučních procesů jsou na dimenzi levice-pravice relativně nezávislé. Kluegel a Mason [1997] na základě analýzy dat ze čtyř postkomunistických zemí docházejí k závěru, že rovnostářství jako základní atribut levicového politického postoje na jedné straně a „statismus“, resp. volání po silné roli státu, na straně druhé je třeba chápat jako navzájem nezávislé dimenze organizující politické postoje [Kluegel a Mason 1997: 9].

Do volebního rozhodování podstatným způsobem vstupují postoje a hodnoty, které političtí vědci [viz např. Niemi, Craig a Mattei 1991] nazývají *vnitřní a vnější účinnost politického systému* (internal and external political efficacy). Zatímco „vnitřní účinnost“ lze chápat jako schopnost a ochotu jedince porozumět politickým problémům (pocit vnitřní účasti na politickém dění, absence pocitu osobního odcizení politice), „vnější účinnost“ bývá často interpretována jako „politická důvěra“ (důvěra v politický systém, absence pocitu, že politika je člověku odcizena nezávisle na jeho vůli, porozumění a participaci). Někteří autoři (Rothstein) jsou toho názoru, že vnímání vnitřní a vnější účinnosti politického systému je funkcí toho, jak politický systém funguje [Goodin a Klingemann 1995]. S tím souvisí hodnocení státních institucí, podpora státních intervencí, vládní odpovědnosti a volební chování. Politicky relevantním jevem z oblasti postojů a hodnot je i pocit *anomie*, který často a oprávněně bývá vykládán jako sklon k odcizení a sociální frustraci projevující se nakonec i v politickém a volebním chování. Fenomén anomie v České republice studovali a jeho význam popsali Rabušic a Mareš [1996].

¹) Strukturaci politického prostoru podobným způsobem navrhl Eysenck [1968], který k tradiční ose levice-pravice přidal svislou osu, která měřila politické přístupy. Jeden okraj reprezentoval autoritativní politické přístupy, druhý přístupy demokratické. Od této struktura se očekávalo, že odhalí rozdíly mezi levicovým a pravicovým extremismem.

V souladu s předchozími analýzami, které ověřovaly roli výše uvedených politicky relevantních hodnot ve volebních chování, předpokládáme, že tyto hodnoty se stávají významnými faktory volebního chování i v České republice. Krystalizací levo-pravé osy politického spektra, o které předpokládáme, že se stala dominantní osou organizující volební preference se zabýváme jinde [Vlachová a Matějů 1998]. Zde se pokusíme ukázat, v jakém poli dalších politicky relevantních hodnot se tato dominantní osa prosazuje a jak působí na volební rozhodování.

2. Strategie analýzy, data a proměnné

Politická levicovost či pravicovost byla zjišťována dvěma strategiemi. *Deklarovaná* levo-pravá politická orientace byla zjišťována sebeumístěním respondenta na vizuální deseti-bodové škále levice-pravice.² Tato strategie sice poskytuje poměrně spolehlivou informaci o tom, zda jedinec sám sebe identifikuje spíše s levicí nebo s pravicí, jaký politický image si sám o sobě vytváří, nelze ji ale zaměňovat s metodou, jejímž cílem je zjistit, do jaké míry jsou relevantní politické postoje a hodnoty, které člověk sdílí, objektivně a nezávisle na tom, na jaké místo na levo-pravé ose člověk sám sebe zařazuje, spíše levicové nebo pravicové. Zjišťování *hodnotově založené* pozice jedince na levo-pravém politickém spektru tedy vychází z ověřeného předpokladu, že politická pravice a levice jsou definovány v první řadě socioekonomickými hodnotami. S ohledem na možnost existence dvou dimenzí politického spektra (levo-pravá, autoritářsko-libertariánská), které se mohou různě prolínat, byla vyvinuta a testována baterie otázek, která reprezentuje obě tyto dimenze. Jedna její část se soustřeďuje na postoje k ekonomické a sociální nerovnosti, na problém vykořisťování a na roli státu v distributivních procesech (levo-pravá dimenze), druhá část baterie se týká v první řadě otázek osobní svobody, tolerance a vztahu k „tradičním“ hodnotám (liberálně-autoritářská dimenze). Pro měření pozice člověka v prostoru určeném výše uvedenými osami politického prostoru jsme po předběžné analýze reliability příslušných škál z uvedené baterie převzali výroky, s jejichž pomocí měřili levo-pravou a liberálně-autoritářskou politickou orientaci ve Velké Británii Evans, Heath a Lalljee [1996] a v České republice Vlachová a Matějů [1998].

Za pomoci uvedené baterie otázek byly měřeny i hodnotově a postojově založené požadavky na povinnosti vlády, vnitřní a vnější odcizení politice a anomie. Výroky, použité ve výzkumu pro konstrukci škál, jsou uvedeny v příloze.

Existence hodnotově založených škál politické orientace (levice-pravice, liberalismus-autoritářství) a dalších politicky relevantních škál (anomie, důvěra v politický systém, požadovaná role státu, atd.) byla ověřena nejprve faktorovou analýzou (metoda hlavních komponent). Poté, co faktorová analýza potvrdila existenci škál, byly tyto škály pro účely dalších analýz zkonstruovány jako aditivní sumované škály. Takto byly definovány škály objektivní levo-pravé orientace (RIGHTOR), liberálně-autoritářské orientace (LIBAUT), škála požadavků na povinnosti vlády (ASTAT), škála anomie a pocitu rozpa-

²) Nevýhodou verbálně založených škál je to, že zřetelně pojmenované extrémy (např. krajní či extrémní levice či pravice, jasná levice či pravice, atd.) mohou vyvolávat u některých respondentů tendence řadit se spíše k neutrálnímu středu. Tento problém částečně řeší vizuální škály s nepojmenovanými body. U desetibodové škály se ve srovnání s ostatními typy škál s lichým počtem stupňů očekává mírné potlačení tendence lidí umisťovat se do středu škály (na desetibodové škále 1 až 10 není střed definován jedinou hodnotou).

du hodnotového systému (ANOMIE).³ S ohledem na určitou těžkopádnost překladu původní terminologie *vnitřní a vnější účinnost politického systému* jsme tyto pojmy operacionalizovali v „půlově otočené“ verzi, která nám umožnila použít srozumitelnějších pojmů *vnitřní a vnější politické odcizení*. Škála ukazující míru vnitřního odcizení politice dostala jméno INTALN, škála ukazující míru pocitu vnějšího odcizení politiky občanům nese v analýzách jméno EXTALN. Všechny uvedené proměnné byly konstruovány tak, aby měly stejnou metriku (0 až 100). Proměnné, z nichž byly škály vytvořeny a metoda konstrukce jednotlivých škál, jsou uvedeny v příloze.

Nejen z metodologického, ale i z věcného hlediska je třeba upozornit na to, že ze dvou škál reprezentujících osy politického prostoru (RIGHTOR, LIBAUT) pouze jedna (RIGHTOR) dosáhla reliability srovnatelné s hodnotami, se kterými se setkáváme ve vyspělých demokraciích.⁴ Nízkou reliability škály reprezentující liberálně-autoritářskou osu politického prostoru si vysvětlujeme zejména tím, že tato škála může měřit jako protiklad k liberální pozici vedle čistého autoritářství i konzervatismus. Mnohé z výroků této škály totiž měří konzervatismus v oblasti dodržování právních norem, který jen málo diferencuje neekonomické liberály od jedinců s autoritářskými a tradicionalistickými tendencemi. Navíc jeden z důležitých výroků použitý při konstrukci škály operuje s pojmem „tradiční hodnoty“, který zřejmě není v populaci chápán stejným způsobem, ve stejném referenčním rámci. Pro někoho může být vzor „tradičních“ hodnot prvorepublikové Československo, pro jiné mohou být vzorem „socialistické“ hodnoty z let 1948–1989. V každém případě analýza reliability těchto dvou škál potvrzuje, že levo-pravá orientace tvoří významnou a dominantní hodnotovou dimenzi českého politického prostoru definovaného politicky relevantními postoji voličů, zatímco liberálně-autoritářská orientace tvoří slabší a zatím mnohem méně zřetelnou dimenzi [Vlachová a Matějů 1998]. Analýza ukázala, že vysoké reliability dosahují i škály požadavků na povinnosti vlády a anomie, zatímco škály vnitřního a vnějšího odcizení politice dosahují reliability relativně nízké (viz příloha).

Analýzovaná data pocházejí z výzkumu „Role vlády“ uskutečněného v roce 1996 v rámci mezinárodního programu ISSP (*International Social Survey Programme*) celkem v 17 zemích. Základní témata společného modulu byla následující: úloha vlády v ekonomice, rozdělování a přerozdělování, postoje k vládním výdajům, hodnocení moci vlády, odborů a velkých průmyslových podniků, úloha vlády v řešení problému nerovností, názory na daně, stupeň odcizení politiky občanům, sklony k sociálním protestům a míra tolerance k extremismu. S ohledem na nedávný vývoj na české politické scéně byl českým týmem ke společnému modulu připojen blok otázek zjišťujících míru anomie (sociální frustrace), otázky identifikující levo-pravou a liberálně-autoritářskou osu politické-

³) Ve výzkumu byla použita Sroleova [1956] škála anomic. Možnosti její aplikace v České republice zkoumali Rabušic a Mareš [1996]. I přes vysokou reliability této škály je nutné poznamenat, že neexistuje shoda v tom, zda tato škála měří anomii, kombinaci cynismu a pesimismu, zoufalství, obecnou nespokojenost pramenící z frustrací nebo nešťastnost. Výroky pro konstrukci škály jsou uvedeny v příloze.

⁴) Koeficient reliability (Cronbachovo alfa) škály RIGHTOR dosáhl hodnoty 0,82, což je hodnota srovnatelná s reliability této škály ve Velké Británii (0,82). U škály LIBAUT dosáhlo Cronbachovo alfa hodnoty 0,52 (ve Velké Británii byl koeficient reliability této škály mnohem vyšší (0,79). Statisticky dostatečné reliability tedy dosáhla z těchto dvou škál pouze škála levice-pravice. Doporučená reliability je u těchto škál alespoň 0,7 [Carmines a Zeller 1979].

ho spektra a otázky týkající se krystalizace střední třídy. Sběr dat pro tento výzkum provedla agentura STEM na souboru 2 309 náhodně vybraných respondentů (vícestupňový náhodný výběr) starších osmnácti let. Při návratnosti 48 % byl základní analytický soubor tvořen 1 100 případy.

3. Výsledky analýzy

3.1. Souvislosti mezi politicky relevantními postoji a hodnotami

Zařazení položek, o kterých se předpokládalo, že měří výše zmíněné politicky relevantní hodnoty a postoje do výzkumu „ISSP 1996 – Role vlády“ a ověření jejich reliability umožnilo nahlédnout do vztahů těchto hodnot a postojů k deklarovaným politickým orientacím. Přehled těchto vztahů je uveden v matici korelačních koeficientů (tab. 1).

Tabulka 1. Korelace mezi základními politickými orientacemi, hodnotami a postoji
Pearsonovy korelační koeficienty

	LR		LA		INTALN		ANOMIE	
	RIGHTOR	LIBAUT	LA	ASTAT	EXTALN			
RIGHTOR	1,000							
LR	0,980	1,000						
LIBAUT	-0,373	-0,286	1,000					
LA	-0,125	0,000	0,925	1,000				
ASTAT	-0,604	-0,580	0,366	0,211	1,000			
INTALN	-0,172	-0,186	0,110	0,031*	0,157	1,000		
EXTALN	-0,431	-0,436	0,189	0,080**	0,253	0,169	1,000	
ANOMIE	-0,673	-0,661	0,283	0,195	0,542	0,171	0,443	1,000
POLOR	0,431	0,414	-0,212	-0,095	-0,320	-0,083**	-0,276	-0,356

*) Statisticky nevýznamný na hladině 0,05

**) Statisticky nevýznamný na hladině 0,01

Analýza korelací v první řadě ukazuje, že mezi proměnnými reprezentujícími hlavní politické orientace získanými faktorovou analýzou (LR, LA) a proměnnými stejného významu konstruovanými jako aditivní škály (RIGHTOR, LIBAUT) není žádný podstatný rozdíl – jejich korelace přesahují hodnotu 0,90. Za podstatné zjištění je třeba považovat relativně nízkou korelaci mezi *deklarovanou* levo-pravou politickou orientací (POLOR) a *naměřenou* hodnotově založenou levo-pravou orientací. Koeficient korelace 0,43 je sice statisticky signifikantní a ukazuje na poměrně silný vztah, avšak s ohledem na to, že se jedná o proměnné, které z teoretického hlediska měří stejný fenomén (pozici jedince na levo-pravé politické dimenzi) a jsou proto často zaměňovány, zjištěná korelace se zdá být ve srovnání s očekáváním poměrně slabá. Jakkoli tedy obsah levo-pravé osy politického spektra prokazatelně vyžrával, o čemž svědčí výsledky jiných analýz [viz např. Vlachová a Matějů 1998], shoda mezi deklarovanou a skutečně konzistentní hodnotově a postojově zakotvenou levo-pravou orientací není tak velká, jak bychom očekávali na základě výsledků analýz provedených v jiných zemích [viz např. Evans, Heath a Laljee 1996].

Často se vychází z předpokladu, že pozice na levo-pravé ose politického prostoru předurčuje představy jedince o žádoucích intervencích státu a vlády do ekonomiky a distribučních procesů. Provedená analýza však naznačuje, že v tomto ohledu bude třeba větší opatrnosti, neboť výsledky dávají za pravdu autorům, kteří argumentují, že se jedná o dvě

relativně nezávislé dimenze percepce a hodnocení systému [Kluegel a Mason 1997] a ve prospěch svých tvrzení uvádějí zjištění, podle kterého podpora rovnostářství od roku 1990 postupně klesala, zatímco podpora intervenujícímu státu spíše stoupala. I naše analýzy naznačují, že směrem od levice k pravici tendence požadovat silný intervenující stát sice systematicky klesá (korelace mezi ASTAT a RIGHTOR, resp. faktorem LR, je -0,604, resp. -0,580), ale stejně tak je patrné, že tyto dvě orientace představují relativně samostatné dimenze organizující politické postoje voličů. V souladu s předchozími zjištěními je i výsledek korelační analýzy, podle kterého deklarovaná politická orientace predikuje požadavky na státní a vládní intervence do ekonomických a distributivních procesů méně spolehlivě než hodnotově založená politická orientace.⁵ Výsledky regresní analýzy uvedené v tabulce 2 nicméně ukazují, že volání po silném státu je vedle pocitu anomie vůbec nejsilnějším zdrojem levicových politických orientací.

Tabulka 2. Regresní analýza dimenzí politického prostoru České republiky (1996)

	RIGHTOR Beta		LIBAUTH Beta
LIBAUT	-0,042	RIGHTOR	-0,075
ASTAT	-0,316**	STATE	0,149*
INTALN	-0,007	INTALN	0,0160
EXTALN	-0,128**	EXTALN	0,057
ANOMIE	-0,356**	ANOMIE	0,148
EDYRS	0,070	EDYRS	-0,071
AGE	0,043	AGE	0,238**
POLOR	0,147*	POLOR	-0,017
R	0,75		0,49
R ²	0,56		0,24

*) Statisticky významné na hladině 0,01

**) Statisticky významné na hladině 0,001

Anomie bývá oprávněně považována za jeden ze zdrojů buď politické apatie, či protestu. Sroleho operacionalizace pojmu [Srole 1956], kterou jsme v návaznosti na dřívější studium anomie u nás aplikovali [Rabušic a Mareš 1996], má z tohoto hlediska tu výhodu, že kromě běžných atributů anomie (pocit rozkladu normativního řádu, atomizace) zdůrazňuje i pocit odcizení politiků a politického systému občanům.⁶ Z pojetí anomie i ze způsobu, jakým byla pro analytické účely operacionalizována a zjišťována, bychom mohli usuzovat, že tento pocit bude silně spjat v prvé řadě s liberálně-autoritářskou dimenzí politického prostoru, která krystalizuje zejména okolo morálně hodnotových aspektů percepce sociálního a politického systému (chybějící normy a hodnoty je třeba obnovit i za cenu určitého omezení svobod a uplatnění autority). Lze předpokládat, že lidé se silným sklonem k pocitům anomie budou zdůrazňovat potřebu respektování tradičních hodnot a že budou mít i sklon požadovat jejich vynucené přijetí jako závazných

⁵) Korelace mezi *hodnotově založenou* levo-pravou orientací (RIGHTOR) a postojem k roli státu a vlády (ASTAT) je silnější ($r = -0,60$) než vztah mezi *deklarovanou* politickou orientací (POLOR) a rolí státu a vlády ($r = -0,32$).

⁶) Znění otázek zjišťujících jednotlivé komponenty anomie je uvedeno příloze.

norem jednání. Naopak slaběji by anomie měla korelovat s pozicí jedince na levo-pravé ose politického spektra, neboť tato osa krystalizuje v prvé řadě okolo sociálně ekonomických problémů aspektů percepce systému, přičemž morálně hodnotové aspekty systému jsou zde spíše sekundární.

Výsledky korelační i regresní analýzy však ukazují, že je tomu právě naopak. *Proti všem očekáváním pocit anomie souvisí s pozicí jedince na levo-pravé dimenzi mnohem těsněji než s pozicí na liberálně-autoritářské ose. Jinak řečeno, pocit anomie stoupá od pravicové směrem k levicové politické orientaci mnohem strměji než od liberálního k autoritářskému pólu osy liberalismu-autoritářství.*⁷ Situace je v případě těchto politicky relevantních postojů a hodnot obdobná jako u postojů k roli vlády. Na *hodnotově* založené levo-pravé dimenzi se tyto postoje a hodnoty mění zprava doleva mnohem strměji, než je tomu v případě *deklarované* pozice na levo-pravém kontinuu. Pokud jde o sklon k *autoritářství*, analýzy ukazují, že pocit anomie je u nás, stejně jako jinde, významným zdrojem extremistických orientací. Silné pocity anomie zvyšují pravděpodobnost volby obou extremistických stran, tj. SPR-RSČ a KSČM [Rabušic a Mareš 1996], ale dnes i hlavního reprezentanta levicové opozice – ČSSD. Anomie má v moderních západních společnostech silný kořen v civilizačních procesech, atomizaci společnosti, v trvalém oslabování významu primárních skupin a samozřejmě v rostoucím důrazu na princip ekonomického úspěchu jedince [Merton 1957]. U nás je pocit anomie nepochybně umocňován náhlou proměnou politického a hospodářského systému, která u řady lidí vyvolává pocity blízké rozpadu normativního řádu. To zřejmě platí zejména pro jedince, u nichž státní socialismus nebyl nijak výrazně asociován s omezováním osobních, politických a ekonomických svobod. V tomto smyslu tedy lze porozumět výsledku, který naznačuje, že v postkomunistických zemích bude spojení pocitu anomie s levo-pravou dimenzí politického spektra silnější než s liberálně-autoritářskou dimenzí. Pozice na levo-pravé ose totiž mnohem lépe predikuje postoj k politickému a ekonomickému systému, a tudíž i sentimenty k socialismu. *Pocit anomie lze v postkomunistických zemích do značné míry vysvětlit pocitem ztráty sociálních jistot a jako důsledek náhlého růstu osobní svobody a odpovědnosti, se kterým se řada lidí vyrovnává jen s obtížemi.*

Důležitými a politicky relevantními postoji, o kterých lze předpokládat, že souvisí s pozicí člověka v politickém prostoru, je to, co političtí vědci [viz např. Niemi, Craig a Mattei 1991] běžně nazývají vnitřní a vnější účinností politického systému (internal and external political efficacy, vnitřní a vnější politické odcizení). Zatímco „vnitřní účinnost“ lze chápat jako schopnost a ochotu jedince porozumět politickým problémům (pocit vnitřní účasti na politickém dění, absence pocitu osobního odcizení politice), „vnější účinnost“ bývá často interpretována jako „politická důvěra“ (důvěra v politický systém, absence pocitu, že politika je člověku odcizena nezávisle na jeho vůli ji porozumět a participovat na ní).⁸ Definice aditivních škál a výsledky testů reliability pro proměnné

⁷) Korelační koeficient RIGHTOR-ANOMIE dosáhl hodnoty -0,673, zatímco korelační koeficient LIBAUT-ANOMIE hodnoty ani ne poloviční (0,283).

⁸) Je třeba zdůraznit, že tyto pojmy označují totéž, ačkoli jsou ve srovnání s jejich originály „pólově otočeny“ (maximální vnitřní či vnější politická účinnost znamená minimální vnitřní či vnější politické odcizení a naopak). Změně terminologie odpovídá i formální změna v konstrukci škály, která spočívá v tom, že před výpočtem aditivní škály se provede příslušná reorientace škál souhlasu, resp. nesouhlasu s příslušnými výroky.

INTALN (vnitřní odcizení – internal alienation) a EXTALN (vnější odcizení – external alienation) jsou uvedeny v příloze.

Pokud jde o vnitřní odcizení politice (INTALN), které je typické spíše pro starší a méně vzdělané jedince než pro mladší a vzdělanější, korelační ani regresní analýza neposkytly dostatečně silnou evidenci pro nějaké výraznější závěry o vazbách tohoto fenoménu na jiné politicky relevantní orientace či postoje. Zajímavější obraz poskytuje pohled na vnější politické odcizení, které lze interpretovat jako nedůvěru v politický systém. Podle korelační analýzy pocit vnějšího politického odcizení (EXTALN) výrazně roste směrem k levému pólu politického spektra (v případě hodnotově založené opět silněji než v případě deklarované politické orientace) a stejně výrazně stoupá s pocitem anomie. Tato zjištění podporují vyslovenou hypotézu o těsném propojení pocitů anomie a pozitivních sentimentů k socialismu s nedůvěrou v současný politický systém. O vzájemné propojenosti těchto postojů svědčí mimo jiné výsledky regresní analýzy proměnné RIGHTOR (tab. 2), ze kterých je patrné, že jak anomie, tak nedůvěra v politický systém jsou významnými zdroji levicové orientace, přičemž právě přítomnost anomie v příslušné regresní rovnici výrazně redukuje vliv nedůvěry v politický systém. Pro příklon k autoritářství spíše než k liberálním hodnotám se nedůvěra v systém neukazuje být nijak důležitým faktorem.

Lze tedy považovat za prokázané, že lidé pociťující odcizení politického systému zřetelně tíhnou k levicovým hodnotám a postojům. Z výsledků provedených analýz se navíc vynořují podstatné souvislosti mezi pocitem anomie, pocitem odcizení politického systému občanů a levicovými politickými orientacemi, souvislosti, které jsou zřejmě – mimo jiné – nezanedbatelnými zdroji poklesu důvěry ve vládu a v pravicovou politiku obecně. Vezmeme-li v úvahu počáteční úroveň důvěry ve vládu a systém, která vysoce přesahovala hladinu důvěry ve vyspělých demokraciích, a podíváme-li se na její současnou úroveň očima výše uvedených výsledků analýz, zjistíme, že pokles důvěry a narůstání kritických postojů vůči systému, jakkoli jde o varující trendy, jsou mimo jiné výsledkem probíhající diferenciací postojů mezi levicí a pravicí a vzájemného propojování dříve spíše izolovaných postojů, hodnot a orientací. Jinými slovy, jde o proces, který je do značné míry spjat s celkovou obnovou souvislosti mezi různými politickými postoji a hodnotami, a v tomto smyslu jde o proces normální a očekávatelný.

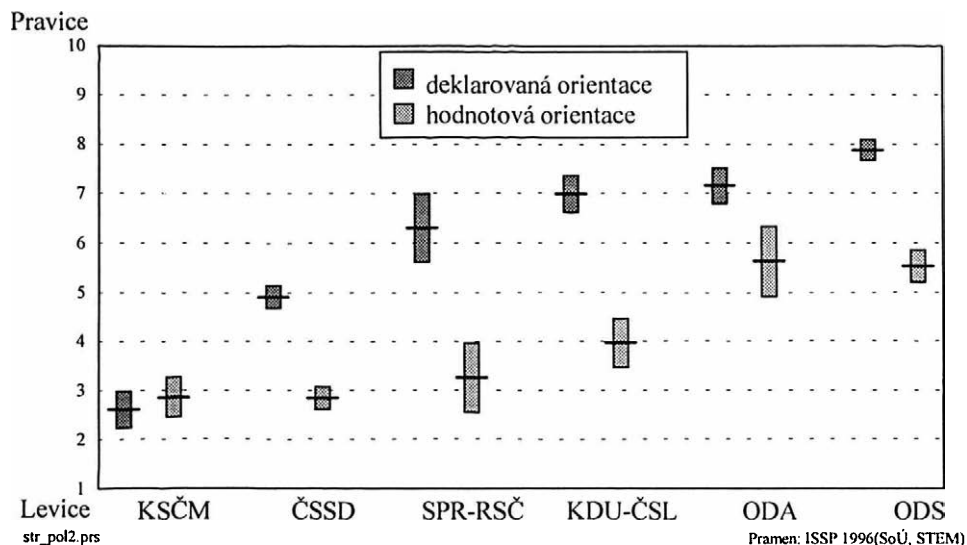
3.2. Politické hodnoty voličů hlavních politických stran

Otázka postojového a hodnotového profilu voličů hlavních politických stran bývá často předmětem mediálních diskusí a sporů, přičemž argumenty v těchto debatách jsou pouze výjimečně založeny na analýzách jdoucích do hloubky politicky relevantních hodnot a postojů voličů. Pokud jde o pozice voličů významných politických stran na ose *deklarované* politické orientace, obraz je v podstatě shodný s tím, který poskytují průzkumy veřejného mínění. Zleva doprava se voliči stran umísťují v následujícím pořadí:⁹ KSČM (17,8), ČSSD (43,0), SPR-RSČ (58,4), KDU-ČSL (65,8), ODA (67,7), ODS (75,7). Mezi ČSSD a SPR-RSČ se umísťují voliči neparlamentních stran (51,4). Střed této škály, a tedy i „středový volič“ se nachází mírně napravo od ideálního středu osy – medián desetibodové škály je 6 a průměr 6,03 (na stobodové škále je průměr 55,3). Testování významnosti rozdílů mezi voliči různých stran Scheffého testem ukázalo existenci tří

⁹) Prezentované hodnoty jsou hodnotami proměnné POLOR (deklarovaná škála 1-10) pro srovnatelnost s ostatními škálami transformovanými na hodnoty 0-100.

skupin, které se mezi sebou významně liší: voličů ODS, voličů ODA/KDU-ČSL/SPR-RSČ (mezi voliči těchto tří stran nebyly zjištěny statisticky signifikantní rozdíly), a konečně voličů ČSSD a voličů KSČM. Umístění voličů jednotlivých stran na desetibodových škálách deklarované a hodnotově založené politické orientace zobrazuje graf 1.

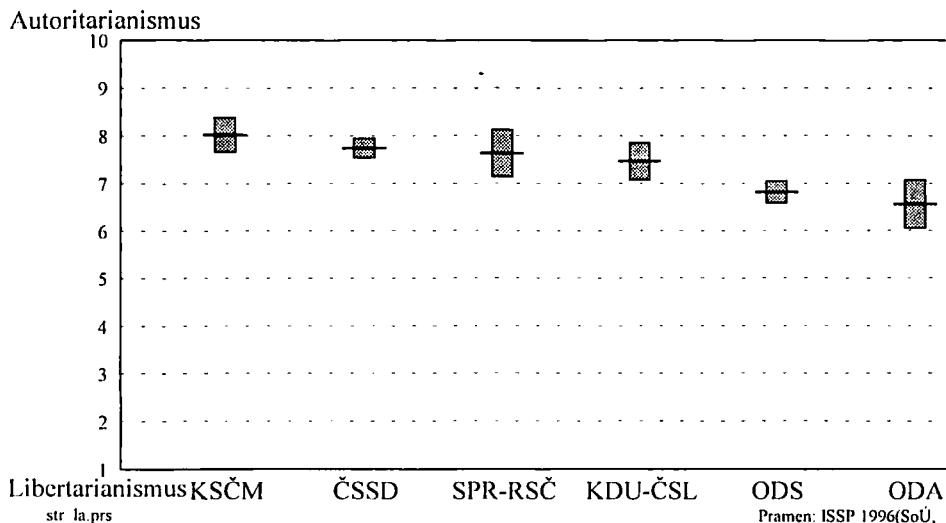
Graf 1. Průměrné umístění voličů stran podle deklarované a naměřené orientace
Průměry a intervaly spolehlivosti

Výsledek analýzy typického umístění voličů na *hodnotově* založené (nepřímo měřené) škále levo-pravé politické orientace však ukazuje jiný obraz. Voliči šesti parlamentních politických stran se na této objektivní škále sice umísťují v prakticky stejném pořadí jako na deklarované škále levice-pravice, ale mnohem blíže sobě navzájem: KSČM (24,0), ČSSD (24,0), SPR-RSČ (27,7), KDU-ČSL (35,3), ODS (51,6), ODA (52,4). Voliči neparlamentních stran se umístili mezi KDU-ČSL a ODA (31,3). Střed této škály (tj. středový volič) je na této desetibodové škále ve srovnání s deklarovanou pozicí posunutí více doleva na hodnotu 4, průměr škály je 3,92. Z výsledků Scheffého testu pak vyplývá, že pouze voliči ODS spolu s voliči ODA, kteří se ze statistického hlediska navzájem významně neliší, se odlišují od voličů ostatních stran. To znamená, že voliči ostatních stran se z tohoto podstatného hlediska při použití běžné statistické hladiny významnosti ($\alpha = 0,05$) od sebe navzájem neliší.

Na škále liberalismus-autoritářství se voliči umístili následovně: jako nejliberálnější se ukázali voliči ODA následováni voliči ODS a KDU-ČSL. Za nimi následují voliči neparlamentních stran, dále voliči SPR-RSČ, ČSSD a KSČM, jimž jsou autoritářské hodnoty nejbližší. Střed liberálně-autoritářské dimenze leží blíže jejímu autoritářskému konci (medián je na desetibodové škále v bodě 8, průměr škály je 7,34 a průměr stobodové škály je 68,3). Test významnosti rozdílů mezi voliči jednotlivých stran odhalil, že odlišný příklon k liberálním a autoritářským hodnotám staví do protikladu dvě voličské skupiny, voliče ODA a ODS na jedné straně a ČSSD a KSČM na straně druhé (graf 2).

Graf 2. Průměrné umístění voličů jednotlivých stran na ose libertarianismus-autoritarianismus (LIBAUT převedená na desetibodovou škálu)
Průměry a intervaly spolehlivosti

3.3. Volební rozhodování ve světle politických orientací a hodnot

V úvodu jsme se zabývali rozdílem mezi tradičně pojatou analýzou volebních preferencí a studiem specifických volebních rozhodnutí definovaných jako pravděpodobnost, že se volič rozhodne spíše pro jednu než pro druhou politickou stranu (či skupinu stran). V analýze faktorů, které působí na důležitá volební rozhodnutí, jsme se soustředili pouze na pět nejdůležitějších volebních rozhodnutí: mezi ODS a ČSSD, mezi některou ze stran současné vládní koalice a ČSSD, mezi KDU-ČSL a ČSSD, mezi ČSSD a KSČM a konečně mezi ODA a ODS.¹⁰ Každé z těchto rozhodnutí bylo podrobeno analýze, která měla ukázat, jak na příslušné volební rozhodnutí, tj. na šanci volit první spíše než druhou stranu, působí nejprve hodnotově založené (nepřímo měřené) politicky relevantní hodnoty a postoje (RIGHTOR, LIBAUT, ASTAT, INTALN, EXTALN a ANOMIE).¹¹ Tyto proměnné tedy vstoupily do analýzy jako první a definovaly první výkladový model (Model I). Skutečnost, že všechny proměnné vstupují do modelu současně, znamená, že máme možnost sledovat jejich čistý efekt, tj. vliv každé z nich při kontrole vlivu ostatních proměnných zahrnutých do modelu. Druhý výkladový model (Model II) se od prvního liší tím, že v něm kromě všech výše uvedených proměnných figuruje proměnná POLOR – deklarovaná pozice na levo-pravé politické ose. Analytický záměr tohoto kroku je poměrně jednoduchý. Chceme zjistit, jak se změní efekt nepřímo měřených hodnotově založených politických orientací poté, co do modelu přidáme proměnnou, která reprezentuje deklarovanou pozici voliče na dominantní ose politického spektra. Předchozí analýzy

¹⁰ Volební rozhodnutí byla definována na základě odpovědí na otázku: *Kterou stranu byste volil/a, kdyby se volby do Poslanecké sněmovny konaly příští víkend?*

¹¹ Pro vzájemnou srovnatelnost efektů a také s ohledem na řád hodnot příslušných efektů byly všechny proměnné kromě EDYRS a AGE transformovány na škály o stejné metrice 1 až 10 (při škále 0-100 by všechny efekty bylo třeba prezentovat s přesností alespoň na čtyři desetinná místa).

[Vlachová a Matějů 1998] totiž ukázaly, že mezi hodnotově založenou a deklarovanou politickou orientací je poměrně velký rozdíl. Na tomto zjištění lze stavět předpoklad, že zvolená analytická strategie umožní odpovědět na otázku, v jakém poměru se na příslušném volebním rozhodnutí podílejí na jedné straně hlubší hodnotově založené politické orientace a na druhé straně orientace spíše deklarativní, které v mnohem větší míře podléhají politické reklamě, potřebě vytvořit si vlastní politický image atd.¹² Poslední model (Model III) do příslušné rovnice zavádí proměnné reprezentující základní socio-demografické proměnné: věk (AGE) a vzdělání měřené počtem let školní docházky (EDYRS). S ohledem na cíle, které si zde klademe, tyto proměnné plní spíše kontrolní než explanační funkci. Rolí sociálních a demografických faktorů ve volebním chování se zabýváme jinde [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b].

Pro posuzování celkové vhodnosti modelů byla v souladu s doporučeními, která pro logistickou regresi uvádějí např. Aldrich a Nelson [1990], zvoleno tzv. pseudo R^2 . Hodnoty pseudo R^2 byly vyčteny z poměru věrohodnosti c (Likelihood ratio) mezi pravděpodobnostní funkcí pro daný model (L1) a pravděpodobnostní funkcí pro model, který postuluje hypotézu, podle které všechny koeficienty kromě konstanty jsou nulové (L0), podle následujícího vzorce:

$$c = -2\log(L0/L1) = (-2\log L0) - (-2\log L1) = -2(\log L0 - \log L1).$$

Vlastní pseudo R^2 , které má podobnou interpretaci jako R^2 v lineární regresi, bylo vypočteno podle vzorce:

$$\text{pseudo } R^2 = c/(N+c)$$

kde c je výše uvedený poměr věrohodnosti a N je počet analyzovaných případů.¹³ Jako pomocné kritérium vhodnosti modelu byl aplikován a podíl správně klasifikovaných případů (v tabulkách označený jako PRED). Jedná se o podíl případů, u nichž došlo ke shodě mezi „teoretickým“ zařazením do jedné z kategorií závisle proměnné, tj. na základě příslušného modelu, a skutečným zařazením. Tato charakteristika může mít tři hodnoty: podíl správně klasifikovaných případů celkem, podíl případů správně klasifikovaných do kategorie 0 (jev nenastal) a podíl případů správně klasifikovaných do kategorie 1 (jev nastal). Význam této charakteristiky lze popsat následujícím příkladem:

¹² Uvedme jednoduchý příklad. V případě, že hodnotově založená politická orientace (RIGHTOR) a deklarovaná levo-pravá orientace (POLOR) voličů určité strany budou v souladu, zavedení proměnné POLOR do modelu povede k výraznému poklesu efektu proměnné RIGHTOR a míře celkové vhodnosti modelu (PRED, pseudo R^2) nijak výrazně nestoupne. Zlepší-li se výrazně vhodnost modelu, přičemž efekt RIGHTOR se příliš nezmenší a efekt POLOR bude velký (významný), lze tvrdit, že v příslušném volebním rozhodnutí hrají podstatnou roli jak hlouběji (hodnotově) zakotvené politické orientace (reprezentované RIGHTOR), tak deklarované orientace (reprezentované proměnnou POLOR).

¹³ Z výstupu programu LOGISTIC REGRESSION pro logistickou regresi v rámci SPSS, lze výpočet pseudo R^2 provést tak, že se rozdíl mezi statistikou $-2 \log \text{likelihood}$ pro model pouze s konstantou a $-2 \log \text{likelihood}$ pro daný model vydělí tímto rozdílem zvětšeným o počet analyzovaných případů.

skutečné zařazení	predikované zařazení		podíl správně predikovaných zařazení (%)
	0	1	
0	1400	70	95,2
1	290	150	34,1
Celkem	1690	220	81,2

Na základě výsledků uvedených v tabulce lze říci, že celkem bylo na základě daného modelu správně klasifikováno 81 % případů, přičemž situace, že jev nenastal, byla správně reprodukována v 95 % případů, zatímco situace, že jev nastal, byla správně reprodukována pouze v 34 % případů. V naší analýze uvádíme všechny tři uvedené hodnoty.

Pokud jde o volební rozhodování mezi dvěma největšími rivaly na naší politické scéně (ODS a ČSSD), výsledky analýzy uvedené v tabulce 3 nabízejí v řadě ohledů zajímavou informaci. Z hodnotově založených politických orientací se jako významné jeví tři: pozice na levo-pravé dimenzi (RIGHTOR) – lidé se silnější hodnotově založenou pravicovou orientací mají mnohem větší sklon volit ODS spíše než ČSSD,¹⁴ vnější politické odcizení (EXTALN) – lidé pociťující odcizenost politiky občanům mají významně větší sklon volit spíše ČSSD než ODS, a to bez ohledu na další politicky relevantní hodnoty a postoje,¹⁵ a konečně požadavek silného intervenujícího státu (ASTAT) – bez ohledu na další postoje, voliči, kteří odmítají silný a intervenující stát, volí spíše ODS než ČSSD.

Výše uvedená zjištění nejsou jistě nijak překvapující – v podstatě jen potvrzují to, co ukazují jiné analýzy či co dokážeme o daném problému říci na základě zkušeností. Za podstatnější a do značné míry varující lze však považovat zjištění, jak silnou roli v rozhodování mezi ODS a ČSSD hraje pocit vnějšího politického odcizení (druhý nejsilnější efekt v modelu I). Zajímavý výsledek poskytuje i přechod k modelu II. Zavedení proměnné POLOR reprezentující deklarovanou levo-pravou orientací vede k několika podstatným změnám v dalších parametrech. Předně výrazně se zvýší vhodnost modelu (pseudo R^2 stoupl z 0,28 na 0,37 a podíl správně predikovaných rozhodnutí stoupl ze 77 % na 83 %). Dále nelze přehlédnout, že proměnná POLOR na sebe převzala roli jednoznačně dominantního efektu modelu, což vedlo ke zřetelnému poklesu efektu hodnotově založené levo-pravé politické orientace (RIGHTOR), a to až na samotnou hranici statistické významnosti. Přechod k modelu III na důležitých efektech a parametrech modelu již nic podstatného nemění. Ani věk, ale ani vzdělání nemají po kontrole vlivu politicky relevantních hodnot a orientací na rozhodování mezi ODS a ČSSD významný vliv. S ohledem na zjištění, ke kterým docházíme jinde [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b] a která ukazují, že vliv sociálních charakteristik jedince na volební rozhodování mezi ODS a ČSSD je značný, je třeba konstatovat, že sociální charakteristiky voliče a jeho politicky relevantní hodnoty jsou velmi těsně spojené veličiny.¹⁶

¹⁴) Hodnota Exp(B) pro Model I (1,47) říká, že každý bod na desetibodové škále RIGHTOR směrem doprava znamená 1,43krát větší šanci volit ODS spíše než ČSSD.

¹⁵) Zde i v dalším textu výrok „bez ohledu na další postoje“ znamená „čistý vliv“ dané proměnné, tj. vliv příslušné proměnné při kontrole vlivu všech ostatních proměnných reprezentujících politicky relevantní hodnoty.

¹⁶) Vstoupí-li do příslušného modelu pouze věk a roky studia, efekt výše vzdělání výrazně stoupne a stane se statisticky významným.

Tabulka 3. Logistická regrese volebního rozhodnutí ODS vs. ČSSD (N = 290, ODS = 49,3 %)

	Model I			Model II			Model III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
RIGHTOR	0,36*	13,1	1,43	0,20	3,1	1,22	0,20	2,8	1,22
LIBAUT	-0,03	0,1	0,97	0,00	0,0	0,99	-0,05	0,2	0,99
ASTAT	-0,22*	3,8	0,80	-0,19	2,3	0,83	-0,21	2,7	0,83
INTALN	0,01	0,0	1,01	0,03	0,2	1,03	0,04	0,3	1,03
EXTALN	-0,32*	11,5	0,73	-0,31*	7,9	0,73	-0,31*	7,8	0,73
ANOMIE	-0,10	1,3	0,90	-0,18	2,5	0,84	-0,17	2,2	0,84
POLOR				0,64*	43,5	1,90	0,65*	43,3	1,90
EDYRS							0,02	0,1	1,02
AGE							0,01	1,7	1,01
Konstanta	3,13	4,6		-0,69	0,2		-1,25	0,4	
PRED ¹	76,5	78,2	74,8	83,1	86,4	79,7	83,4	87,7	79,7
Pseudo R ²	0,28			0,37			0,38		

¹) PRED je podíl případů (v %), u nichž došlo ke shodě mezi „teoretickým“ zařazením do jedné z kategorií závisle proměnné, tj. na základě příslušného modelu, a skutečným zařazením. Jedná se o míru predikční schopnosti modelu. U každého modelu jsou vedle sebe uvedeny tři hodnoty. První je podíl správně klasifikovaných případů celkem, druhá hodnota říká, kolik procent případů bylo správně klasifikováno do skupiny s hodnotou nula (volba ČSSD spíše než ODS), třetí hodnota říká, kolik procent případů bylo správně klasifikováno do skupiny s hodnotou jedna (volba ODS spíše než ČSSD).

^{*}) Statisticky významný efekt (na hladině $p = 0,05$)

Tabulka 4. Logistická regrese volebního rozhodnutí koalice (ODA, ODS, KDU-ČSL) vs. ČSSD (N = 374, ODS = 60,7 %)

	Model I			Model II			Model III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
RIGHTOR	0,30*	12,9	1,35	0,14	2,2	1,15	0,12	1,5	1,13
LIBAUT	0,05	0,2	1,05	0,05	0,2	0,05	-0,02	0,0	0,98
ASTAT	-0,26*	6,4	0,77	-0,26*	5,5	0,77	-0,29*	6,6	0,75
INTALN	0,02	0,1	1,02	0,05	0,4	1,05	0,07	0,9	1,07
EXTALN	-0,35*	17,1	0,70	-0,32*	11,2	0,73	-0,33*	11,8	0,72
ANOMIE	-0,10	1,7	0,90	-0,17	3,3	0,85	-0,16	2,9	0,85
POLOR				0,59*	48,6	1,81	0,62*	49,9	1,86
EDYRS							0,03	0,3	1,03
AGE							0,02*	4,0	1,02
Konstanta	3,73	8,4		0,60	0,2		-0,11	0,0	
PRED ¹	76,5	65,3	83,7	80,5	70,8	86,8	81,8	74,2	86,7
Pseudo R ²	0,25			0,34			0,34		

¹) Viz poznámku k tabulce 3.

^{*}) Statisticky významný efekt (na hladině $p = 0,05$)

Co z těchto výsledků a z porovnání efektů v jednotlivých modelech plyne? Volební rozhodování mezi ODS a ČSSD má velmi silné hodnotové zázemí – potenciální voliči těchto dvou stran se v základních politicky relevantních hodnotách skutečně výrazně liší. Nad touto hlouběji uloženou vrstvou důvodů příslušné volby navíc působí mnohem silnější efekt politického image reprezentovaný deklarovanou levo-pravou politickou orientací.

Změny, které zavedení tohoto efektu do modelu způsobuje, naznačují, že hodnotově založené politické orientace voličů těchto dvou stran jsou již do značné míry konzistentní s jejich deklarovanými orientacemi, avšak síla politického image spočívajícího v deklarativním příklonu buď k levici, nebo k pravici, aniž se nutně musí jednat o příklon podložený odpovídajícími hodnotami, je mnohem větší než síla a konzistence těchto hodnot samotných. Poněkud zjednodušeně řečeno, vedle rozdílů v hodnotově založené levo-pravé politické orientaci, které zřejmě tvoří základ *trvalého* vztahu voličů k jedné nebo druhé straně, se pro volbu mezi ODS a ČSSD jako velmi důležitá ukazuje být *deklarovaná* levo-pravá politická orientace voliče, která nemá tak silné kořeny v hodnotově konzistentních postojích určujících levo-pravou politickou orientaci. Tato „mělčí vrstva“ politické orientace, která je méně odolná změnám, může sice vytvářet poměrně silnou avšak méně trvalou afinitu spíše k jedné než k druhé straně. Jedním z možných faktorů, které na volební rozhodování mezi ODS a ČSSD působí nezávisle na všech ostatních postojích, je pocit odcizení politiky občanům. Přítomnost tohoto pocitu snižuje šanci volby ODS a naopak, a to bez ohledu na to, jak působí ostatní faktory ovlivňující tuto volbu.

Základní kontury výše uvedených zjištění platí i pro volební rozhodování mezi některou ze stran současné vládní koalice (ODS, ODA, KDU-ČSL) na jedné straně a hlavní opoziční stranou (ČSSD) na straně druhé. Tato volba začala nabývat na významu v první polovině roku 1997 kdy růst volebních preferencí ve prospěch opoziční ČSSD býval často označován za důsledek masového znechucení z politiky koalice či konkrétních koaličních politiků. Výsledky ukazují, že se jedná o přehnanou formulaci tendence, kterou lze ve faktorech působících na volební rozhodování zaznamenat. Rozhodování voliče mezi koalicí a opozicí je totiž ještě více než rozhodování mezi ODS a ČSSD závislé na *deklarované* levo-pravé politické orientaci zbavené jejího konstitutivního obsahového prvku – představ o ideálním sociálně ekonomickém uspořádání společnosti. V souladu s tezí o roli znechucení z politiky je výsledek, podle kterého pocit vnějšího politického odcizení (znechucení – EXTALN) výrazně zvyšuje šanci rozhodnutí ve prospěch ČSSD. Analýza přitom potvrzuje, že odklon od koalice neurčuje na prvním místě znechucení z politiky ve smyslu vnitřního odcizení politice, ale právě pocit, že politika se odcizuje občanům. Posun od koalice k ČSSD se tedy zdá být v prvé řadě důsledkem postupného ochabování prvotního, a tudíž spíše deklarativního příklonu k pravici a také toho, že opoziční ČSSD se dlouho dařilo vytvářet image „přívětivé“ strany „levého středu“, která se občanům a voličům přibližuje, zatímco ostatní strany se jim ve skutečnosti vzdalují a sledují své vlastní mocenské cíle.

Další mediálně často diskutované volební rozhodování, které jsme podrobili analýze, se odehrává mezi ČSSD a KDU-ČSL, stranami, které si jsou ve svém pojetí veřejné politiky natolik podobné, že se často hovoří i o jejich možné spolupráci v některé z budoucích vládních koalic (tabulka 5). V případě volby mezi ČSSD a KDU-ČSL se jako významné jeví tyto postoje: představy o roli vlády (ASTAT) – lidé, kteří očekávají větší odpovědnost státu za své životy volí častěji ČSSD, anomie (ANOMIE) – lidé s pocitem anomie se častěji rozhodují pro ČSSD, a deklarovaná politická orientace (POLOR) – lidé subjektivně orientovaní více nalevo volí spíše ČSSD. Opět na první pohled nepřilíš překvapující zjištění. Je však nutné si povšimnout důsledků zavedení deklarované politické orientace (POLOR) do modelu. Celková vhodnost modelu se v důsledku tohoto kroku zvýší jen nepatrně, ale změny v některých efektech jsou značné. Přitom se jedná o změny, které naznačují, že ve volebním rozhodování mezi těmito dvěma stranami je přítomno poměrně hodně prvků spíše iracionální povahy. Předně dochází k výraznému poklesu

efektu proměnné vyjadřující pocit odcizení politiky občanům (EXTALN). To neznamená nic jiného, než že deklarovaná levo-pravá orientace je v rozhodování mezi KDU-ČSL a ČSSD do značné míry identická s pocitem odcizení politiky občanům – silnější pocit odcizení vlastně znamená posun směrem doleva, a tudíž větší šanci volby ČSSD, a to bez ohledu na další politicky důležité postoje a hodnoty. I další změny naznačují přítomnost inkonzistentních prvků. Obrácení znaménka efektu hodnotově založené levo-pravé potenciálních voličů způsobené zavedením deklarované levo-pravé orientace naznačuje, že deklarovaná pravicová orientace voličů KDU-ČSL je v nemalém rozporu s jejich skutečnou, tj. hodnotově založenou orientací (deklarují pravicové postoje, hodnoty jsou u nich mnohem více posunuty doleva).

Tabulka 5. Logistická regrese volebního rozhodnutí KDU-ČSL vs. ČSSD
(N = 191, KDU-ČSL = 23,0 %)

	Model I			Model II			Model III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
RIGHTOR	0,10	0,8	1,11	-0,12	0,8	0,88	-0,17	1,4	0,85
LIBAUT	0,17	1,4	1,19	0,17	1,3	1,19	0,02	0,0	1,02
ASTAT	-0,26	3,3	0,77	-0,35*	4,8	0,70	-0,40*	6,0	0,67
INTALN	0,05	0,2	1,05	0,00	0,0	1,00	0,03	0,1	1,03
EXTALN	-0,37*	7,5	0,69	-0,23	2,4	0,79	-0,23	2,2	0,80
ANOMIE	-0,15	1,6	0,86	-0,25*	4,2	0,78	-0,26*	4,2	0,77
POLOR				0,54*	18,6	1,72	0,58*	19,5	1,79
EDYRS							0,02	0,1	1,02
AGE							0,03*	5,2	1,03
Konstanta	2,43	1,6		0,33	0,0		-0,34	0,0	
PRED ¹	79,6	97,3	20,5	81,1	95,2	34,1	82,7	95,2	40,9
Pseudo R ²	0,12			0,15			0,17		

¹) Viz poznámka k tabulce 3.

*) Statisticky významný efekt (na hladině $p = 0,05$)

Shrneme-li tedy, můžeme konstatovat, že kromě zřetelně odlišných představ o roli státu a vlády nemají na volební rozhodnutí mezi KDU-ČSL a ČSSD podstatný vliv ani důležité socioekonomické hodnoty (RIGHTOR), ale ani hodnoty tradičně rozlišující mezi liberály a autoritáři (LIBAUT). Spíše se zde prosazují postoje a hodnoty, které se tvoří na základě bezprostředního vlivu politické reality (pocit politického odcizení, pocit anomie). Deklarovaná pravicovost příznivců KDU-ČSL se zdá být dokonce v rozporu s hodnotově založenou levo-pravou orientací. Volební rozhodnutí mezi těmito dvěma stranami jsou tedy zakotvena spíše v mělkých než v hlubších strukturách politických orientací, což zvyšuje pravděpodobnost jejich nestability a proměnlivosti.

Pokud jde o volební rozhodování mezi ČSSD a KSČM, výsledky uvedené v tabulce 6 ukazují, že v rozhodnutí mezi těmito dvěma stranami není efekt žádný z hodnotových proměnných významný (model I). Přidání deklarované politické orientace k modelu I se však projeví naprosto zásadním zlepšením vhodnosti modelu (pseudo R^2 vzrostlo z 0,02 na 0,24 a podíl správně odhadnutých voleb ve prospěch KSČM se zvýšil ze 2 % na 62 %). Přitom ale dojde na první pohled k paradoxní změně v efektu hodnotově založené levo-pravé orientace (POLOR): negativní efekt této proměnné na šanci dát hlas spíše ČSSD než KSČM se zvětší. To naznačuje, že stejně jako v případě rozhodování mezi KDU-ČSL a ČSSD, i zde nacházíme značný rozpor mezi deklarovanou a skutečně hlou-

bějí založenou politickou orientací této skupiny voličů. Silnější deklarovaná „pravico-
vost“ potenciálních voličů ČSSD je v rozporu s jejich hlouběji zakořeněnými politicky
relevantními postoji, které jsou ve skutečnosti stejně levicové jako postoje a hodnoty
voličů KSČM. Jinak řečeno – rozdíl mezi voliči ČSSD a KSČM, jakkoli se v rétorice
stran i voličů jeví jako významný, je ve skutečnosti velice mělký a povrchní. Pokud ne-
cháme stranou větší levicovost potenciálních voličů ČSSD (RIGHTOR), což je paradox,
který jsme již vysvětlili, v hlubších strukturách představ o ideálním uspořádání společ-
nosti jsme mezi voliči těchto dvou stran nenašli žádný významný rozdíl.

Tabulka 6. Logistická regrese volebního rozhodnutí ČSSD vs. KSČM
(N = 194, ČSSD = 76,8 %)

	Model I			Model II			Model III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
RIGHTOR	-0,16	1,7	0,85	-0,41*	7,6	0,66	-0,43*	8,1	0,65
LIBAUT	-0,17	1,4	0,85	0,13	0,6	1,13	0,14	0,6	1,14
ASTAT	-0,24	2,4	0,78	-0,30	2,5	0,74	-0,35	3,0	0,71
INTALN	0,13	2,6	1,14	-0,10	0,9	0,90	-0,06	0,3	0,94
EXTALN	-0,12	0,9	0,88	0,00	0,0	1,00	-0,03	0,0	0,97
ANOMIE	0,01	0,0	1,01	-0,12	1,1	0,88	-0,09	0,5	0,92
POLOR				0,93*	36,9	2,53	0,96*	36,1	2,62
EDYRS							0,08	1,5	1,08
AGE							0,01	0,2	1,01
Konstanta	4,99	5,9		1,44	0,4		0,18	0,0	
PRED ¹	76,3	2,1	100,0	84,5	61,7	91,8	85,1	57,5	93,9
Pseudo R ²	0,04			0,24			0,25		

¹) Viz poznámka k tabulce 3.

^{*}) Statisticky významný efekt (na hladině $p = 0,05$)

Tabulka 7. Logistická regrese volebního rozhodnutí ODA vs. ODS (N = 183, ODA = 21,8 %)

	Model I			Model II			Model III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
RIGHTOR	0,05	0,2	1,05	0,05	0,2	1,06	0,03	0,1	1,03
LIBAUT	-0,01	0,0	0,99	0,03	0,0	1,03	0,07	0,2	1,07
ASTAT	0,08	0,4	1,09	0,06	0,2	1,06	0,10	0,5	1,11
INTALN	-0,03	0,1	0,97	-0,07	0,5	0,93	-0,01	0,0	0,99
EXTALN	0,07	0,4	1,07	0,09	0,6	1,09	0,08	0,5	1,08
ANOMIE	-0,08	0,4	0,92	-0,11	0,7	0,89	-0,06	0,2	0,95
POLOR				-0,27*	5,6	0,77	-0,22	3,5	0,80
EDYRS							0,17*	6,4	1,18
AGE							-0,01	0,4	0,99
Konstanta	-1,95	1,4		0,11	0,0		-2,99	1,6	
PRED ¹	76,3	100,0	0,0	77,6	99,3	0,0	78,7	97,8	10,0
Pseudo R ²	0,01			0,04			0,07		

¹) Viz poznámka k tabulce 3.

^{*}) Statisticky významný efekt (na hladině $p = 0,05$)

Posledním typem volebního rozhodování, kterému jsme věnovali pozornost, bylo rozhodování mezi ODS a ODA, programovými a ideologickými dvojčaty na naší politické scéně. V obou případech se jedná o občanské a liberálně konzervativní strany. Rozdíl mezi nimi je spíše mimo jejich ideologický profil – ODA je spíše intelektuálně a elitářsky orientovaná, zatímco ODS se profilovala jako masovější politická strana. O tom, že z hlediska hodnot a postojů voličů těchto stran není pojem „dvojčata“ přehnaný, v prvé řadě svědčí skutečnost, že žádný z modelů nedosahuje ani v jednom z parametrů vhodnosti takové hladiny, abychom se mohli jednotlivými efekty rozlišujícími mezi hodnotovými profily těchto stran vážněji zabývat. Výběr mezi oběma liberálně konzervativními stranami se sice v modelu II ukázal být do určité míry založený na deklarované politické orientaci (silnější „pravícovost“ posilovala šance volby ve prospěch ODS), avšak model III nakonec potvrzuje známou skutečnost, že jediným statisticky významným faktorem zvyšujícím šance volby ODA proti ODS je vyšší vzdělání. Na rozdíl od předchozích modelů, v tomto případě nenacházíme nic, co bychom nevěděli, nebo alespoň intuitivně nepředpokládali.

3. Závěrem

Analýzy politicky relevantních hodnot odhalily existenci hodnotově založené dimenze levice-pravice, dimenze požadavků na povinnosti vlády a dimenze anomie, zatímco dimenze libertarianismus-autoritarianismus a vnitřní a vnější důvěry v politiku se ukázaly mezi politicky relevantními hodnotovými dimenzemi měřenými v České republice jako slabší. Analýza vztahů mezi různými politicky relevantními postoji a hodnotami navíc ukázala, že se jako velmi významné jeví zejména hodnotově (socioekonomicky) založená i deklarativní levo-pravá politická orientace. Nejvíce politicky relevantních hodnot a postojů se totiž významně váže právě na tyto dvě dimenze. Regresní analýza dále potvrdila, že mezi hodnotově založenou levo-pravou orientací na jedné straně a požadavky na povinnosti vlády a anomii na straně druhé je statisticky významný vztah lineární závislosti – hodnotově založená levicovost tedy vzrůstá s rostoucími požadavky na povinnosti vlády a s rostoucí anomii, zatímco pravícovost vzrůstá s klesajícími požadavky na povinnosti vlády a s poklesem pocitu anomie.

Analýzy průměrných pozic voličů jednotlivých politických stran na obou dimenzích levice-pravice (hodnotové a deklarativní) ukázaly, že tyto dimenze diferencují voliče s různou intenzitou. Zatímco deklarovaná levo-pravá orientace diferencuje na příznivce levice (KSČM, ČSSD), středu (SPR-RSČ, KDU-ČSL, ODA) a pravice (ODS), hodnotově, a tedy hlouběji založená levo-pravá orientace diferencuje pouze mezi příznivci občanských stran (ODS a ODA) na jedné straně a příznivci ostatních politických stran na straně druhé.

Výsledky analýz volebního rozhodování mezi stranami ukázaly, že deklarovaná levo-pravá orientace působí na většinu volebních rozhodnutí mnohem silněji než levo-pravá orientace vyplývající ze socioekonomických hodnot. Jinak řečeno, příklon k levicovým socioekonomickým hodnotám ještě neznamená automaticky levicovou volbu. Identifikovaný rozdíl mezi deklarovanou a hodnotově založenou levo-pravou orientací samozřejmě nelze vysvětlit pouze proměnami socioekonomických hodnot během transformace a postojovým chaosem v myslích občanů – lze jej odhalit i ve vyspělých demokraciích. Bude mít nepochybně příčinu také v celé škále neekonomických hodnot spjatých s politickou levicí a pravíci, z nichž mnohé zůstaly stranou naší analýzy. Tento rozdíl současně naznačuje, že poměrně silným sklonům k levicově zabarveným hodnotám

a paternalistickému státu zatím tvoří určitou hráz neochota k otevřené (deklarativní) podpoře levice.

Výše uvedený závěr podporují i výsledky analýzy volebního rozhodování mezi politickými stranami. Volba mezi dvěma nejsilnějšími politickými stranami na české politické scéně a hlavními politickými rivaly – ODS a ČSSD – se ukázala být nejvíce ze všech volebních rozhodování určena pozicí na socioekonomické (hodnotové) dimenzi levice a pravice. Podstatné ale je, že nad tímto hlubším a v podstatě pevným základem působí jednak velmi silný vliv deklarované levo-pravé orientace (ve prospěch ODS) a pocit politického odcizení (ve prospěch ČSSD).

Volba mezi ČSSD a KDU-ČSL stejně jako mezi ČSSD a KSČM je vedena v prvé řadě deklarovanou politickou orientací, požadavky na rozsah odpovědnosti vlády a pocitem anomie. Tato volební rozhodování jsou však poznamenána značnými inkonzistencemi a zřetelnými rozpory mezi hlubšími a mělčími vrstvami hodnot a postojů. Rozhodování mezi výše uvedenými dvojicemi stran tedy představuje značný potenciál proměny volebních preferencí v budoucnosti, které budou záviset na krystalizaci jak image těchto stran, tak na politicky relevantních hodnotách jejich voličů.

Analýza také potvrdila, že skutečné jádro liberálně konzervativní koalice u nás tvoří ODS a ODA. Podobnost voličů těchto stran je taková, že volební výběr mezi nimi prakticky nelze úspěšně modelovat. Jediný faktor, který v této volbě zřetelně působí, je dosažené vzdělání: při stejné konstelaci politických hodnot a postojů je ODA přitažlivější pro jedince s vyšším vzděláním.

Studium role politicky relevantních hodnot a postojů v důležitých volebních rozhodnutích, které rozlišuje mezi hlubšími a mělčími vrstvami těchto hodnot a postojů, je tedy podle našeho názoru jednou z cest k hlubšímu pochopení faktorů, které se významně podílejí na proměnách české politické scény. Ačkoli se nejedná o nijak převratný závěr či doporučení v mezinárodním kontextu, pro českou politickou vědu, která zatím toto pole zatím nechávala ležet ladem, může být přinejmenším určitou výzvou k diskusi.

PETR MATĚJŮ vede tým sociální stratifikace v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Od poloviny osmdesátých let se zabýval výzkumem sociálních a vzdělanostních nerovností a profesní a vzdělanostní mobility. Od poloviny devadesátých let rozšířil svůj výzkum o témata subjektivní a objektivní mobility, vztahu mezi sociální třídou a politickou stranou a politických postojů a politického chování. Publikoval mnoho statí v českých i mezinárodních sociologických časopisech.

KLÁRA VLACHOVÁ pracuje v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Zabývá se tématy sociální spravedlnosti, relativní deprivace, politickými postoji a politickým chováním. Své statí publikuje v Sociologickém časopise a Czech Sociological Review.

Literatura

- Aldrich, J. H., F. D. Nelson 1990. *Linear probability, logit, and probit models*. Sage University Press.
- Brokl, L. 1996. „Parlamentní volby 1996.“ *Sociologický časopis* 32: 389-406.
- Carmines, E. G., R. A. Zeller 1979. *Reliability and Validity Assessment*. Beverly Hills: Sage.
- Evans, G., A. Heath, M. Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Eysenck, H. J. 1968. *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Goodin, R., H. D. Klingemann (eds.) 1995. *A New Handbook of political Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Hudeček, J. 1992. „Pokus o identifikaci stran na ‚levo-pravém‘ kontinuu. Politické spektrum v České republice v roce 1991.“ *Sociologický časopis* 28: 275-283.
- Kitschelt, H. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7-50.
- Kitschelt, H. 1994. „Party Systems in East Central Europe. Consolidation and Fluidity.“ Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, New York, September 1-4.
- Kluegel, J. R., D. Mason 1997. „Socialist Justice in Transition? Attitudinal Change in Russia and East-Central Europe.“ Manuscript.
- Krause, K. 1996. „Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996.“ *Sociologický časopis* 32: 423-438.
- Matějů, P. 1997. „Představy o distributivní spravedlnosti v transformující se společnosti.“ Pracovní texty Sociálních trendů, 5/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997a. „Obrat doleva nebo proměna vzorců volebního chování sociálních tříd?“ Pracovní texty Sociálních trendů. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997b. „Turning Left or Class Realignment. Analysis of the Changing Relationship Between Class and Party in the Czech Republic, 1992-1996.“ *East-European Politics and Societies* 11: 507-547.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, IL: Free Press.
- Niemi, R., S. C. Craig, F. Mattei 1991. „Measuring internal political efficacy in the 1988 national election study.“ *American Political Science Review* 85: 1407-1413.
- Rabušic, L., P. Mareš 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-187.
- Sani, G., G. Sartori 1983. „Polarisation, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ Pp. 306-337 in *Western European Party Systems*, ed. by H. Daalder and P. Mair. London: Sage.
- Srole, L. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study.“ *American Sociological Review* 21: 709-716.
- Šimoník, P. 1996. „Politické spektrum v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 457-469.
- Večerník, J. 1996. „Myslet nalevo a volit napravo na cti netrati.“ *MF Dnes* 27. 5. 1996.
- Vlachová, K. 1997. „Czech Political Parties and their Voters.“ *Czech Sociological Review* 5: 39-56.
- Vlachová, K., P. Matějů 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145-169.

Summary

In the years 1992-1996 the distribution of the Czech population along the axis of declared left-right political orientation remained virtually stable, but the results of the 1996 election introduced a paradox. The proportion of votes for the Social Democrats (ČSSD, a left-wing party) had increased, while right-wing political parties received very much the same proportion of votes as in 1992. It seems that thinking 'left' while voting 'right' doesn't harm one's honour [Večerník 1996].

Before the 1996 elections many Czech voters, who in their deeper value orientations and attitudes were on the 'left', did in fact still vote for the 'right'. Thus, the apparent discrepancy between voting and declared political orientation on the one hand, and value-based political orientations on the other is clearly a topic that deserves the attention of social and political scientists.

The analysis of politically relevant value orientations and attitudes showed that value-based and declared left-right political orientations are very significant factors determining major voting decisions. Declared left-right orientation divides supporters of the far left (KSČM), the left (ČSSD), the centre (SPR-RSČ, KDU-ČSL, ODA) and the right (ODS). Value-based orientations only reveal differences between the supporters of the civic parties (ODS and ODA) on the one hand, and supporters of all other political parties on the other. Most of the other values and attitudes (libertarianism-authoritarianism, role of state, internal and external political efficacy and anomie) show strong ties to these two clearly dominant factors organising voters' decisions.

The choice between ODS and ČSSD is influenced by voters' positions on the value based left-right dimension and there is also the very strong effect of declared left-right orientation (in favour of ODS) and the feeling of political alienation (in favour of ČSSD). The choice between ČSSD and KDU-ČSL, like that between ČSSD and KSČM, is determined primarily by declared political orientation, by the degree of state intervention demanded, and by the feeling of anomie.

The analysis also confirmed that the real core of the liberal-conservative coalition in this country is made up of ODS and ODA. The similarities between these parties are so strong that it is virtually impossible to model the choice between them. The only factor which has a significant effect on this choice is the level of education, whereby in the same constellation of political values and attitudes, ODA is more attractive to more highly-educated people.

The study of the role of politically relevant values and attitudes in important voting choices, and distinguishing between deeper and shallower levels of these values and attitudes, seems to offer a path to a better understanding of the factors which are contributing to the changes on the Czech political scene. While this may not be a revolutionary conclusion or recommendation in the international context, it may represent a call to discussion within Czech political science, which has thus far not taken this field into consideration.

Příloha

Definice a testy reliability aditivních škál

S ohledem na záměr získat proměnné se shodnou metrikou byly aditivní škály konstruovány z proměnných, jejichž stupnice byly převedeny na hodnoty 0 až 100. Příklady způsobu převodu z původních škál na jednotnou škálu 0-100:

čtyřbodová škála (1 = 0) (2 = 33) (3 = 66) (4 = 100)

pětibodová škála (1 = 0) (2 = 25) (3 = 50) (4 = 75) (5 = 100)

desetibodová škála (1 = 0) (2 = 11) (3 = 22) (4 = 33) (5 = 44) (6 = 55) (7 = 66) (8 = 77) (9 = 88) (10 = 99)

Proměnné s transformovanými škálami mají jména původních proměnných s přidaným X (původní proměnná REDIS, transformovaná XREDIS).

Výsledné aditivní škály byly dělením počtem vstupních proměnných rovněž převedeny na společnou metriku 0-100.

a) Aditivní škála levo-pravé hodnotové orientace:

$\text{RIGHTOR} = (\text{XREDIS} + \text{XBUSIN} + \text{XSHARE} + \text{XRIGHT} + \text{XMANAG}) / 5.$

Cronbachovo alfa = 0,82.

XREDIS Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře.

XBUSIN Vlastníci velkých podniků bohatnou na úkor dělníků

XSHARE Obyčejní pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství

XRIGHT Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé

XMANAG Vedení podniku se bude vždy snažit vyzrát na zaměstnance, pokud dostane šanci

b) Aditivní škála libertariánsko-autoritářské hodnotové orientace:

LIBAUT = (XTRADVAL + XDEATH + XAUTHOR + XOBEY + XCENZOR + XSENTEN) / 6
Cronbachovo alfa = 0,52.

<i>XTRADVAL</i>	Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty
<i>XDEATH</i>	Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti
<i>XAUTHOR</i>	Školy by měli učit děti uznávat autoritu
<i>XOBEYLAW</i>	Právem je třeba řídit se, dokonce i když určitý zákon je špatný
<i>XCENZOR</i>	Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem
<i>XSENTEN</i>	Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty

Škály všech výše uvedených proměnných byly čtyřbodové (1 = určitě souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = spíše nesouhlasím, 4 = určitě nesouhlasím). Pokud to bylo třeba, škály byly před analýzou obráceny, aby souhlas s příslušným výrokem indikoval pozici buď na levo-pravé ose, tj. že vyšší hodnota indikovala pravcovější postoj, nebo na autoritářsko-liberální ose, kde vyšší hodnota indikovala autoritářštější postoj. Jména proměnných s obrácenými škálami jsou vyznačena kurzívou.

c) Aditivní škála inklinace k silnému státu

ASTAT = (JOBS + PRICES + HEALTH + ELDER + UNEMPL + ROVNO + STUDY + HOUSE) / 8.

Cronbachovo alfa = 0,79.

Společný úvod k otázce: „Celkově vzato, vláda by měla mít povinnost:“

<i>JOBS</i>	Zajistit práci pro každého, kdo chce pracovat
<i>PRICES</i>	Usměrňovat ceny
<i>HEALTH</i>	Zabezpečovat zdravotní péči pro nemocné
<i>ELDER</i>	Zabezpečovat slušnou životní úroveň starým lidem
<i>UNEMPL</i>	Poskytovat průmyslu pomoc potřebnou k jeho růstu
<i>ROVNO</i>	Snižovat rozdíly v příjmech mezi bohatými a chudými
<i>STUDY</i>	Poskytovat finanční pomoc studentům z rodin s nízkými příjmy
<i>HOUSE</i>	Zabezpečovat slušné bydlení pro ty, kdo si je nemohou dovolit

Škály všech výše uvedených proměnných byly čtyřbodové (1 = určitě ano, 2 = spíše ano, 3 = spíše ne, 4 = určitě ne). Škály byly před analýzou obráceny, aby souhlas s příslušným výrokem indikoval požadavek na silný stát.

d) Aditivní škála vnitřního odzicení politice (obrácená škála tzv. „internal efficacy“)

INTALN = (UNDERPOL + POLINF) / 2.

Cronbachovo alfa = 0,46.

<i>UNDERPOL</i>	Mám pocit, že docela dobře rozumím politickým problémům naší země
<i>POLINF</i>	Většina lidí je o politice a o tom, co dělá vláda, informována lépe než já

e) Aditivní škála vnějšího odcizení politiky občanům (obrácená škála tzv. „external efficacy“)

EXTALN = (INFLU1 + INFLU2 + POLPROM + SRVTRST) / 4.

Cronbachovo alfa = 0,67.

<i>INFLU1</i>	Hlas lidí, jako jsem já, nemá v tom, co dělá vláda, žádnou váhu
<i>INFLU2</i>	Průměrný občan má u nás na politiku značný vliv
<i>POLPROM</i>	Lidé, které volíme do parlamentu, se snaží dodržet sliby, které dali ve volební kampani
<i>SRVTRST</i>	Většině státních úředníků lze důvěřovat, že dělají pro tuto zemi to nejlepší

Škály všech výše uvedených proměnných byly pětibodové (1 = naprosto souhlasím, 2 = souhlasím, 3 = ani souhlas, ani nesouhlas, 4 = nesouhlasím, 5 = naprosto nesouhlasím). Pokud to bylo třeba, škály byly před analýzou obráceny, aby souhlas s příslušným výrokiem indikoval pozici buď na škále vnitřního, nebo na škále vnějšího odcizení. Jména proměnných s obrácenými škálami jsou vyznačena kurzívou.

f) *Aditivní škála anomie*

ANOMIE = (XURADY + XPRITOM + XHURE + XDETI + XSPOLEH) / 5.

Cronbachovo alfa = 0,79.

URADY Nemá cenu obracet se na úřady, protože ty se o problémy obyčejného člověka příliš nezajímají

PRITOM Člověk dnes musí žít jen pro přítomnost, budoucnost se o sebe bude muset postarat sama

HURE Ať si říká kdo chce, co chce, průměrný člověk se má stále hůře

DETI Není příliš poctivé přivádět děti na svět, když budoucnost je tak nejistá

SPOLEH Dnes člověk vskutku neví, na koho se může spolehnout

Škály všech výše uvedených proměnných byly čtyřbodové (1 = určitě souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = spíše nesouhlasím, 4 = určitě nesouhlasím). Všechny škály byly před analýzou obráceny tak, aby souhlas s příslušným výrokiem indikoval silnější pocit anomie.

g) *Transformovaná škála deklarované pozice na levo-pravé ose (POLOR)*

Recode POLOR (1 = 0) (2 = 11) (3 = 22) (4 = 33) (5 = 44) (6 = 55) (7 = 66) (8 = 77) (9 = 88) (10 = 99) into POLOR100.

Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a Brně

**TOMÁŠ KOSTELECKÝ
ALENA NEDOMOVÁ
ZDENKA VAJDOVÁ**

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 98:1

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 82,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Předložená studie analyzuje vztah mezi strukturou výdajů domácností a fungováním trhu s bydlením na příkladu Prahy a Brna. Studie ilustruje míru a důležitost, s jakou jsou sociální nerovnosti generovány nerovnou pozicí domácností na trhu s bydlením. Výsledky jsou založeny na analýze terénního šetření, které bylo autory realizováno v roce 1996.

Studie popisuje cenovou hladinu na volném trhu, porovnává ceny bydlení v tržním sektoru s cenami bydlení v sektoru s regulovaným nájemným, analyzuje dostupnost bydlení pro nově zakládané domácnosti. Zvláštní pozornost je věnována lidem, kteří hledají bydlení na volném trhu. Je zkoumáno jejich sociální postavení, demografické charakteristiky, osobní situace a motivace a jsou konstruovány grafy charakterizující jejich mobilitní dráhy.

Filozofie systému sociálního zabezpečení, který existuje v České republice, je založena na myšlence směřovat sociální pomoc státu jen těm, kteří ji potřebují. K určení toho, kdo patří mezi potřebné a kdo už ne, je používána metoda testování příjmu. Domácnosti s nižšími příjmy, než je stanovený násobek životního minima, mají nárok na příslušnou formu státní podpory. Používaný systém však vychází z a priori předpokladu, že stejné typy domácností mají (přibližně) stejné výdaje. To platí pro většinu typu výdajů – s výjimkou výdajů na bydlení, protože trh s bydlením je rozdělen do několika segmentů, které fungují do jisté míry odděleně, podle odlišných právních i neformálních pravidel. Proto nejsou problémy s bydlením ve společnosti rozloženy rovnoměrně, ale jsou naopak extrémně koncentrovány sociálně (do některých sociálních skupin) i teritoriálně (do některých regionů). „Postižené skupiny“ (nově vznikající domácnosti s výjimkou nejbohatších ve městech s vysokými cenami na volném trhu s bydlením) nemají bez pomoci sociálních sítí a širších rodin velkou reálnou šanci na získání vlastního bydlení.

Kvalita dat II.*

Přístupy ohodnocování výzkumných instrumentů založené
na modelování kovariančních struktur

JAN ŘEHÁK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Quality of Data II.

Approaches to the Evaluation of Research Instruments based on Covariance Structure Modelling

Abstract: The aim of the paper is to review three ways of modelling data quality using the covariance structure methodology, covering relations among both the latent and manifest variables – the former being the true values, while the latter are the measured data in our models. Two components of quality are presented in the models: validity and reliability, and effects of operationalisation and method effects.

The three models that have been developed in the literature are displayed: (1) The Quasi Simplex Model (QSM – Graph 1) includes a quality notion into the panel studies. (2) The Repeated Measures Model (RMM – Graph 2) covers the situation of applying several methods each repeated independently. (3) The MTMM (Multi-trait Multi-method – Graph 3) combines relations among several methods used in parallel to several concepts in one experiment – the minimal model includes three methods and three traits.

Each of the models are elaborated and briefly discussed.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 195-204)

Kvalita dat určuje kvalitu závěrů. Pojem kvality dat je velmi široký a také relativní. Podle typu závěrů se mohou požadavky na přesnost, spolehlivost, reprezentativitu a další aspekty velmi lišit. Budou se lišit také podle disponibilních prostředků. Některé aspekty kvality jsou nutné vždy, v některých situacích využívání informace připouštíme jisté odchylky. Nároky se mění: popis stavu v populaci (odhad procent), vyžaduje vysoký stupeň reprezentativity, konstrukce teorií, vědecká analýza a modelování kauzálních struktur vyžadují vysoce reliabilní a validní měření s nízkou chybou. Záměrem této stati je podat přehled o základních přístupech k ohodnocování měřicích instrumentů.

Základní pohled na reliabilitu a její měření je shrnut v klasické a referenční práci Lord a Novick [1968], ve které jsou definovány základní pojmy a základní vlastnosti a kde jsou také podrobně pojednány modely spolehlivosti měření pro sumační indexy. Shrnutí bylo podáno také v první části této práce Řehák [1998]. Klasická teorie je základem úvah a východiskem i pro další přístupy, má však značné limity a je různými směry rozšiřována. Rozšíření a obecnější modely se snaží především o separaci dvou základních pojmů, *reliability* a *validity*, a o možnost validitu vůbec měřit vzhledem k tomu, že v klasické teorii je měření validity značně omezeno. Campbell a Fiske [1959] navrhli a

*) Tato práce vznikla v rámci grantu Grantové agentury ČR číslo 403/95/0964 jako vstupní studie problému.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Jan Řehák, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 231, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehak@scac.cz

Andrews [1984] zrealizoval a zavedl do praxe přístup a model, který vychází z opakovaného měření téže vlastnosti několika (alespoň třemi) metodami a zahrnuje několik paralelních vlastností (alespoň tři) současně. Přístup zahrnuje oba pohledy na kvalitu dat, tj. reliabilitu i validitu a vychází ze specifické metody strukturního modelování nazývané MTMM (multitrait-multimethod) design. Ten se dnes široce využívá pro metodologické studium sociologického instrumentaria s celou řadou praktických konsekvencí. Model byl rozpracován v celé řadě dalších prací, např. ve sborníku [Saris a van Meurs 1990], ve kterém je shrnut model a problematika odhadu kvality dat pomocí MTMM před provedením první široké evropské vlny MTMM experimentů. Výsledky tohoto projektu, realizovaného v několika zemích, jsou obsahem monografie A. Scherpenzeelové [1995]. Projekt, který byl podpořen Grantovou agenturou ČR a byl u nás koordinován autorem této stati, vychází ze stejného principu a je napojením na uvedený projekt evropský. V této přehledové stati však uvedeme také, pro úplnost a možnost souběžného využití, další dva modely, které byly v literatuře rozpracovány a v praxi použity.

Měření kvality měření

V každém měření se snažíme oddělit a změřit dva základní aspekty, které jej charakterizují: *validitu* a *reliabilitu*. Zjednodušeně řečeno, validita je vlastnost zachycení záměru (měříme to, co chceme měřit) a reliabilita je vlastnost přesného měření toho, co míra opravdu obsahově odráží – přesnost bez ohledu na to, zda naše konstrukty jsou správně voleny. *Základní a nutnou podmínkou úspěšného měření, a tedy kvalitní informace, je proto validita.* Oba aspekty závisí v sociologii na volbě formy otázky, volbě slov, kategorií odpovědí, ale i na kontextu, způsobu položení otázky, resp. úplnosti proškolení osob, které zaznamenávají jevy atd. Validita sociologické otázky závisí na správné volbě z možných synonym, na sémantice celé formulace otázky a na kontextovém významu slov, na použitých kvantifikátorech při verbalizaci škál, ale i na geografické a sociální univerzalitě chápání obsahu slova.

Operacionální definice, které umožňují modelové zkoumání pojmu a empirickou charakterizaci pojmu u konkrétních měř, podávají Lord a Novick [1968]. (Viz též Řehák [1998] a Řehák et al. [1998].) Model vychází z představy existence skutečné hodnoty T , jež je konkrétně zjišťována měřením jako měřená hodnota X . Zjištěná hodnota je zatížena chybou měření:

$$(1) \quad X = T + E$$

Přitom požadujeme, aby měření proběhlo tak, že chyba E není závislá na hodnotě T .

Reliabilita měření (nebo *spolehlivost* měření) je definována jako koeficient determinace $T \rightarrow X$, $r^2(T, X)$.

Koeficient r^2 však není přímo zjistitelný, neboť sice známe nositele informace o T , kterým je X , ale skutečnou hodnotu T zjistit většinou nelze. Smyslem měření je zkonstruovat takový postup, aby X bylo co nejvhodnějším a co nejpresnějším nositelem informace o neznámé a plně nezjistitelné skutečné hodnotě. I v případech, kdy je hodnota T zjistitelná, může však být měření podle rovnice (1) výhodné, neboť kompromis v akceptování jisté velikosti E může vést ke snížení nákladů, k organizační realizovatelnosti sběru informace či k jeho časovému zvýhodnění.

Teorie a pojmy, které shrnuli a dále vyvinuli Lord a Novick, umožňují empiricky odhadnout spolehlivost měření několika způsoby. Pro odhad reliability jednotlivých položek se především používá metoda „test-retest“. Pro zjištění spolehlivosti sumačních in-

dexů paralelních měření je vhodná metoda „split-half“. (Viz též Řehák [1998] a Řehák et al. [1998].) Klasická teorie však nabízí pouze omezené možnosti měření validity, de facto pouze korelací s vnějšími kritérii, a navíc oba pojmy se posuzují odděleně. Proto existuje celá řada pokusů model zjišťování validity zlepšit, konečného řešení však dosud nebylo dosaženo.

Situace měření subjektivních, a tím přímo neměřitelných vlastností je ale složitější, než vyjadřuje uvedená definice; lze ji vyjádřit jako:

vlastnost, kterou chceme měřit → *vlastnost, kterou měříme* → *výsledky měření*

Schéma vztahu: koncept, konstrukt, proměnná

$$F_X \quad \rightarrow \quad T_X \quad \rightarrow \quad X$$

Schéma zahrnuje dvě relace:

- Vztah T_X a X odpovídá klasické definici, je zaveden jako *reliabilita*; je závislý na metodě realizace a na některých situačních okolnostech sběru dat. Vzhledem k povaze chyby nazýváme výsledek tohoto vztahu také *efekt metody* nebo, v kontextu dotazníkových šetření, také *efektem dotazu*.
- Vztah F_X a X nazýváme *validitou* konstruktů; je závislý navíc na operacionalizaci a na obsahové vhodnosti verbalizovaných instrumentů a na dalších situačních okolnostech sběru. Závisí nejen na reliabilitě, ale řetězově také na vztahu $F_X \rightarrow T_X$, který právě tyto aspekty zahrnuje. První část řetězce tak můžeme nazvat *efektem operacionalizace* – vyjadřuje chybu, které se dopustíme při přechodu od konceptu ke konstrukt, se kterým dále ve skutečnosti při empirické analýze dat pracujeme.

V definici reliability vystupuje jako skutečná hodnota proměnná T_X . V definici validity měření proměnná F_X .

Model lze zapsat v jeho lineárním zjednodušení jako:

$$X = T + E$$

$$T = a + bF + U$$

(2)

$$X = a + bF + U + E$$

$$\text{cov}(F, U) = \text{cov}(F, E) = \text{cov}(E, U) = 0$$

V rovnici, kde jsou všechny tři proměnné členy na pravé straně vzájemně nekorelované, je:

X = výsledek měření,

F = koncept, vlastnost, kterou zamýšlíme měřit,

T = konstrukt, vlastnost, kterou měříme operacionalizovanými měřicími prostředky,

a = konstanta posunutí stupnice,

b = koeficient převodu stupnice skutečné hodnoty na měřicí škálu (regresní koeficient F na T , tj. převod zamýšlené na skutečně realizovanou vlastnost),

U = kontextuální a obsahové chyby operacionalizace, působí *nevalidnost* konstrukt, kterou měříme velikostí $\text{var}U$ a jejím podílem na $\text{var}T$ resp. na $\text{var}X$,

E = nevychýlená složka chyby, ovlivňující spolehlivost.

Uvedeme zde dále tři schémata, která byla vyvinuta pro měření reliability a validity a která znamenají modifikace uvedené obecné definice: (A) Quasi Simplex Model, (B) Model opakovaných násobných měření (Repeated Multimethod Model), (C) MTMM design (multitrait-multimethod). Tato schémata byla vyvinuta v různých kontextech a pro řešení různých úloh, proto se hodí vždy pro určité uspořádání sběru dat. Všechna vycházejí primárně z definic (2), i když je explicitně v plné míře nevyužívají. Kritickým členem každého modelu je *nevalidnost* U , který charakterizuje odchylku obsahu a odklon konstruktu od latentní stupnice konceptu. U je chápáno jako náhodná veličina, tedy zkreslení způsobené při sběru dat (dotazu) chybným chápáním obsahu otázek, nepřesnou indikací. V modelu není zahrnuto systematické obsahové zkreslení způsobené výběrem verbalizací a dalšími omyly na straně výzkumníka. Tedy i modely, které popisujeme, mohou řešit problém validity jen částečně.

A) Quasi Simplex Model (QSM)

QSM byl formulován Heisem [1969] pro úlohu ohodnocení instrumentů v panelových uspořádáních sběru dat a v situacích, kdy nejsou k dispozici baterie položek indikujících stejnou vlastnost či postoj. Model byl modifikován později v práci Wiley a Wiley [1970] a realizován Alwinem [1989]. Model neobsahuje složku invalidity, kterou je možno odhadovat pouze při použití více metod.

Situace sběru dat: jedna otázka je v panelovém souboru pokládána opakovaně v několika krocích, dotaz je veden stejně, je používána jedna metoda. Skutečná hodnota T se může v čase ovšem měnit, proto model obsahuje rovnici změny T mezi krokem $k-1$ a k .

Schéma vztahů modelu pro krok k a mezi následnými kroky:

$$X_k = \lambda_k T_k + E_k$$

$$(3) \quad T_k = a_k + d_k T_{k-1} + U_k$$

přičemž předpokládáme nekorelovanost jednotlivých členů (T, E) , (T, U) , (E, U) , E i U mezi kroky, mezi sebou.

Index k = krok v panelovém opakování měření.

Konstanta λ_k proměnlivá pro jednotlivé kroky vyjadřuje možnost změny reliability v čase.

Vztah pro T_k vyjadřuje změnu v čase: konstanty a_k a d_k v autoregresních rovnicích vyjadřují systematickou změnu hodnot mezi kroky panelového sběru, tj. časové změny proměnné T .

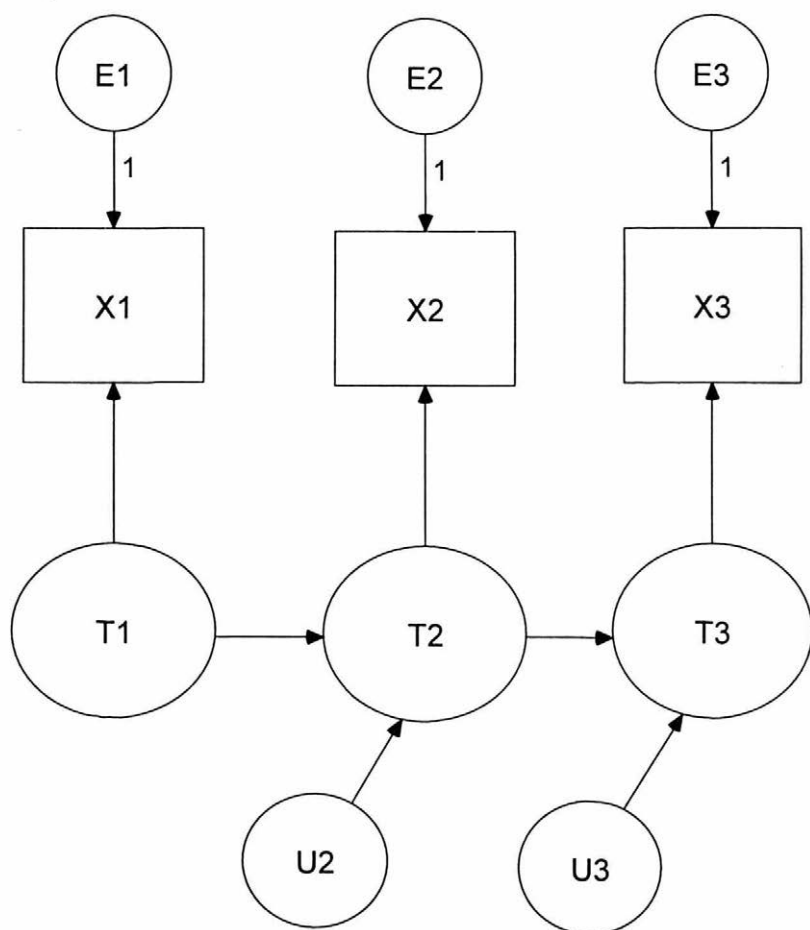
Pokud se v experimentu vyskytuje více metod měření paralelně pro tytéž vlastnosti, jsou koeficienty rovnic ovšem ještě indexovány podle metod.

V grafu 1 lze dosadit ohodnocení hran podle odhadnutých parametrů rovnic (3).

Aby byly parametry tohoto modelu odhadnutelné (identifikovatelné), je nutno přidat ještě další omezení. Heise [1969] navrhl řešení, které spočívá v předpokladu standardizace všech proměnných a rovnosti všech tří λ (předpoklad, že reliabilita a velikost chybové variance se nemění v čase). Saris [1990] upozorňuje také na fakt, že model není vhodný pro odhad invalidit (k tomu je zapotřebí aplikovat více metod).

V případě tří opakování model předpokládá, že reliabilita je stejná ve všech časových bodech. Odhadem reliabilit je standardizované λ . Je-li opakování více, můžeme odhadovat spolehlivost měření v každém jednotlivém opakování zvlášť, kromě prvního a posledního, které jsou však takto neidentifikovatelné [Werts et al. 1971].

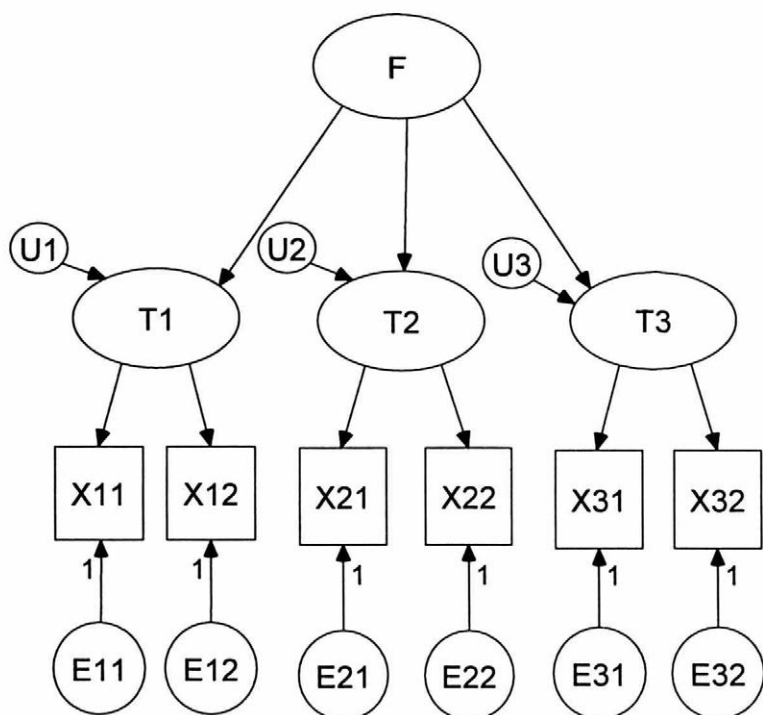
Model QS je tedy aplikovatelný pouze pro panelové studie a jeho členy vyjadřující invaliditu jsou tu vedeny doplňkově, aby zachycení vývoje v panelu bylo co nejpřesnější. Vlastní odhad invalidit se tímto postupem nedoporučuje.

Graf 1: Quasi Simplex model (trojí opakování jednoduché otázky)

B) Model opakovaných násobných měření (RMM – Repeated Multimethod Model)

Model opakovaných násobných měření vychází z principu paralelní aplikace několika metod zjišťování téhož konceptu. Princip schématu pro sběr dat je založen na několika konstruktech (operacionalizacích) konceptu, který je předmětem zájmu. Každý z konstruktů aplikujeme *nezávisle* (alespoň) dvakrát po sobě.

Graf 2: Model opakování více metod (RMM)

Při uspořádání RMM je pro jednu proměnnou nutné aplikovat alespoň dvě metody pro její měření. V grafu 3 je uvedeno schéma struktury vztahů pro dvě postupná měření každé ze tří metod pro jednu proměnnou.

Model v grafu obsahuje jednu proměnnou, kterou chceme měřit – koncept F . Ta je operacionalizována třemi konstrukty T_1, T_2, T_3 (určené třemi různými metodami měření). Každý z konstruktů je ovlivněn invaliditou U_k . Všechny tři metody jsou realizovány dvakrát s výsledky X_{k1}, X_{k2} . Tyto empirické výsledky jsou ovlivněny chybami E_{k1}, E_{k2} , které způsobují sníženou reliabilitu. Hrany grafu jsou ohodnoceny pomocí koeficientů příslušných rovnic. Model definuje reliabilitu stejně jako QSM. Čtverec standardizovaného koeficientu λ mezi T a X je odhadem reliability stejně tak, jako je odhadem reliability koeficient korelace mezi oběma měřeními X odpovídajícími jednomu T .

Model může být rozšířen pro několik konceptů F_m .

Rovnice modelu kopírují vztahy (2) s rozlišením metod T_k . Mezi každou z T_k a jejími dvěma realizacemi předpokládáme stejnou reliabilitu (jde o repliku jedné metody). Každá z metod má vlastní reliabilitu i validitu.

Rozdíl oproti QSM je v tom, že a) aplikujeme několik metod měření pro tutéž vlastnost, b) předpokládáme nezávislé realizace každé metody, c) realizace nejsou časově proměnlivé, tj. pokud opakovaná realizace je časově posunuta, předpokládáme, že mezi nimi nedochází k časovému autoregresnímu posunu.

Model umožňuje odhad obou měř kvality a také komparovat kvalitu použitých metod. Metody mohou být buď jiné verbalizace stejného obsahu, dotazy s různými škálami odpovědí, nebo i jiné formy měření (přímá otázka, sumační indexy indikační baterie, preferenční škály, výsledky jiných modelů, např. separované dimenze analýzy sdružených měření apod.).

Opakování měření může být provedeno na začátku a na konci dotazníku, opakováním dotazu po určitém časovém intervalu nebo i přístupem paralelních měření, tj. nezávislou aplikací obsahového ekvivalentu.

C) MTMM design (multitrait-multimethod)

Přístup MTMM vychází z násobného měření několika konceptů současně, přičemž každý koncept je měřen paralelně stejnými metodami.

MTMM design vychází z poněkud jiné parametrizace zahrnující přímý vliv metody M a validitu, jako přímý vztah F k X :

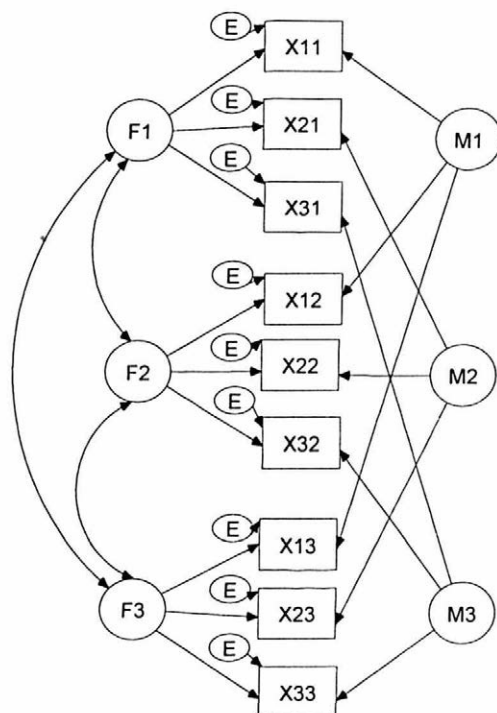
$$(4) \quad X_{km} = b_{km}F_k + g_{km}M_m + E_{km}$$

Indexy k odpovídají konceptům a indexy m metodám.

M reprezentuje všechny vlivy metody na X , chyby E zahrnují jednak faktory nespolehlivosti a jednak faktory invalidity, které od sebe nemohou být separovány.

Parametry rovnic (4) charakterizují dvě stránky kvality empirického měření koeficienty: koeficienty b vyjadřují validitu měření každého z konceptů a koeficienty g vyjadřují efekt metody.

Graf 3 vyjadřuje uvedené vztahy. Zároveň zavádí případnou přirozenou korelaci konceptů mezi sebou.

Graf 3: MTMM design (3T3M - 3 metody M a 3 vlastnosti F)

Aby byla metoda MTMM aplikovatelná, je nutné zajistit alespoň tři metody pro tři vlastnosti (graf reprezentuje minimální model).

Parametry rovnic tedy po odhadu komparují kvalitu konkrétní administrace metody i kvalitu vztahu mezi konceptem a operacionalizovanou dotazníkovou otázkou z hlediska obsahu. Je možné porovnat jak vhodnost navržených otázek jak pro teoretickou a interpretativní práci, tak přesnost měření a vhodnost formy dotazu.

MTMM nabízí přednost v tom, že v jednom modelu separuje čistou validitu konstruktů vzhledem k vlastnosti, kterou zamýšlíme měřit, a čistý efekt metody. Další předností je relativně jednoduchá praktická rozšiřitelnost na větší počet vlastností a modifikovatelnost modelu.

Přístup ale přináší také limity a komplikace. Především je to neidentifikovatelnost invalidit U a jejich separaci v rámci celkové chyby modelové rovnice E . Také technické problémy nejsou zanedbatelné. Vysoká senzitivita odhadů na malé změny parametrů vyžaduje značné výběrové rozsahy v experimentu. Model nemá zcela jasné statistické vlastnosti, jako jsou výsledky testů shody [Sarís 1990, Sarís a Satorra 1988, Satorra a Sarís

1985]. Největší překážkou konkrétní aplikace je však obtížnost realizace příslušných schémat v praxi, neboť specifická dotazová situace vyžaduje panelový přístup a vysoké nároky na respondenty násobným opakováním dotazu na totéž. Vyžaduje alespoň trojí dotaz na totéž ale tak, aby si respondenti nepamatovali předchozí odpovědi (eliminace efektu zapamatování) a aby nefungoval efekt učení (respondent si v průběhu dotazování uvědomuje názor nebo si jej dokonce tvoří). V experimentu je možné provést maximálně dvě formy dotazu (dvě metody) během jednoho rozhovoru (na jeho začátku a na jeho konci). Třetí dotaz musí být časově separován, a proto je panel nutný.

Přes limity a obtíže je tato metoda zajímavá tím, že jí lze používat pro ohodnocení různých forem otázek v dotazníku. Kumulované informace z aplikací a tvorba databáze koeficientů rovnic pro různé typy metod i konceptů může být použita k metaanalýze a obecnějším závěrům s vysokou metodologickou relevancí pro empirickou výzkumnou práci [viz Scherpenzeel 1995].

Závěr

Metody uvedené v této stati překračují možnosti klasické teorie měření především tím, že umožňují zahrnout do modelu validitu, resp. invaliditu konstruktů a ohodnotit výzkumné instrumenty. Jejich využití je však komplikováno jednak vysokými nároky na sběr dat, a jednak metodologickými a statistickými aspekty metody strukturního modelování. Hodnocení kvality sociologických instrumentů, ať už se týká jednotlivých formátů dotazu, nebo kalibrace standardizovaných měřících baterií, je však nutnou součástí vývoje sociologie. Jen tak může být kvalita empirického výzkumu soustavně zvyšována. Systematický sběr a postupně kumulovaná empirická informace o kvalitě různých typů dotazu z různých kontextů, její shrnutí a zpracování musí nahradit subjektivní a nahodilé *ad hoc* nepodložené soudy o vhodnosti formátu dotazníkových otázek a být zahrnuty do poznatkového fondu sociologie. Uvedené metody neznamenají konečné řešení problému a jejich vývoj bude zřejmě podmíněn kumulovanou empirickou informací a novými přístupy k modelování. Jejich aplikace však přináší již dnes řadu důležitých závěrů. Cílem této stati je na uvedené možnosti upozornit a nabídnout tak jejich aplikaci.

JAN ŘEHÁK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá metodologií a analýzou dat.

Literatura

- Alwin, D. F. 1989. „Problems in the data estimation and interpretation of reliability of survey data.“ *Quality and Quantity* 23: 409-442.
- Andrews, F. M. 1984. „Construct validity and error components of survey measures: a structural modelling approach.“ *Public Opinion Quarterly* 18: 409-442.
- Campbell, D. I., D. W. Fiske 1959. „Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix.“ *Psychological Bulletin* 56: 81-105.
- Heise, D. R. 1969. „Separating reliability and stability in test-retest correlation.“ *American Sociological Review* 34, 93-101.
- Lord, F. M., M. R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading, MA: Addison Wesley Publ. Comp.
- Řehák, J. 1998. „Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam.“ *Sociologický časopis* 34: 51-60.

- Řehák, J., I. Bártová, J. Hamanová, P. Havlanová 1998. „Kvalita dat III. Empirické výsledky pro vybrané míry a stupnice.“ *Sociologický časopis* 34 (přípraveno k publikaci).
- Saris, W. E. 1990. „Models for evaluation of measurement instruments.“ Pp. 52-80 in *Evaluation of measurement instruments by meta-analysis of multitrait multimethod studies*, ed. by W. E. Saris and A. van Meurs. Amsterdam: North-Holland.
- Saris, W. E., A. van Meurs (eds.) 1990. *Evaluation of measurement instruments by meta-analysis of multitrait multimethod studies*. Amsterdam: North-Holland.
- Saris, W. E., A. Satorra 1988. „Characteristics of structural equation models which affect the power of the likelihood ratio test.“ Pp. 121-133 in *Sociometric Research, vol. 2: Data analysis*, ed. by W. E. Saris and J. N. Galhofer. London: MacMillan.
- Satorra, A., W. E. Saris 1985. „Power of likelihood ratio test in covariance structure analysis.“ *Psychometrika* 50: 83-90.
- Scherpenzeel, A. 1995. *A Question of Quality*. Amsterdam: Royal PTT Nederland NV.
- Werts, C. E., K. G. Jøreskog, R. L. Linn 1971. „Comment on the estimation of measurement error in panel data.“ *American Sociological Review* 35: 112-117.
- Wiley, D. E., J. A. Wiley 1970. „The estimation of measurement error in panel data.“ *American Sociological Review* 35: 112-117.

Pocit ohrožení kriminalitou v České republice^{*}

ZDEŇKA PECHAČOVÁ^{**}

Česká zemědělská univerzita, Praha

JOSEPH HRABA

WAN-NING BAO

FREDERICK O. LORENZ

Iowa State University, Ames, USA

Perceived Risk of Crime in the Czech Republic

Abstract: The perceived risk of crime is now an issue in the Czech Republic in connection with its political, economic and social transformation after 1989. People believe that crime has increased and society is less able to control it with the collapse of the former police state. The perceived risk of crime is examined in the Czech Republic with predictors identified by criminologists and suggested by researchers on perceived risk in the United States. The sample is 740 households in 1994, with 577 husband and wife respondents, 146 single female household heads, and 17 single male household heads. Measures include personal characteristics associated with exposure and vulnerability to crime, trust in the government, economic stress as well as perceived risk of crime. In a series of linear regressions, it was found that a criminology model of perceived risk of crime can be extrapolated to the Czech Republic and trust in the government is an independent and complementary contribution to it.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 205-219)

Pocitem ohrožení kriminalitou se rozumí poznávání dokonaného zločinu ve společnosti, kdy jsou lidé o této skutečnosti informováni a obávají se, že se sami stanou oběťmi zločinu [Du Bow, Mc Cabe, Kaplan 1979]. Pocit ohrožení se týká zločinů zaměřených proti osobám i majetku a může vést ke strachu nebo k citové odezvě ve formě úzkosti a hrůzy, že se jedinec stane sám obětí. V reakci na tento stav mohou lidé přizpůsobit své chování od prostého zamykání dveří auta až k izolaci sebe sama doma s mřížemi v oknech a střelnými zbraněmi v ruce [Ferraro 1995, Ross 1993]. Kriminologové považují vnímané nebezpečí kriminality za významné, neboť může mít negativní vliv na lidské životy a zvyšuje nedůvěru v systém justice.

Výzkum pocitu ohrožení kriminality byl prováděn zejména v USA; problém se týká i České republiky. Většina českých občanů se v současnosti domnívá, že společenská, ekonomická a politická transformace přinesla nárůst zločinnosti a snížila účinnost státu ji kontrolovat. K objasnění pocitu ohrožení zločinem byly použity charakteristiky respondenta a jeho okolí a výzkum vnímání ohrožení naznačuje, že důvěra ve vládu může být důležitým prediktorem tohoto pocitu. V naší studii jsme testovali, zda důvěra ve vládu přispívá k objasnění pocitu ohrožení kriminalitou v České republice.

^{*}) Tento výzkum byl financován z grantu National Institute of Mental Health (50369) a NATO. Děkujeme Robertu F. Meierovi a R. L. Simonsovi za podnětné připomínky k pracovní verzi příspěvku a dvěma anonymním recenzentům za poznámky k předložené verzi článku.

^{**}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Zdeňka Pechačová, CSc., Česká zemědělská univerzita, Kamýcká 129, 168 00 Praha 6–Suchbát, tel. (02) 24 38 23 19.

Česká republika po roce 1989 a zločinnost

Po svobodných volbách v roce 1990 za účasti více politických stran se Československo demokratizovalo a v letech 1991-1992 podstoupilo terapii ekonomickým šokem. Země se vydala směrem privatizace státního majetku, využila restriktivní finanční a měnové metody stejně jako kontroly mezd, ceny byly uvolněny a mnohé subvence zrušeny [Adam 1993]. Malá privatizace zahrnovala aukce malých státních majetků (nemovitosti, obchody, restaurace atd.), pokud nebyly v restitucích vráceny původním majitelům, jimž komunisté majetek vyvlastnili. Velká privatizace postupovala prostřednictvím kupónové metody, veřejných aukcí, přímých prodejů a restitucí původním vlastníkům. V první vlně (start v květnu 1992) bylo 988 podniků rozděleno mezi šest miliónů českých občanů prostřednictvím kupónových knížek za symbolickou cenu 1000 Kč za jednu knížku. Ve druhé vlně (od dubna 1994) bylo mezi 6,2 miliónu občanů rozděleno 861 podniků opět pomocí kupónových bodů. Většinu investičních bodů dostaly privatizační fondy výměnou za slib nákupu akcií, půjčování peněz, poskytování penzí atd. Dekolektivizace zemědělství byla součástí českého privatizačního procesu a počet osob vlastnících zemědělskou půdu vzrostl z 3 205 v roce 1989 na více než 52 000 v roce 1993.

Koncem roku 1990 byla měna devalvována o 55 % (k přilákání zahraničních investic, pro podporu levnějšího exportu a kvůli dalším stimulátorům ekonomiky), schodek rozpočtu byl radikálně snížen a reálné příjmy klesly v roce 1991 o třetinu [Musil 1992]. S rostoucí nezaměstnaností a inflací měla ekonomika vážné potíže a ekonomická produkce mezi červnem 1990 a červnem 1991 klesla o 50 % [Musil 1992]. Více než 80 % občanů v roce 1990 předpokládalo, že se jejich osobní poměry během příštích dvou let zhorší, přes 80 % považovalo za nezbytné snížit výdaje na domácnost, přes 65 % přiznalo problémy s obstaráváním potravin a 60 % si nemohlo dovolit dobré oblečení [Economic... 1990]. V roce 1993 se Československo rozdělovalo na Českou republiku a Slovenskou republiku a od té doby Česká republika prožila pokles inflace (kolem 10 % v roce 1995) a nízkou nezaměstnanost (3,2 % v roce 1994), i když postšoková fáze transformace byla evidentní. Model trhu je nahrazen demografickou determinací výdělků, čímž lidský kapitál, zaměstnání a majetkové vlastnictví vzestupně ovlivňují příjem [Matějů a Lim 1995]. Vzdělání, zaměstnání a příjem se krystalizují do nových společenských pozic a lidé v ČR si začínají uvědomovat nová postavení ve společenské hierarchii [Matějů 1995, 1996; Matějů a Bělohávková 1996].

Ceny nadále překračovaly inflaci platů a penzí a kupní síla byla transformací narušena. I když průměrné měsíční výdělky mezi rokem 1989 a 1994 vzrostly o 109 %, životní náklady se téměř ztrojnásobily [Večerník 1996].

Během transformace v České republice stoupla kriminalita. Případy rozkrádání a podvodů vzrostly z asi 5 000 v roce 1989 na 21 270 v roce 1994. Počet vražd stoupl ze 69 v roce 1989 na 102 v roce 1994, i když počet znásilnění a sexuálních deliktů očividně klesl. Statistické údaje vykazují od roku 1990 nárůst kriminality. Podle statistických šetření se v roce 1992 stalo 18 % občanů starších patnácti let oběťmi zločinu, v roce 1994 již 28 %. Nebezpečí kriminality je větší ve městech než na venkově, 35 % Pražanů přiznává, že se stali v roce 1994 oběťmi zločinu. Pociťování rostoucí kriminality je přisuzováno imigraci z Východu, domácímu hnutí skinhead a jeho velmi publikovaným srážkám s Romy a cizinci – to vše mají lidé na mysli souběžně s nárůstem ekonomické nejistoty od roku 1990. Buriánek [1994a, b] zjistil, že v Praze nejenom stoupá majetková krimina-

lita, ale rovněž nové formy trestné činnosti, jako je distribuce drog, ekonomická kriminalita a organizovaný zločin.

Pocit ohrožení zločinem: okolí a jedinec

Nepřekvapuje, že současný rozsah zločinnosti koreluje s pocitovaným ohrožením kriminalitou [Ferraro 1995]. Lidé žijící v místech s vysokou kriminalitou pocítují nebezpečí zločinu více než lidé v místech s kriminalitou nízkou [Ferraro 1995, Furstenberg 1972, Fowler a Mangione 1974, Block a Long 1973]. Toto vnímání může reflektovat podmínky lidí, kteří berou v úvahu symbolickou vysokou kriminalitu v okolí, tedy nejen tu, kdy se sami stali přímou obětí. Např. Lewis a Maxfield [1980] zjistili v okolí Chicaga, že opilství, hluchost a nepořádnost považovali obyvatelé za signály zhroucení společenského řádu, a tudíž vysokou kriminalitu [La Grande, Ferraro a Supancic 1992]. Znaky nezdvořilosti mohou vzbudit pocit, že kriminální aktivita v okolí je přebujelá [Taylor a Hale 1986]. Vnímání nebezpečí zločinnosti je nepřímo úměrné důvěře v sousedy a spokojenosti s okolím [Baba a Austin 1989; DuBow, McCabe a Kaplan 1979; Hartnagel 1979; Mullen a Donner-Meyer 1985; Conklin 1976].

S pocitováním ohrožení kriminalitou také souvisejí osobní charakteristiky [Smith a Hill 1991, Ferraro 1995]. Etnické menšiny, lidé s nízkým vzděláním a oběti zločinu pocítují větší ohrožení zločinem zaměřeným jak proti osobám, tak proti majetku. Rovněž chatrné zdraví souvisí s pocitem vyššího nebezpečí zločinu zaměřeného proti lidem [Ferraro 1995], stejně jako věk je v relaci se strachem ze zločinu. Pokud existuje konsensus ve výše uvedeném, výzkum ve Spojených státech naznačuje, že vnímání ohrožení kriminalitou má prostorovou distribuci, je v korelaci se zločinností v regionu a souvisí s projevy zločinu v okolí. A dále, pocitované nebezpečí kriminality je predikováno osobnostními charakteristikami, které indikují vysokou expozici ke zločinu (přímému i nepřímému) stejně jako zranitelností vůči zločinu. Tyto vztahy dohromady utvářejí kriminologický model pocitu ohrožení zločinem.

Pocit ohrožení kriminalitou: Důvěra ve vládu

Výsledky dosavadního kriminologického výzkumu potvrzují existenci pocitu ohrožení ze zločinnosti. Výzkum [Short 1992, Slovic 1993] ukázal, že vnímání nebezpečí jaderné technologie veřejností bylo v přímém vztahu k její důvěře ve vládu, což je definováno jako pocit spokojenosti s tím, že to, co vláda dělá, je správné a očekávané [Erikson a Tedin 1995; Kasperson, Golding a Tuler 1992; Luttbeg a Gant 1995]. Ukázalo se, že důvěra ve vládu je rovněž významným prediktorem postojů vůči jiným technologiím [Bord a O'Conner 1990; Kasperson, Golding a Tuler 1992; Sapp, Harrod a Zhao 1995]. Lidé daleko více přijímají takové inovace, které nejsou zcela bezpečné v případě, že věří ve vládní ochranu svých zájmů. Důvěra v to, že ostatní lidé jednají ve váš prospěch a že chrání vaše zájmy, je prostředníkem vztahu, stejně evidentním ve vztahu lidí k jiným institucím, např. bankám, lékařům, zákonům [Shapiro 1987a].

Mohla by se důvěra aplikovat také na pocitované ohrožení kriminalitou? Regulování nebezpečných technologií je pouze jeden příklad, jak vláda chrání veřejnost, kontrola kriminality je další. Když lidé věří vládě, že chrání veřejnost před zločinem, mohli by také vnímat nižší nebezpečí zločinnosti, protože předpokládají vládní efektivitu při její kontrole. Kriminologický model zdůrazňuje expozici vůči zločinu a zranitelnost vůči zločinnosti jako prediktory vnímaného ohrožení zločinem. Důvěra ve vládu nabízí dopl-

ňující pohled: že by vnímané nebezpečí zločinu mohlo být příčinou selhání důvěry ve vládu, že bude chránit veřejnost před zločinností.

Důvěra veřejnosti v českou vládu po transformaci klesá. Podle národních přehledů v roce 1990 na začátku transformace pouze 12 % české populace projevovalo nedostatek důvěry ve vládu, ale toto procento vzrostlo v roce 1992 na 41 % a v roce 1995 se pohybovalo okolo 40 %. Češi v těchto letech vyjádřili daleko menší důvěru parlamentu a vládě než prezidentovi. Nedostatek důvěry v policii je zvláště dramatický, ve výzkumu veřejného mínění v roce 1992 vyjádřilo nespokojenost s policií 86 % Čechů.

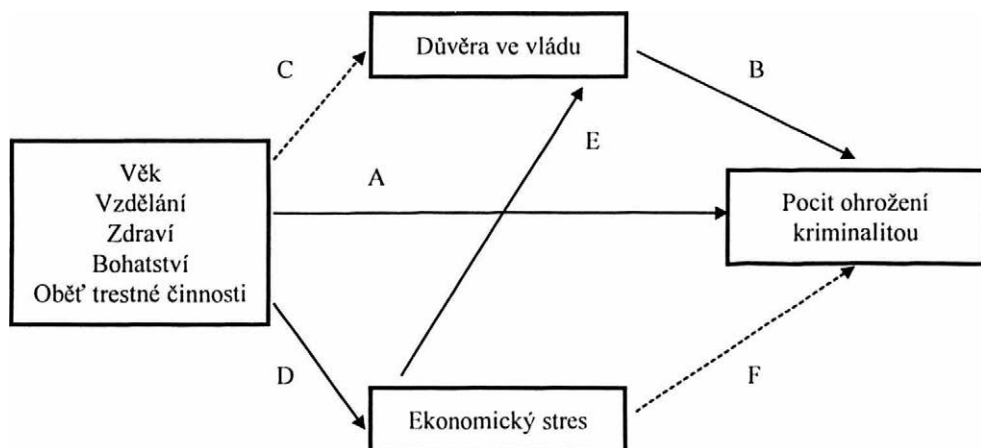
Ekonomické napětí způsobené činností vlády může narušit politickou důvěru; vláda nenaplnuje, podle názorů lidí, jejich potřeby [Barnes a Mattioli 1982]. Výsledkem je, že ti, kdo se cítí ekonomicky znevýhodnění, méně důvěřují vládě [Luttberg a Gant 1995]. Pro ilustraci: Bisanz [1977] zjistil, že finanční frustrace amerických řidičů kamiónů v roce 1973 vedla k jejich přesvědčení, že vláda je lhostejná, bezohledná a nezaslouží si jejich důvěru. Mimo Spojené státy Seligson [1979] ukázal, že venkovští bezzemci v Kostarice byli mnohem cyničtější ke své vládě než ti, kdo nedávno uspěli při zemědělské reformě. Spokojenost Němců s jejich osobní ekonomickou situací koreluje s jejich spokojeností jak s federální vládou, tak i s demokracií jako politickým systémem [Bauer 1991].

Ekonomické napětí může mít vztah nejen k důvěře ve vládu, ale také k osobnostním charakteristikám, které zvyšují expozici nebo zranitelnost vůči zločinu. Ti, kdo prožívají ekonomické napětí, prožívají také kriminalitu. Tato možnost naznačuje, že důvěra ve vládu silně koreluje s kriminologickým modelem, ekonomickým stresem a nepřímo s personálními charakteristikami, které jsme ztotožnili s kriminologickým modelem. Analýza prokáže, zda je důvěra ve vládu nejen v těsné závislosti s osobnostními charakteristikami svědčícími o expozici/zranitelnosti vůči zločinu, ale také, zda důvěra ve vládu zlepšuje předpověď pocíťovaného ohrožení kriminalitou v kriminologickém modelu.

Pocit ohrožení kriminalitou v České republice

Testovaný model je uveden na obr. 1. Vnějšími proměnnými jsou věk, vzdělání, bohatství, zdraví a ukazatel informující o obětech zločinu v minulosti. Osobní charakteristiky jsou podle pohlaví korelovány s pocíťovaným ohrožením kriminalitou (znázorněno spojnicí A). Předpokládáme také, že důvěra ve vládu předurčuje vnímané nebezpečí kriminality (B). Budeme testovat, zda pocit ohrožení kriminalitou je určován vnějšími proměnnými (A), důvěrou ve vládu (B) a zda oba tyto modely spojené (A a B) jsou signifikantním zlepšením než cesty A a B odděleně. Budeme také testovat, zda vazba důvěry ve vládu s ekonomickým stresem (D a E) zlepšuje objasňování pocíťovaného ohrožení zločinností proti spojení proměnné důvěry ve vládu přímo s vnějšími proměnnými (spoje A, B a C). Jestliže ne, důvěra ve vládu tak může být přímo závislá na vnějších proměnných, což dává ne zcela vysvětlující pohled na pocíťované nebezpečí kriminality mimo kriminologický model. Konečně budeme testovat, zda predikce pocíťovaného ohrožení zločinem přímo z ekonomického stresu (F) je dokonalejší než predikce ze spojení A, B, C, D a E nebo nepřímá závislost mezi ekonomickým stresem a vnímaným nebezpečím kriminality přes důvěru ve vládu.

Obrázek 1. Hypotetický model pocitu ohrožení kriminalitou v České republice

Metody

Soubor

Ve spolupráci s ČSÚ byl v roce 1993 vybrán soubor 740 domácností z reprezentativního vzorku domácností pravidelně kontaktovaným ČSÚ. Koncem roku 1993 byl navázán osobní kontakt s respondenty, byly jim vysvětleny cíle výzkumu a rodiny byly požádány o účast. Z těch, které souhlasily a vrátily Českému statistickému úřadu vyplněný formulář, bylo náhodně vybráno 774 rodin, kterým byly následně zaslány dotazníky. Zpět bylo vráceno 740 dotazníků (97 % návratnost). Soubor tvoří 577 manželských dvojic, 146 žen žijících samostatně a 17 samotných mužů. Manželé v téže domácnosti vyplňovali samostatné dotazníky odděleně a byli požádáni, aby odpovědi navzájem nekonzultovali. Studie vychází z dat poskytnutých 649 ženami a 547 muži. Analýzy byly provedeny pro muže a pro ženy odděleně.

Proměnné

Věk. Průměrný věk žen je 40,4 roku s rozpětím od 19 do 81 let, u mužů je průměr 43,2 roku v rozpětí od 20 do 80 roků.

Vzdělání. Vzdělání respondentů je hodnoceno podle úrovně dokončeného vzdělání – od základního (1), přes učňovskou školu (2), střední odbornou školu (3), gymnázium (4), vysokou školu (5) až k vědecké hodnosti (6). Průměrná úroveň vzdělání je 3,1 pro ženy a 3,0 pro muže.

Majetek. Bohatství respondentů v roce 1994 bylo oceněno podle čisté hodnoty majetku v Kč koncem roku 1993. Velikost majetku byla rozdělena do devíti intervalů v korunách: 1) 0-49 000; 2) 50 000-99 000; 3) 100 000-199 000; 4) 200 000-299 000; 5) 300 000-399 000; 6) 400 000-499 000; 7) 500 000-999 000; 8) 1-2 milióny; 9) více než 2 milióny Kč. Průměrné hodnoty majetku jsou 6,6 pro ženy a 6,8 pro muže.

Zdraví. Respondenti hodnotili své zdraví pěti položkami. První položka měřila zdraví od špatného (1), přes uspokojivé (2), dobré (3), velmi dobré (4) až po výtečné (5) a o odpověď, jak dalece jsou nebo nejsou pravdivá následující tvrzení:

- * Zdá se mi, že onemocním snadněji než ostatní;
- * Jsem tak zdrav jako kdokoliv, koho znám;
- * Očekávám, že se mé zdraví zhorší;
- * Mé zdraví je výtečné.

Na tato tvrzení odpovídali respondenti pětistupňovou škálou od rozhodně nepravdivého po nesporně pravdivé. Výsledné průměrné hodnoty jsou pro muže i ženy 16,4 (alfa = 0,73 pro ženy a 0,77 pro muže).

Viktimizace. Respondenti byli tázáni, zda během posledních 12 měsíců byli okradeni, přepadeni, oloupeni nebo znásilněni (1 = Ano, 0 = Ne). Průměr odpovědí žen je 0,06, u mužů je to 0,08. To ukazuje, že muži jsou častěji oběťmi zločinu než ženy (o 2 %).

Ekonomický stres. Měření ekonomického stresu se skládá ze šesti položek [Conger a Elder 1994]. Respondenti byli tázáni, jak dalece souhlasí nebo nesouhlasí (1 = rozhodně souhlasím, 5 = rozhodně nesouhlasím) se šesti tvrzeními: Moje rodina má dost peněz, abychom si mohli dovolit:

1. bydlení, jaké si přejeme;
2. oblečení, jaké bychom měli mít;
3. typ automobilu, jaký potřebujeme;
4. takové potraviny, jaké bychom měli mít;
5. takovou lékařskou péči, jakou bychom měli mít;
6. trávit volný čas a rekreovat se, jak chceme.

Součet odpovědí dává index ekonomického stresu (alfa = 0,84 pro muže i ženy). Průměrný součet odpovědí je 22,1 pro ženy a 21,6 pro muže.

Důvěra ve vládu. Respondenti byli dotázáni, jak dalece věří vládě, že přijme nezbytná opatření k zajištění:

1. zlepšení životního prostředí;
2. snížení kriminality;
3. podpory a zlepšení školství;
4. poctivých ekonomických reforem;
5. účasti veřejnosti na rozhodnutích vlády;
6. ekonomických jistot pro lidi, kterým se nevede dobře.

Respondenti odpovídali od 1 (vůbec nevěřím) do 3 (velmi věřím). Součet odpovědí tvoří prostý index důvěry ve vládu (alfa = 0,79 pro muže i ženy) a průměr u mužů je 9,8 u žen 10,1.

Pocit ohrožení kriminalitou. Respondenti byli dotázáni na pravděpodobnost toho, že po roce 1989:

1. budou okradeni;
2. jejich dům nebo byt bude vykraden;
3. sami budou fyzicky napadeni nebo zraněni;
4. jim bude ukraden automobil;
5. budou ohroženi zločinností.

Respondenti hodnotili každou možnost od 1 (méně pravděpodobná) přes 2 (stejná) do 3 (více pravděpodobná). Součet pěti odpovědí dává prostý index pocíťovaného ohrožení kriminalitou (alfa = 0,79 pro ženy a 0,77 pro muže). Průměrný součet odpovědí u mužů je 13,53, u žen 13,45.

Výsledky

Analýza se skládá z řady lineárních regresí, které jsou navzájem korelovány jedna s druhou, ale nejsou zde vztahy spojující vnější proměnné s vnitřními (důvěra ve vládu, ekonomický stres a vnímané nebezpečí kriminality), ani vazby spojující vnitřní proměnné mezi sebou (LISREL). Tento model je použit jako základna pro srovnávání s ostatními modely. Chí-kvadráty jak pro muže ((18) = 159), tak pro ženy ((18) = 154) ukazují, že výchozí model těmto datům nevyhovuje.

Tabulka 1. Srovnání modelů pocitu ohrožení zločinností v České republice chí-kvadrátem (stupně volnosti)

Model (směr vztahu)	Muži (N=547)	Ženy (N=649)
0. Výchozí model (0)	159(18)	154(18)
1. Kriminologický model (A)	140(13)	136(13)
2. Model důvěry ve vládu (B)	132(17)	121(17)
3. Sdružený model (A, B)	112(12)	101(12)
4. Sdružený model se vztahem C (A, B,)	95(7)	98(7)
5. Sdružený model s ekonomickým stresem (A, B, C, D, E)	3(1)	1(2)
6. Celkový model (A, B, C, D, E, F)	0(0)	0(0)

Kriminologický model v tab. 1 spojuje vnější proměnné s pocíťovaným ohrožením kriminalitou, jak je znázorněno spojem A (obr. 1), s pěti vztahy přidanými k modelu se chí-kvadrát dobré shody mění na 140(13) pro muže a 136(13) pro ženy (tab. 1). Zlepšení proti výchozímu modelu je $\Delta\chi^2(5) = 19$, $p < 0,005$ pro muže a $\Delta\chi^2(5) = 18$ pro ženy. Jak je zobrazeno v modelu 1 v tab. 2 a 3, pocíťované nebezpečí kriminality je v signifikantním vztahu se vzděláním (beta = 0,11 pro muže a 0,10 pro ženy), bohatstvím (beta = 0,08 pro muže i ženy), viktimizací (v roli oběti) (beta = 0,09 pro muže a 0,08 pro ženy) a zdravím (beta = -0,09 pro muže). Pouze věk není v relaci s pocíťovaným ohrožením zločinem ani u mužů, ani u žen. Expozice/zranitelnost vůči zločinnosti je prediktorem pocitu nebezpečí z kriminality v České republice stejně jako ve Spojených státech.

Tabulka 2. Standardizované koeficienty beta (T-hodnoty) modelů pocitu ohrožení kriminalitou u mužů

Reakce/legenda Proměnné	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
<i>Ekonomický stres</i>						
γ_{11} : Věk					0,01(0,20)	0,01(0,20)
γ_{12} : Vzdělání					-0,16(-3,88)	-0,16(-3,88)
γ_{13} : Bohatství					-0,9(-2,21)	-0,09(-2,21)
γ_{14} : Zdraví					-0,17(-3,81)	-0,17(-3,81)
γ_{15} : Viktimizace					0,04(0,83)	0,04(0,83)
					R ² = 6,8 %	R ² = 6,8 %
<i>Důvěra ve vládu</i>						
γ_{21} : Věk				0,05(1,15)	0,05(1,27)	0,05(1,27)
γ_{22} : Vzdělání				0,05(1,16)	0,0(-0,02)	0,0(-0,02)
γ_{23} : Bohatství				-0,02(-0,51)	-0,05(-1,24)	-0,05(-1,24)
γ_{24} : Zdraví				0,16(3,66)	0,11(2,58)	0,11(2,58)
γ_{25} : Viktimizace				0,01(0,20)	0,02(0,48)	0,02(0,48)
β_{21} : Ekonomický stres					-0,31(-7,47)	-0,31(-7,47)
				R ² = 3 %	R ² = 12,1 %	R ² = 12,1 %
<i>Pocit ohrožení zločinností</i>						
γ_{31} : Věk	0,0(-0,03)		0,01(0,23)	0,01(0,23)	0,01(0,23)	0,01(0,19)
γ_{32} : Vzdělání	0,11(2,52)		0,12(2,84)	0,12(2,84)	0,12(2,84)	0,13(3,09)
γ_{33} : Bohatství	0,08(1,96)		0,08(1,89)	0,08(1,89)	0,08(1,89)	0,09(2,08)
γ_{34} : Zdraví	-0,09(-2,06)		-0,06(-1,29)	-0,06(-1,27)	-0,06(-1,27)	-0,05(-1,05)
γ_{35} : Viktimizace	0,09(2,17)		0,10(2,27)	0,10(2,27)	0,10(2,27)	0,09(2,21)
β_{31} : Ekonomický stres						0,08(1,79)
β_{32} : Důvěra ve vládu		-0,22(-5,28)	-0,22(-5,36)	-0,22(-5,27)	-0,22(-5,27)	-0,20(-4,49)
	R ² = 3,5 %	R ² = 4,9 %	R ² = 8,2 %	R ² = 8,2 %	R ² = 8,2 %	R ² = 8,8 %
χ^2 (df):	140(13)	132(17)	112(12)	95(7)	3(1)	0(0)

Tabulka 3. Standardizované koeficienty beta (T-hodnoty) modelů pocitu ohrožení kriminalitou u žen

Reakce/legenda Proměnné	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
<i>Ekonomický stres</i>						
γ_{11} : Věk					-0,05(-1,26)	-0,05(-1,26)
γ_{12} : Vzdělání					-0,06(-1,55)	-0,06(-1,55)
γ_{13} : Bohatství					-0,16(-4,22)	-0,16(-4,22)
γ_{14} : Zdraví					-0,16(-4,03)	-0,16(-4,03)
γ_{15} : Viktimizace					0,03(0,81)	0,03(0,81)
					$R^2 = 6,2 \%$	$R^2 = 6,2 \%$
<i>Důvěra ve vládu</i>						
γ_{21} : Věk				0,05(1,09)	0,03(0,76)	0,03(0,76)
γ_{22} : Vzdělání				0,01(0,23)	-0,01(-0,22)	-0,01(-0,22)
γ_{23} : Bohatství				0,03(0,74)	-0,02(-0,47)	-0,02(-0,47)
γ_{24} : Zdraví				0,05(0,21)	0,0(0,07)	0,0(0,07)
γ_{25} : Viktimizace				-0,01(-0,24)	0,0(-0,01)	0,0(-0,01)
β_{21} : Ekonomický stres					-0,29(-7,52)	-0,29(-7,52)
				$R^2 = 0,5 \%$	$R^2 = 8,5 \%$	$R^2 = 8,5 \%$
<i>Pocit ohrožení zločinností</i>						
γ_{31} : Věk	0,06(1,51)		0,07(1,81)	0,07(1,80)	0,07(1,80)	0,07(1,85)
γ_{32} : Vzdělání	0,10(2,52)		0,10(2,64)	0,10(2,64)	0,10(2,64)	0,11(2,71)
γ_{33} : Bohatství	0,08(2,00)		0,09(2,23)	0,09(2,23)	0,09(2,23)	0,09(2,39)
γ_{34} : Zdraví	-0,06(-1,46)		-0,05(-1,22)	-0,05(-1,21)	-0,05(-1,21)	-0,04(-1,03)
γ_{35} : Viktimizace	0,08(2,08)		0,08(2,08)	0,08(2,08)	0,08(2,08)	0,08(2,04)
β_{31} : Ekonomický stres						0,05(1,16)
β_{32} : Důvěra ve vládu		-0,22(-5,81)	-0,23(-5,99)	-0,23(-5,98)	-0,23(-5,98)	-0,21(-5,41)
	$R^2 = 2,8 \%$	$R^2 = 5 \%$	$R^2 = 8,1 \%$	$R^2 = 7,9 \%$	$R^2 = 7,9 \%$	$R^2 = 8,1 \%$
χ^2 (df):	136(13)	121(17)	101(12)	98(7)	1(1)	0(0)

Je důvěra ve vládu také prediktorem pociťovaného ohrožení kriminalitou (spoj B v obr. 1)? V tab. 2 a 3 vidíme, že důvěra ve vládu je skutečně významným prediktorem pocitu ohrožení zločinem jak pro muže ($\beta = -0,22$), tak pro ženy ($\beta = -0,22$). Když hodnotíme tento vztah, je zlepšení chí-kvadrátu dobré shody proti výchozímu modelu $\Delta\chi^2(1) = 27$ u mužů a $\Delta\chi^2(1) = 33$ u žen, $p < 0,001$ pro muže i ženy (tab. 1). Menší důvěra ve vládu je v České republice spojena s vyšším pocitem ohrožení zločinností.

Zlepší se predikce pocitu ohrožení zločinností, když zařadíme důvěru ve vládu (spoj B) do kriminologického modelu (A)? Porovnali jsme sdružený model v tab. 1 (spoje A, B) s modely právě probíranými (modely 1 a 2 v tab. 1). Tento sdružený model je signifikantním vylepšením pouze modelu s vnějšími proměnnými (A) $\Delta\chi^2(1) = 28$ pro muže a 35 pro ženy, $p < 0,001$ (tab. 1). Tento model také představuje významné zlepšení proti modelu, který používá pouze důvěru ve vládu $\Delta\chi^2(5) = 20$, $p < 0,005$ pro muže i ženy (tab. 1). Po kontrole vnějších proměnných zůstala důvěra ve vládu významným prediktorem pociťovaného ohrožení kriminalitou pro muže ($\beta = -0,22$, $T = -5,36$) i pro ženy ($\beta = -0,23$, $T = -5,99$). Při konstantní důvěře ve vládu zůstaly vzdělání a zkušenost se zločinností signifikantními prediktory pocitu ohrožení zločinem jak pro muže tak pro ženy ($\beta = 0,12$ a $0,10$ pro muže, $0,10$ a $0,08$ pro ženy s hodnotami T uvedenými v tab. 2 a 3). Bohatství bylo významným činitelem pouze pro ženy ($\beta = 0,09$).

Je důvěra ve vládu tak v těsném vztahu s vnějšími proměnnými, že její zařazení do sdruženého modelu (A, B) je nadbytečné? Přidáním vnějších proměnných (C v obr. 1) ke sdruženému modelu (model 3 v tab. 1) jsme našli zlepšení chí-kvadrátu $\Delta\chi^2(5) = 17$ pro muže, ale ne pro ženy $\Delta\chi^2(5) = 3$ (viz model 4 v tab. 1). Údaje v tab. 2 a 3 ukazují pouze nedůležitý vztah mezi vnějšími proměnnými a důvěrou ve vládu pro muže i pro ženy, pouze zdraví je ve významném vztahu s důvěrou ve vládu, a to jen u mužů ($\beta = 0,16$, $T = 3,66$). Další vztahy mezi vnějšími proměnnými a důvěrou ve vládu nejsou významné (tab. 2 a 3). Celkově se dá říci, že důvěra ve vládu není vnějšími proměnnými předurčena.

Přidáním ekonomického stresu v modelu 5 jsme našli zlepšení chí-kvadrátu proti modelu 4, $\Delta\chi^2(6) = 92$ pro muže a $\Delta\chi^2(6) = 97$ pro ženy. $p < 0,001$ (tab. 1). Dodatečné vztahy mezi ekonomickým stresem s důvěrou ve vládu a s vnějšími proměnnými (A, B, C, D a E) zlepšují predikci pocitu nebezpečí z kriminality proti vztahům A, B a C. I když důvěra ve vládu není přímo závislá na vnějších proměnných, je s nimi nepřímě spojena přes ekonomický stres. Tab. 2 a 3 ukazují, že důvěra ve vládu je závislá na ekonomickém stresu u mužů ($\beta = -0,31$) i u žen ($\beta = -0,29$) a ekonomický stres souvisí s vnějšími proměnnými, a to se vzděláním ($\beta = -0,16$), bohatstvím ($-0,09$) a zdravím ($\beta = -0,17$) pro muže a bohatstvím ($\beta = -0,16$) pro ženy. Tyto výsledky nás inspirují k pokračování zjišťování existence souvislostí mezi ekonomickým stresem a pocitem ohrožení kriminalitou a je-li celkový model zlepšením modelu 5 (tab. 1).

Údaje v tabulce 2 a 3 ukazují, že ekonomický stres není v signifikantním vztahu k pocitu ohrožení zločinností pro muže ($\beta = 0,08$, $T = 1,79$) ani pro ženy ($\beta = 0,05$, $T = 1,16$). Kromě toho tento celkový model není významným zlepšením modelu 5 pro objasnění pocitu ohrožení jak pro muže [$\Delta\chi^2(1) = 3$, (NS)], tak pro ženy [$\Delta\chi^2(1) = 1$, (NS)]. Již dříve bylo ovšem zjištěno, že existují těsné vztahy mezi ekonomickým stresem a důvěrou ve vládu a důvěrou ve vládu s pocitem ohrožení zločinem, a tyto vztahy předpověď pocitu ohrožení oproti předcházejícím modelům zlepšují.

Ekonomický stres predikuje pocit ohrožení pouze nepřímo přes důvěru ve vládu; důvěra ve vládu souvisí s pocitem ohrožení při konstantních vnějších proměnných a důvěra ve vládu není vnějšími proměnnými předurčena.

Diskuse

Výsledky ukazují nejen, že kriminologický model pocitu ohrožení kriminalitou může být použit i v České republice, ale také, že důvěra ve vládu je významným a nezávislým doplňkem k predikci pocitu ohrožení zločinem. Kriminologický model byl statistickým vylepšením výchozího modelu; předchozí osobní zkušenost s kriminalitou a špatné zdraví (pouze u mužů) souvisejí s pocitem ohrožení a ukazují, že zranitelnost vůči zločinu je prediktorem pocitu ohrožení ze zločinnosti. Vzdělání a bohatství byly rovněž v pozitivním vztahu s pocitem ohrožením kriminalitou; výsledky u americké populace byly v opačném směru. Vzdělání a bohatství mohou být v České republice ve vztahu k nepříjemné zkušenosti se zločinností, jestliže vzdělání a bohatí jsou více informováni o rostoucí kriminalitě. Bohatí a vzdělání jsou také soustředěni ve městech, tj. v místech, kde je současná kriminalita vyšší a bohatství může být aspektem k vyšší zranitelnosti, co se týče majetkové kriminality. Důvěra ve vládu rovněž predikovala pocit ohrožení ze zločinnosti a tento vztah byl těsnější než závislosti mezi osobními charakteristikami a pocitem ohrožení nebezpečím z kriminality. Nedůvěra ve vládu byla ve vztahu s pocitem ohrožení zločinem u respondentů dokonce i při konstantních vnějších proměnných.

Abychom zcela stanovili úlohu důvěry ve vládu, porovnali jsme několik vzájemně souvisejících modelů. Výsledky ukázaly, že vnější proměnné nebyly prediktory důvěry ve vládu (kromě zdraví u mužů). Objasnění pocitu nebezpečí kriminality modelem 5, bylo zlepšením oproti modelu 4. Kromě toho, celkový model nebyl vylepšením modelu 5 a ekonomický stres neměl signifikantní vztah k pocitem ohroženému zločinem ze zločinnosti. I když je zde, stejně jako u kriminologického modelu, spojitost s ekonomickým stresem, nejsou úvahy o expozici/zranitelnosti vůči zločinu a o důvěře ve vládu zbytečné. Vládou nesplněné požadavky veřejnosti, včetně kontroly kriminality, se ukazují jako nezávislý a doplňkový příspěvek k porozumění pocitu ohrožení kriminalitou, což je výsledek, který může být extrapolován zpět do Spojených států. Tento závěr je podporován těmito výsledky, a těmi, které nebyly zřejmé, když jsme modelovali důvěru ve vládu výlučně položkou kontrolovaný zločin.

Výsledek, že ekonomický stres souvisí s důvěrou ve vládu více než vnější proměnné, není překvapující. Ekonomický stres jako subjektivní stav je prostředníkem mezi objektivním stavem indikovaným vnějšími proměnnými a důvěrou ve vládu, a tak je s důvěrou ve vládu těsněji spojen. Pro nás je významnější, že mezi ekonomickým stresem a pocitem ohrožení kriminalitou je nesignifikantní závislost. Výzkum ve Spojených státech potvrzuje, že expozice/zranitelnost vůči zločinu je vyšší u lidí ekonomicky znevýhodněných, tj. těch, kteří prožívají ekonomický stres. V České republice to nemusí být pravda. Obyvatelé venkova (polovina souboru) jsou během transformace ve větším ekonomickém stresu než obyvatelé měst (dekolaktivizace zemědělství a ztráta zaměstnání), ale nejsou vystaveni vyšší kriminalitě. A navíc, chudí a bohatší nežijí v českých městech od sebe odděleni, tak jako je tomu ve Spojených státech. To znamená, že prostorová segregace podle stavu a kriminalita spolu nekoreluje v ČR tak, jak je tomu v USA. Vztah mezi důvěrou ve vládu a pocitem ohrožení ze zločinnosti mohl být nalezen mnohem častěji v mezikulturních srovnáních než souvislost mezi osobními charakteristikami příznácnými pro expozici/zranitelnost vůči zločinu a pocitu ohrožení zločinností. Vztah mezi

důvěrou ve vládu a vnímaným ohrožením zločinností je pravděpodobně více reciproký, než vyplývá z této analýzy, protože pocit ohrožení může podkopat další důvěru občanů ve vládu. Důvěra ve vládu může nejenom předcházet pocitu ohrožení z kriminality, ale také pocit ohrožení může podmiňovat důvěru ve vládu. Budoucí výzkum by měl dále specifikovat vztah mezi důvěrou ve vládu a pocitem ohrožení zločinem, což se nám v České republice jeví jako důležitá asociace.

ZDEŇKA PECHAČOVÁ vystudovala Vysokou školu zemědělskou – Provozně ekonomickou fakultu v Praze a Filozofickou fakultu UK v Praze – obor psychologie. Absolvovala postgraduální studium „Metody aplikované sociální psychologie“ na FF UK v Praze, vědeckou přípravu a habilitaci na ČZU, PEF. Od roku 1990 je vedoucí katedry psychologie na ČZU-PEF, kde přednáší sociální psychologii a psychologii v podnikání. Od roku 1990 je spoluřešitelkou výzkumného projektu, který se zabývá dopady transformace v ČR na populaci, zejména stresem-distresem, a hlavním řešitelem za českou stranu. V posledních pěti letech jako spoluautorka publikovala 21 vědeckých článků a participovala na 16 prezentacích na konferencích a kongresech.

JOSEPH HRABA absolvoval University of Nebraska, Lincoln – obor sociologie (B. A., M. A., PhD.). V současné době je profesorem na Iowa State University – katedra sociologie v Ames. Zabývá se sociální psychologií, etnickými vztahy a vztahy stres-distres. Přednáší předmět sociální antropologie. Je hlavním řešitelem výzkumného projektu „Coping with change in the Czech Republic“. Jako hostující profesor působil v mnoha zemích (Čína, Holandsko, Polsko, Zambie, Indie atd.). Je autorem 3 knih, 38 vědeckých článků, 7 výzkumných zpráv a participoval na 55 prezentacích na konferencích.

FREDERICK O. LORENZ vystudoval B. A. na Mankato State University obor matematika, M. A. – obor ekonomie na South Dakota State University a PhD. – obor sociologie na Iowa State University v Ames. Je profesorem sociologie a statistiky na katedře sociologie ISU Ames a metodologicky vede výzkum stresu-distresu v Centru pro výzkum rodiny a výzkum v ISU. Ve velkém rozsahu publikoval v zahraničních odborných časopisech. Meritem jeho profesního zájmu jsou: metody výzkumu, využití statistických metod ve výzkumu stresu, distresu a nemoci.

WAN-NING BAO je výzkumnou pracovnící Center for Family Research in Rural Mental Health, Iowa State University, Ames. B. A. absolvovala v Číně a PhD. v oboru sociologie na Iowa State University. Ve své výzkumné práci se zabývá deviacemi, mladými bezdomovci, vývojem adolescentů a vlivem zločinnosti na individuální spokojenost.

Literatura

- Adam, J. 1993. „Transformation to a Market Economy in the Former Czechoslovakia.“ *Europe-Asia Studies* 45: 627-645.
- Baba, Yoko, D. Mark Austin 1989. „Neighborhood Environmental Satisfaction, Victimization, and Social Participation as Determinants of Perceived Neighborhood Safety.“ *Environment and Behavior* 21: 763-780.
- Barnes, Samuel H., Francesco Mattioli 1982. „Us Politics and Public Opinion in the 1970s.“ *Sociologia e Ricerca Sociale* 3: 61-85.
- Bauer, Petra 1991. „Political Orientations in Transition, An Analysis of Political Attitudes of the Citizens of West and East Germany 1990/91.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43: 433-453.
- Bisanz, Charles F. 1977. „Brief Communications – The Anatomy of a Mass Public Protest Action: A Shutdown by Independent Truck Drivers.“ *Human Organization* 36: 62-66.
- Block, M. S., G. J. Long 1973. „Subjective Probability of Victimization and Crime Levels: An Econometric Approach.“ *Criminology* 25: 87-93.

- Bord, R. J., R. E. O'Conner 1990. „Risk Communication, Knowledge, and Attitudes: Explaining Reactions to a Technology Perceived as Risky.“ *Risk Analysis* 10: 499.
- Buriánek, Jiří 1994a. „The Relatively Minimal-Anomic Czech Transition: The Case of Prague.“ *Czech Sociological Review* 2: 229-247.
- Buriánek, Jiří 1994b. „Názory občanů na kriminologické aspekty prostředí v Praze.“ *Sociologický časopis* 30: 201-214.
- Conger, Rand, Glen H. Elder, Jr. 1994. „Families in troubled times: Adapting to change in Rural America.“ Hawthorne, NY: Aldine.
- Conklin, J. E. 1976. „Robbery, the Elderly, and Fear: An Urban Problem in Search of a Solution.“ In *Crime and the Elderly*, ed. by J. Goldsmith and S. Goldsmith. Lexington, MA: Lexington Books.
- DuBow, Fredric, Edward McCabe, Gail Kaplan 1979. „Reactions to Crime: A Critical Review of the Literature.“ Washington, DC: National Institute of Law Enforcement and Critical Justice; U. S. Government Printing Office.
- Economic Expectations and Attitudes* 1990. Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Erikson, Robert S., Kent L. Tedin 1995. *American Public Opinion: Its Origins, Content, and Impact*. Boston: Allyn and Bacon.
- Ferraro, Kenneth F. 1995. *Fear of Crime Interpreting Victimization Risk*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Furstenberg, Frank F. 1972. „Fear of Crime and Its Effects on Citizen Behavior.“ In *Crime and Justice: A Symposium*, ed. by A. Biderman. New York: Nailburg.
- Fowler, Floyd J., Thomas W. Mangione 1974. „The Nature of Fear.“ Survey Research Program, University of Massachusetts, and Joint Center for Urban Studies of MIT and Harvard University.
- Hartnagel, Timothy F. 1979. „The Perception and Fear of Crime: Implications for Neighborhood Cohesion, Social Activity, and Community Affect.“ *Social Forces* 58: 176-193.
- Kasperson, Roger E., Dominic Golding, Seth Tuler 1992. „Social Distrust as a Factor in Sitting Hazardous Facilities and Communicating Risks.“ *Journal of Social Issues* 4: 161-187.
- La Grande, Randy L., Kenneth F. Ferraro. 1989. „Assessing Age and Gender Differences in Perceived Risk and Fear of Crime.“ *Criminology* 27: 697-719.
- La Grande, Randy L., Kenneth F. Ferraro, Michael Supancic 1992. „Perceived Risk and Fear of Crime: Role of Social and Physical Incivilities.“ *Journal of Research in Crime and Delinquency* 29: 311-334.
- Lewis, Dan A., Michael G. Maxfield 1980. „Fear in the Neighborhoods: An Investigation of the Impact of Crime.“ *Journal of Research in Crime and Delinquency* 17: 160-189.
- Luttberg, Norman R., Michael M. Gant 1995. *American Electoral Behavior 1952-1992*. Itasca, IL: F. E. Peacock Publishers, Inc.
- Matějů, Petr 1995. „In Search of Explanation for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 43-82.
- Matějů, Petr 1996. „Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace, vývoj v letech 1991-1995.“ (nepublikovaný rukopis). Praha: Sociologický ústav AV ČR
- Matějů, Petr, Blanka Bělohávková 1996. „Education as a Strategy for life Success in the Postcommunist Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *Comparative Education Review* 40: 158-176.
- Matějů, Petr, Nelson Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.

- Mullen, Robert E., Joseph F. Donner-Meyer 1985. „Age, Trust, and Perceived Safety from Crime in Rural Areas.“ *The Gerontologist* 25: 237-242.
- Musil, Jiří 1992. „Czechoslovakia in the Middle of Transition.“ *Daedalus* 121: 175-195.
- Ross, Catherine E. 1993. „Fear of Victimization and Health.“ *Journal of Quantitative Criminology* 9: 159-175.
- Sapp, Stephen G., Wendy J. Harrod, LiJun Zhao 1995. „Social Demographic and Attitudinal Determinants of Consumer Acceptance of Food Irradiation.“ *Agribusiness* 2: 117-130.
- Seligson, Mitchell A. 1979. „The Impact of Agrarian Reform: A study of Costa Rica.“ *Journal of Developing Areas* 13: 161-174.
- Shapiro, Susan P. 1987a. „Policing Trust.“ Pp. 194-220 in *Private Policing*, ed. by Clifford D. Shearing and Philip C. Stenning. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Shapiro, Susan P. 1987b. „The Social Control of Impersonal Trust.“ *American Journal of Sociology* 93: 623-658.
- Short, James, F. Jr. 1992. „Denining, Explaining, and Managing Risks.“ Pp. 3-23 in *Organizations, Uncertainties, and Risk*, ed. by James F. Short, Jr. and Lee Clarke. Boulder, CO: Westview Press.
- Slovic, Paul 1993. „Perceived Risk, Trust, and Democracy.“ *Risk Analysis* 6: 675-682.
- Smith, Lynn Newhart, Gary D. Hill. 1991. „Perceptions of Crime Seriousness and Fear of Crime.“ *Sociological Focus* 24: 315-327.
- Taylor, Ralph B., Margaret Hale 1986. „Testing alternative Models of Fear of Crime.“ *Journal of Criminal Law and Criminology* 77: 151-189.
- Večerník, Jiří 1996. *Markets and People: The Czech Reform Experience in Comparative Perspective*. Aldershot, UK: Avebury.

Summary

Perceived risk of crime refers to people recognising the crime around them and estimating the probability of their becoming a victim. Perceived risk of crime can refer to both personal and property crimes and it may lead to the fear of crime, or the emotional response of anxiety and dread about being victimised. Criminologists consider perceived risk of crime to be important since it can have a negative impact on people's lives and increase distrust in the criminal justice system.

The research on perceived risk of crime done in United States was applied in the Czech Republic. We tested whether trust in the government contributes to the explanation of perceived risk of crime.

The model tested is shown in Figure 1. The exogenous variables are age, education, wealth, health and previous criminal victimisation. Along with gender, these personal characteristics are correlated with perceived risk of crime (path A). Trust in the government is also hypothesised to predict perceived risk of crime (path B). We tested whether perceived risk of crime is predicted by exogenous variables (path A); by trust in the government (path B); and whether the two models combined (path A + B) are significant improvements over path A and B separately. We also tested if linking trust in the government to economic stress (paths D + E) is an improvement in explaining perceived risk of crime over linking trust in the government directly to exogenous variables (paths A, B + C). If not, trust in the government may be so directly related to exogenous variables that it offers little explanatory insight into perceived risk of crime beyond the criminology model. Finally we tested if predicting perceived risk of crime with a direct path from economic stress (path F) is an improvement over predicting it with paths A, B, C, D and E, or the indirect relation between economic stress and perceived risk of crime through trust in government. We compared the models: the null model, the criminology model (A), the government trust model (B), combined model (A, B), combined model with path C (A, B, C), the economic stress model (A, B, C, D, E) and the full model (A, B, C, D, E, F).

Sample: 740 households were drawn from a panel of households contacted periodically by the Czech Census Bureau. The sample includes 577 husband and wife couples, 146 single female-headed households, and 17 single male-headed households.

Measures: age, education, wealth, health, victimisation, economic stress, trust in government, perceived risk of crime. A results and discussion: Economic stress is not significantly related to perceived risk of crime for both men and women after controlling for the other paths. A strong relation between economic stress and trust in government and the latter with the perceived risk of crime were found. Economic stress predicts perceived risk of crime only indirectly through trust in government, trust in government is related to perceived risk of crime after controlling for the exogenous variables (age, education, wealth, health, victimisation), and trust in government is not predicted by the exogenous variables. In the criminology model, past victimisation and poor health (for men only) were related to perceived risk of crime, indicating that vulnerability is a predictor of perceived risk of crime in the Czech Republic. Education and wealth were also positively related to perceived risk of crime. Trust in government also predicted perceived risk of crime, and this relation was stronger than those between personal characteristics and perceived risk of crime. We found that economic stress more than the exogenous variables was related to trust in government. Between economic stress and perceived risk of crime is a non-significant path.

The relation between trust in government and perceived risk of crime is more reciprocal than implied by this analysis. Not only can trust in the government be an antecedent to perceived risk of crime, but also perceived risk of crime can undermine people's trust in the government. Future research should further specify the relation between trust in government and perceived risk of crime, which appears to be an important association at least in the Czech Republic.

QI

Český archiv kvalitativních dat a dokumentů

Český archiv kvalitativních dat a dokumentů byl založen s podporou Grantové agentury České republiky se záměrem zachovat pro budoucnost a zpřístupnit pro vědecké využití kvalitativní data (magnetofonové nahrávky, videokazety, pracovní deníky a záznamy...) a osobní dokumenty (paměti, deníky, fotografie, rodinné videozáznamy, korespondence...) ze sociologických výzkumů i z jiných zdrojů. Archiv ustavila a spravuje *Fakulta sociálních studií na Masarykově univerzitě* v Brně.

Posláním *Českého archivu kvalitativních dat a dokumentů* (dále jen QI) je vyhledávat a lokalizovat, získávat a dokumentovat i ukládat a ochraňovat před zubem času kvalitativní data. QI si klade za cíl vytvořit veřejně přístupnou informační databázi archivovaných dat a šířit informovanost o jím spravovaných datech. Chce šířit v odborné i laické veřejnosti vědomí významu uchování historické paměti, která je uložena v těchto datech. Klade si za cíl zhodnotit prostředky vkládané do sociologických a obdobných výzkumů Grantovou agenturou České republiky (ale i z jiných zdrojů státních i nestátních) tím, že data za její prostředky získaná a autorem projektu jednou využita nezůstanou mrtvě ležet či nebudou zničena, ale budou

opakovaně sloužit pro srovnávací a historické práce, třeba až v příští generaci.

Masarykova univerzita dává také svou autoritou záruku všem, kteří jí k archivování svá kvalitativní data a dokumenty svěří, že data nepodlehnu zničení. Uložení dat na univerzitě zaručuje, že založený projekt přesáhne generace a že uložená data budou odborně spravována a ošetřována; v případě dat na technických nosičích, že budou záznamy modernizovány, aby zůstaly přístupny i tehdy, když původní médium zastará a nebude k dispozici zařízení na čtení z něho.

Masarykova univerzita také zaručuje, že s daty a dokumenty bude nakládáno tak, aby nebylo porušeno ničí právo na soukromí a ochranu osobnosti zejména tím, že data by byla zpřístupněna bez souhlasu primárního majitele dat, anebo publikována s porušením jeho autorského práva.

Tím, že byl archiv zřízen při univerzitě zaručuje se zároveň, že jeho, databáze a katalogy budou sloužit při výchově budoucích odborníků v sociálních vědách tak, aby byli vedeni k účtě ke kvalitativním datům, byli vychováváni k profesionální etice v přístupu k nim a získávali potřebné znalosti pro práci s nimi.

Toto sdělení je i výzvou pro všechny badatele, kteří kvalitativní data vlastní či pořizují, aby kontaktovali archiv na uvedené adrese; rádi Vám poskytneme podrobnější informace.

Transformace jako proces učení*

Příklad nové moderní organizace výroby

GERLINDE DÖRROVÁ**

TANJA KESSELOVÁ

Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, BRD

Transformation as a Learning Process

Experiences with Joint Ventures in the Czech Republic
and an Example of a New Modern Form of Organising Production

Abstract: In the restructuring and modernisation of industry in Central Europe (Poland, Hungary, Czech Republic), direct foreign investment has played an important role. The Škoda-Volkswagen joint venture is one of the largest such investments in the region. Given the difficult historical background of relations between both of the countries involved, many harboured misgivings about the strong German influence within such a significant Czech company. Although competitiveness has approached international standards, many still fear a complete take-over. Volkswagen has reorganised Škoda along western lines, transferring considerable amounts of capital, technology and management know-how in the process. It is natural that this has engendered discussion about the values and validity of both old and new structures.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 221-233)

1. Úvod

Otevření východní Evropy směrem na Západ, související s rozpadem komunistického systému, přispělo výraznou měrou k tomu, že mohly být opět navázány volné směnné vztahy mezi Východem a Západem. Pozornost hospodářských subjektů na Východě i Západě se přitom soustředí především na transformaci politického a hospodářského systému a vybudování nových mezinárodních hospodářských vztahů. Vybudování a uspořádání těchto vztahů klade nároky nejenom na interakci, ale vyžaduje i citlivé formy přístupu a vzájemného dorozumění. Co platí o interkulturálních hospodářských vztazích obecně, platí v případě zemí středovýchodní Evropy vzhledem k historicko-politickému kontextu dvojnásob.¹

*) Původní širší verze tohoto článku byla publikována v [Dörr a Kessel 1996].

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Gerlinde Dörr, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Reichpietschufer 50, D-10785 Berlin, tel. + 49 30 25 49 1-0, l. 227, fax + 49 30 25 49 1-0, l. 127, e-mail schirrmacher@medea.vz-berlin.de

1) Pojmem středovýchodní Evropa máme na mysli Českou republiku/Slovensko, Maďarsko a Polsko, tedy západní země východní Evropy, západní nejenom v geografickém smyslu, ale i vzhledem k historicko-politickému vývoji. Pro tyto země by bylo možné použít i pojem střední Evropa. S ohledem na konotace, které byly a jsou s tímto označením spojené, jsme se rozhodly pro označení středovýchodní Evropa. Za komunistického režimu se zařazení do střední Evropy používalo jako politické vymezení k Sovětskému svazu. Rozpadem sovětského systému a novým uspořádáním Evropy by region střední Evropy mohl nabýt nového politického významu. V této souvislosti upozorňuje Peter Steinbach [1993] na to, že s označením střední Evropa se pojí ještě jiné souvislosti a poukazuje na bývalé vedoucí postavení Německa v této oblasti.

Německo-české vztahy jsou touto historií formovány a dodnes se v kolektivní paměti ozývají zkušenosti a důsledky národního socialismu, okupace a války. Tomu odpovídají obtíže při utváření nových vztahů – jak ve veřejném životě, tak v každodenním styku na pracovišti.

Následující příspěvek se zabývá zkušenostmi a vývojem restrukturalizace průmyslových podniků v českém transformačním procesu,² ve kterém hrají tyto politické a historické kontexty nikoli bezvýznamnou roli. Na příkladě velké německo-české podnikové kooperace chceme ukázat, jak se mění starý výrobní systém a jak se ve stětech o hodnotu a platnost příslušných výrobních kompetencí vyvíjel nový výrobní koncept. Pro proces restrukturalizace průmyslových podniků je rovněž důležité, že s ohledem na silící internacionalizaci a globalizaci ekonomik se objevuje nutnost transformace podniků i na Západě a mění se průmyslové paradigma nejdůležitějších kapitalistických ekonomik. Na pozadí tohoto vývoje se na Východě a Západě objevuje nový moderní model výroby – model, ve kterém, tak zní naše teze, se dorozumění a komunikace mezi podniky stává hlavním „výrobním faktorem“.

2. Případová studie Škoda-Volkswagen – metodologický přístup a některá zjištění

Tento příspěvek se zabývá modelem joint venture Škoda-Volkswagen, především pak reorganizací systému výroby a koncepcí transferu manažerského know-how.

Jeho základem byl výzkum provedený v podniku na konci roku 1994 a začátkem roku 1995. Některá zjištění, jmenovitě o vývoji nového systému výroby, jsou převzata z novějších studií o podniku Škoda.

Hlavní výzkumný zájem projektu se soustředil na vliv přímých zahraničních investic v transformovaných ekonomikách, které se týkaly zavádění nových forem výroby. V té době nás nejvíce zajímala otázka obnovy spolupráce mezi Východem a Západem, a řízení tohoto procesu oběma stranami. Šlo o to, zda půjde o jednoduchý přenos konvenčního západního modelu výroby, nebo o novou moderní formu přesahující i západní standard. V tomto ohledu jsme předmět transformace pojímali v rámci širšího kontextu modernizace a kladli si otázku, zda tyto změny představují proces modernizace ve smyslu progresivního rozvoje, nebo zda jde pouze o proces vyrovnávací zaostávání za západním standardem. Situaci v podniku v průběhu našeho výzkumu lze popsat jako začínající fázi konsolidace, nicméně s kritickými střety vyplývajících ze sociálních faktorů. Především se jednalo o jistá pracovní místa a nejistotu ohledně strategických cílů německého partnera. Nejistota se týkala záměrů obnovy, které byly většinou zaměstnanců Škody považovány pouze za strategii v zájmu koncernu Volkswagen s negativními dopady na Škodu nejen z hlediska pracovních míst a zaměstnanosti, ale také z hlediska statusu podniku jako výrobce automobilů s vlastní, dávno zavedenou značkou a profesionálními dovednostmi ve výrobě. Existovaly obavy a pochybnosti o spolehlivosti německých závazků, o tom, zda nedojde k rozbití českého podniku a degradování Škody na pouhou „dílenu“ a dodavatele koncernu Volkswagen. Napětí kulminovalo společnou rezolucí odborů a dělníků a vedlo nakonec k jakési „varovné stávce“. Tyto obavy byly velmi kriticky komentovány v českém tisku a image německého investora na veřejnosti klesl na dosud

2) Příspěvek vychází z výsledků běžného výzkumu, který autorky zahájily koncem roku 1994 v České republice v rámci výzkumné skupiny *Transformace a globalizace* při Vědeckém centru pro sociální výzkum Berlín. Jedná se především o výsledky výzkumu z česko-německého joint venture Škoda-Volkswagen.

nejnižší bod. Důvodem tak ostré kritiky mohla být skutečnost, že Škoda-Volkswagen je jedním z nejprotežovanějších případů restrukturalizace českého průmyslu, který navíc představuje národní symbol kompetentnosti a standardu průmyslu. Skutečnost, že tyto potíže byly z českého hlediska považovány za vážnou krizi mezi partnery joint venture, je třeba rovněž dát do souvislosti se stále nedostatečnou důvěrou v nové česko-německé vztahy.

Během našeho výzkumu v Mladé Boleslavi byly v podniku patrné potíže mezi českými a německými zaměstnanci, na které obě skupiny poukázaly i při našich interview. Podle našeho názoru existují však jasné rozdíly mezi stanovisky našich respondentů a obecným diskursem tohoto tématu. To neznamená, že by mezi českými zaměstnanci neexistovala silná obava o budoucí vývoj podniku Škoda. Na jedné straně byli jako součást mezinárodního a význačného koncernu silně motivováni, pokud brali v úvahu aktuální potřeby Škody dosáhnout v krátkém čase mezinárodní konkurenceschopnosti, na druhé straně si správně všimli, že globální konkurence na automobilovém trhu vyvíjí silný tlak nejen na malé výrobce automobilů, jakým Škoda je, ale i na tak velké nadnárodní společnosti jako Volkswagen. Byl to tento souhrn okolností, na který pohlížela kriticky většina našich respondentů a jenž vytvořil základ pro vyslovené obavy.

Během pěti týdnů, které jsme strávili v podniku Škoda a kdy jsme provedli množství rozhovorů (asi 40) v celém spektru skupin zaměstnanců od pracovníků v dílnách až po vrcholový management, včetně představitelů odborů uvnitř i vně firmy a regionálních úřadů v Mladé Boleslavi, se nám výše zmíněné napětí a konflikty nejevily jako problémy, které by mohly přinést zásadní neshody, spíše jsme je vnímali jako obvyklé problémy typické pro mezinárodní spolupráci tohoto druhu – i když navíc zatíženou česko-německou historií.

Metodologickým východiskem projektu byly případové studie, založené na hloubkových rozhovorech a skupinových diskusích s českými a německými zaměstnanci, tzn. managementem a pracovníky z různých úrovní a oblastí se speciálním zaměřením na výrobu. Při rozhovorech, které nemohly proběhnout v němčině nebo angličtině, jsme spolupracovali s tlumočníky, českou výzkumnou pracovnící z Karlovy univerzity, která se také zabývá předmětem našeho zkoumání. To nám umožnilo diskutovat o stanoviscích a názorech se zřetelem na různý kulturní kontext, především na rozdílné vnímání a hodnocení konfliktů.

K následujícímu příspěvku, v němž se soustředíme na některá naše zjištění o spolupráci mezi českým a německým partnerem, je třeba dodat, že části o reorganizaci a zamýšleném novém modelu výroby a řízení vycházejí převážně z rozhovorů s německým managementem, který podporoval a inicioval zavedení nového výrobního systému. Částečně také odkazujeme na stanoviska českých zaměstnanců a jejich připomínky ke změnám.

3. Společný podnik Škoda-Volkswagen

Spojení Škody a Volkswagenu představuje v historii české transformace výjimečný případ. Setkaly se zde dva renomované podniky, které v daných národních ekonomikách zauímají vedoucí postavení. V případě Škodovky se jedná o třetího nejstaršího výrobce automobilů na světě, jenž je známý nejen v Evropě. Za značkou Volkswagen stojí mezinárodní koncern rovněž s dlouhou tradicí v automobilovém průmyslu. Již z těchto důvodů vzbuzuje tento joint venture velkou pozornost veřejnosti.

Rozhodujícím podnětem pro toto spojení byla podle české strany především dohoda, podle které bylo možné zachovat Škodovku jako podnik s klíčovými funkcemi, který nebude degradován na pouhou „dílnu“. Vedle dohodnutého transferu kapitálu a know-how německého partnera a možnosti proniknout na strategicky důležité trhy, hrála významnou roli právě tato dohoda, které se s druhým uchazečem o partnerství, francouzským Renaultem, nepodařilo dosáhnout. Z českého pohledu byla také výrazem uznání dlouhé, nezávislé automobilové tradice a rozsáhlých výrobních znalostí a zkušeností. Tady lze pravděpodobně spatřovat závažný důvod pro volbu a široké uznání německého partnera.

Původně relativně vysoký objem investic přesahující 9 miliard DM, které chtěl koncern Volkswagen v české dceřiné společnosti investovat, svědčí o jeho dlouhodobých záměrech s tímto joint venture. Důležitým podnětem pro aktivitu koncernu v České republice byla vyloženě nízká úroveň mezd a (transformací podmíněné) zlepšení možností pro podnikatelské aktivity. Podobně jako pro většinu ostatních velkých investorů ze zahraničí byla pro Volkswagen nepochybně přitažlivá poloha České republiky, geografická blízkost k západní Evropě na jedné straně, a na straně druhé snaha včas si zajistit přístup na budoucí velká odbytiště na východě Evropy. S tím také souvisel zájem využít stávajících informačních sítí a mezipodnikových (síťových) struktur vybudovaných jak v rámci České republiky, tak i po východní Evropě.

Ačkoliv se z východní Evropy po očekávané době nestalo předpovídané odbytiště v domnělé velikosti (vývoj východoevropského trhu neodpovídal předpovídanému růstu u hledisek velikosti nebo rychlosti), koncern ve svých restrukturalizačních snahách ve Škodovce nadále pokračoval. Tomu neodporuje ani zkrácení původně příslibeného objemu investic³ v souvislosti s recesí v automobilovém průmyslu (1992/93). Došlo tak sice k poškození restrukturalizačních a modernizačních záměrů a jejich částečnému omezení, avšak celkový ambiciózní projekt inovace výroby opuštěn nebyl.

Příliš velké naděje vkládané do východoevropského trhu, recese a tím podmíněný obrat v koncernové politice⁴ však posílily skrytou nedůvěru české strany vůči záměrům německého partnera i mimo Škodovku, a opět probudily k životu staré předsudky vůči Němcům. Značně k tomu přispěl způsob, jakým vedení koncernu jednalo o změně své politiky ve Škodovce s českým partnerem. Aniž by svolal společnou poradou o plánovaném kroku a informoval vedení Škodovky a českou vládu, v den podepsání plánované smlouvy odmítl Volkswagen poskytnout úvěr ve výši jedné miliardy a veřejně o tom informoval tisk.

Přes tento ostrý řez se mezi Čechy a Němci rozvinula velice dobrá spolupráce v každodenním provozu na pracovištích. Kooperace neprobíhala přirozeně vždy bez pro-

³) Plánovaný objem investic byl z původních 9 miliard snížen na 3,7 miliardy do roku 2000 (*Financial Times* 2. 6. 1995).

⁴) V personální výměně vrcholového managementu ve Volkswagenu (přelom 1992/1993) lze spatřovat začátek nové éry v politice a strategii koncernu. Odpovídá změnám v automobilovém průmyslu po celém světě. Pro 80. léta je příznačné opouštění klasického tayloristického konceptu masové výroby [Womack, Jones a Ross 1990]. V této fázi se ve Volkswagenu započalo s modernizací. Pro 90. léta je charakteristická globalizace trhů a ostrý konkurenční boj na světových trzích. Zatímco v 80. letech ještě koncernové vedení dávalo vývoji nových, ambiciózních projektů široký prostor, nové vedení a současná situace na trhu umožňuje pokračovat ve vývoji nových výrobních konceptů za enormního tlaku na snižování nákladů a zvyšování produktivity.

blémů a konfliktů, k větším střetům však zatím nedošlo. Napětí pramenilo (a pramení) z výše uvedených dilemat „vzájemné cizosti“ a nedostatku „vědomostí o sobě navzájem“, a z nejistoty vývoje podniku v budoucnu.

V počáteční fázi bylo posíleno z pohledu české strany svévolným postupem německého managementu. Pro restrukturalizaci podniku chyběl ucelený koncept, což vedlo k tomu, že v této fázi došlo k aktivitám, které na české straně vzbudily pochybnosti o dodržování úmluv a vyvolaly údiv nad zdánlivě nekoordinovanými opatřeními. Například v oddělení výzkumu a vývoje došlo k přidělení důležitých zakázek externím subjektům, opatření, které by v dlouhodobém měřítku ohrozilo zachování vlastního výzkumu a vývoje Škodovky, a tím jedné z klíčových oblastí podniku. Srovnatelné příklady lze uvést v této fázi i z oblasti výroby, kde se uskutečňovaly jednotlivé strukturální změny podle koncernového vzoru, aniž se přiměřeně braly v potaz místní podmínky.

V tomto postupu se zrcadlí postoj k restrukturalizaci Škody, zpočátku zastávaný německým managementem, jejíž nejlepší způsob je spatřován v transferu dávno vyzkoušených a doposud osvědčených racionalizačních strategií ze Západu. Vychází se přitom z neproověřené představy o nadřazenosti západních struktur, z představy, že jich lze bez ohledu na sociální a kulturní kontexty využít všude stejně efektivně, a z předsudku, že výrobní a organizační struktury existující ve Škodovce nejsou k ničemu. Tato směs předsudků, polovičatosti a nevědomosti souvisí se zablokovaným komunikačním procesem a mentalitou západní nadřazenosti. V počáteční fázi společného podniku se v jednání části zahraničního managementu nijak neobrázel latentní poznatek o dobré úrovni průmyslové a pracovní kultury ve Škodě, přestože se všeobecně vědělo o roli Československa jako významného průmyslového státu již před druhou světovou válkou a o přední pozici Škodovky, kterou si uchovala i za socialistického režimu. Negativní obraz vzešel z málo diferencované představy o socialistickém plánovitém hospodářství, které možnosti a schopnosti podniků blokovalo a v důsledku často rozbíjelo. Tato představa přispěla podstatnou měrou k tomu, že jednotlivé, bezpochyby existující nedostatky ve strukturách a praktikách vedly k závěru o neupotřebitelnosti celku.

Na české straně vládla rovněž představa o nadřazenosti západních výrobních a organizačních struktur. Domněle podřazené postavení českého partnera vysvětluje jeho počáteční ochotu vzdát se bez většího váhání i fungujících struktur a nahradit je moderními strukturami západního střihu.

Napětí a konflikty vyvstaly teprve tehdy, když se ukázalo, že realizované změny nevedly ke zlepšení. To, že se nakonec podařilo využít tyto konflikty produktivně, poukazuje na schopnost a ochotu německého a českého managementu revidovat vlastní stanovisko a otevřít se novým náhledům.

Pod tlakem konkurence na světových trzích se v řadách německého managementu začal prosazovat názor, že osvědčené organizační a výrobní metody Volkswagenu již do budoucna nejsou zárukou úspěchu. Jejich pouhý přenos do Škodovky – pokud by byl vůbec možný⁵ – by bezpochyby urychlil modernizaci podniku. V mezinárodní konkurenci by však Škodovka ještě dlouhou dobu zaostávala, a tím by byla dlouhodobě ohrožena

⁵) Srv. dlouhou a neukončenou debatu o převoditelnosti japonských pojetí organizace do západoevropských průmyslových podniků na pozadí rozdílných sociálních a kulturních souvislostí. Srv. různé příspěvky Christophera Deutschmanna [především Deutschmann 1987].

její existence. V neposlední řadě by také přišly vniveč zárodky modernizace iniciované zde již v minulosti.

Situace, ve které se koncern nacházel, poznamenaná recesí a tlakem na snižování nákladů, falešnými představami a novými zkušenostmi, sociálním napětím a zajišťováním kulturní identity, si nakonec vynutila nový restrukturalizační koncept. Místo původně zamýšleného přenosu modelu Volkswagenu do Škodovky došlo k jeho „převodu“, tzn. k oboustrannému procesu přizpůsobování, ve kterém výrobní znalosti obou podniků vytvořily základ pro novou restrukturalizační strategii. Důležitý inovační potenciál obou podniků měl tak zůstat zachován a propojení mělo přispět k otevření nových možností na tomto poli.

V průběhu procesů podnikové transformace a restrukturalizace bylo možné sledovat, jak se v obtížných politických a ekonomických podmínkách měnila mentalita nadřazenosti a poučování německého partnera, a tím došlo k proměně mocenských vztahů v podniku. Během tohoto vývoje se rozběhl proces dorozumění (komunikace), který vedl k produktivní spolupráci a umožnil organizační změny.

a) Organizace transferu manažerského know-how

Zvláštností společného podniku Škoda-Volkswagen je organizace transferu manažerského know-how. Aby bylo možné rychleji překlenout nedostatek manažerských znalostí a vybudovat lokální management, zavedla se zde tzv. „tandemová“ organizace, kde jsou vedoucí funkce obsazeny vždy jedním českým a jedním německým manažerem.⁶ Německý partner v tandemu má podle tohoto konceptu působit jako poradce a opora (jako tzv. kouč) českého manažera a pomáhat při zvládání nových požadavků. Zároveň má vzhledem k novému výrobnímu modelu probíhat nácvik nových manažerských dovedností a stylů řízení, které jsou pro obě strany relativně nové: kooperativní chování při rozhodování a řízení, schopnost delegování, komunikativní spolupráce atd.

Stěžejním principem tohoto pojetí je vzájemná výměna znalostí a zkušeností bezprostředně v pracovním a výrobním procesu. Základním předpokladem je otevřená komunikace a kolegiální spolupráce mezi oběma partnery. V tomto ohledu se jedná o velice náročný koncept. Obsahuje totiž strukturní prvky, které již nepřipouštějí jednoznačné rozdělení úloh, kompetencí, zodpovědnosti a rozhodovacích pravomocí, a vynucují si tak neustálý proces vzájemného dorozumívání a konfrontace.

Zúročila se zde domněnka, že komunikace „face to face“ transformační proces usnadní a především urychlí. Tvůrci konceptu vzali v potaz i to, že tak úzká forma spolupráce s překrývající se, příp. společnou zodpovědností a kompetencemi přinese nové konflikty. V ponechání českých manažerů ve funkcích se však spatřovala výhoda v tom smyslu, že nebylo třeba izolovat přenos know-how od konkrétního výrobního procesu.

Obtížnost tandemové organizace managementu se ještě prohloubí, když manažeři mají nedostatečné znalosti mateřského jazyka partnera, případně ho vůbec neovládají. I když lze komunikovat pomocí třetí řeči nebo prostřednictvím tlumočníka, není tím problém zcela odstraněn. Tato forma komunikace je dostačující při výměně základních informací. Při řešení složitých problémů však na pochopení nutného kontextu nestačí – a příslušné synergie vyplývající z funkce tandemu nelze dokonale využít.

⁶) Konceptci tandemů vyvinula skupina personálních manažerů z Volkswagenu speciálně pro Škodovku. Manažeři Volkswagenu pracují v tandemu zpravidla tři roky.

Verbální komunikace je bezpochyby hlavním předpokladem pro porozumění v mezikulturních vztazích. Během našich interview se však ukázalo, že komunikační problémy považované za nedostatky v jazykové oblasti mají často jiné příčiny. Proces spolupráce nebyl přirozeně zcela prost kariéristického a prestižního myšlení manažerů, což značně ztížilo vzájemné porozumění a výměnu zkušeností. Mladší němečtí manažeři považovali často za důležité možnost profilovat se pro další kariéru v koncernu jako manažer se zahraničními zkušenostmi.⁷ Komunikační zábrany českých manažerů plynuly z nejistoty, zda setrvají ve své funkci a budou mít možnost postupu.

V každodenním provozu podniku tyto strukturní a individuální problémy přinesly rovněž takové praktiky v tandemu, které vyvrcholily rozdělením práce, zadržováním informací a spory o kompetencích a rozhodovacích pravomocích. Podstatným znakem produktivní a kreativní spolupráce v tandemech bylo spojení odborných schopností a jejich vzájemné uznání, respekt v chování k sobě navzájem a v nejširším smyslu otevřené pracovní vztahy přístupné novým poznatkům.

Vedle uvedených komunikačních problémů hraje roli ještě jiný aspekt. Souvisí s kvalifikací německého partnera v tandemu. Ne vždy zahraniční manažeři disponovali řídicími schopnostmi, které měli předat. Při našich interview zazněla opakovaně výtku, že koncern vyslal do Čech z části pouze „třetířadý“ řídicí personál. Toto ohodnocení vyplývá také z významného rozdílu mezi služebním postupem Němců a Čechů v managementu.⁸ Zatímco čeští manažeři ve vedoucích funkcích mají často titul inženýra a disponují důkladnými znalostmi výroby, němečtí vedoucí nebyli často dostatečně obeznámeni s výrobní problematikou. Vysvětlení lze najít nejen v převaze inženýrů v českém managementu, ale i v rozdílech ve služebním postupu. Čeští manažeři se do vedoucích pozic propracovávali doposud většinou „zdola“ přes výrobu, zatímco zahraniční vedoucí pracovníci nastupují do řídicí funkce v podniku stále častěji přímo z vysoké školy. Obě strany byly z tohoto důvodu zaměřeny příliš „jednostranně“. U českého managementu bylo dosaženo vysokého stupně znalostí a schopností vztahujících se k výrobě, kompetence týkající se trhu a podnikového hospodářství (ve srovnání se západním standardem) se – i v souvislosti se systémem – více méně opomíjely. Naopak u západního managementu zatlačila orientace na podnikové hospodářství do pozadí výrobní znalosti. Tato skutečnost se odráží v tandemové organizaci. V oblastech důležitých pro podnikovou a tržní strategii byli do vedoucích funkcí dosazováni manažeři z Německa, zatímco na manažerských pozicích souvisejících s výrobou, vývojem a výzkumem převládá místní management.

Celkově vzato se ukazuje, že organizace transferu manažerského know-how ve formě tandemů – přes obtíže a problémy z ní vyplývající – má oproti ostatním koncepcím přenosu značné výhody. Koncept tandemu nepochybně přispěl k rychlejšímu odstartování transformace a podnikové restrukturalizace a umožnil transfer znalostí bez nutnosti ve větší míře omezit výrobu. V neposlední řadě umožnil současně zavádět inovace ve výrobě

7) Zdá se, že Škodovka jako objekt restrukturalizace je pro západní koncern zajímavá i z tohoto hlediska. Pro prohloubení znalostí o nových trzích a východoevropské hospodářské kultuře má pobyt vedoucích pracovníků a perspektivních sil v zahraničí velký význam.

8) Výtku „třetířadosti“ lze vysvětlit nejen z níže uvedených strukturních a systémových rozdílů, které přispěly k rozdílu ve schopnostech a znalostech manažerů. Týkala se v ojedinělých případech odborné inkompetentnosti a vyskytla se i v souvislosti s problematickým chováním a sociálním přístupem jednotlivých německých manažerů vůči Čechům.

i organizaci, tzn. v krátké době vyvinout a uvést na trh nový produkt (typ Felicia) a zároveň pracovat na novém výrobním modelu.

Vedle těchto zjevných předností se v konceptu tandemů jako metodě zprostředkování vědomostí skrývají i další možnosti. Bezprostřední spolupráci se totiž uskutečňuje nejenom formální výměna znalostí a zkušeností, ale aktivují se také implicitní a neformální obsahy⁹ a zároveň místní souvislosti, které lze využít v pracovních záležitostech.

Na společném podniku Škoda-Volkswagen se ukazuje, že vývoj a uspořádání kooperačních vztahů nezávisí pouze na formálních pravidlech. Podstatnější roli hraje proces dorozumění o rozdílných úhlech pohledu a výkladech problémů. Na něm závisí, zda zustane u jednostranného transferu znalostí, nebo zda se uskuteční proces vzájemného učení.¹⁰ Realizace a využití synergických možností dřímajících v joint venture klade na management nové a vysoké nároky v oblasti komunikace a dorozumění.

b) Vznik nového modelu výroby

Nový model výroby, který vznikl v podniku Škoda, má stejné základní rysy jako modely v západním automobilovém průmyslu, které následovaly bezprostředně za post-tayloristickými změnami. Pro budoucnost představuje zásadní reorganizaci podnikové struktury a vztahů.

Interně to znamená redukci/změnu hierarchií a byrokracií, decentralizaci rozhodnutí a odpovědnosti, a zavedení organizace a pracovních procesů zaměřených skupinově a projektově. To vše znamená vytvářet výrobní jednotky s větší nezávislostí, zvýšenou samoregulací a rozsáhlejší kooperací a týmovou prací – a tedy znatelně více interakce a komunikace.

Navenek se jedná o užší spolupráci s podniky, s nimiž existují důležité směnné vztahy (dodavatelé), směřující přímo k jejich integraci ve odběratelském podniku. To vede k nové rovnováze ve skupinových vztazích mezi hierarchickým vedením a autonomní samoregulací.

Pojetí nové organizace výroby ve Škodě vycházela z modelu „fraktální továrny“ [Warnecke 1993]. Tento teoretický model byl zkonkretizován a dále rozvinut pro podmínky ve Škodě ve spolupráci s výzkumnými pracovníky, poradci a managementem podniku. Tato koncepce se stala východiskem pro další postupnou přeměnu organizace výroby ve stávajících továrnách. V jednotlivých oblastech výroby se realizovala s rozdílnou rychlostí a v různé míře a stále ještě není kompletní, i když již došlo k rozsáhlejší změnám a přizpůsobení zásadním prvkům nové výrobní koncepce uvnitř restrukturačního rámce. Koordinace a řízení pracovních procesů v nových strukturách vyžaduje od manažerů a pracovníků mnohem větší míru kooperace a komunikace. Vlastní iniciativa a spo-

⁹) V transformačních procesech v cizích kulturách a kontextech mají pro „správné“ chápání jednání a rozhodování velký význam implicitní znalosti („tacit knowledge“) [Polanyi 1962 a 1985]. Tyto znalosti hrají v diskusi o základech sociálních věd stále větší roli, na což poukazují Kellner a Heuberger [1988]. Srv. také Peters [1993: 256ff]. V našich empirických a teoretických studiích budeme tuto problematiku dále sledovat.

¹⁰) „Mutual learning“ hraje obecně významnou roli v mezikulturních podnikových kooperacích, a zvláště v souvislosti s kooperací s podniky v transformačních zemích východní Evropy a (hospodářským) proniknutím do této oblasti. O aspektu učení se v poslední době více diskutuje například v konceptech „managerial learning“. Srv. mj. referáty z workshopu „Managerial learning in the transformation of Eastern Europe“ [EMOT... 1995].

lupráce, překračující rámec specializace, byly vyžadovány v řídicích funkcích i výrobě. Rozvíjejí se také nové formy práce ve skupinách a týmech. Celkově vzato přinesl nový model zvýšení požadavků kladených na jednotlivé skupiny zaměstnanců. Vedle čistě odborné kvalifikace, která je i nadále prioritní, zahrnují nové dovednosti, konkrétně schopnost komunikovat, spolupracovat a komunikaci zprostředkovávat. Stávající odborná kvalifikace zaměstnanců Škody je managementem považována za dobrý základ pro to, aby bylo možné se vyrovnat s požadavky nového modelu výroby. Setkali jsme se rovněž s názorem, že deficit v oblasti sociálních kompetencí není větší než v podnicích na Západě, které čelí stejným nárokům a změnám. Naše empirická zjištění doposud indikovala rozdílné výsledky podle toho, zda se jednalo o vlastní hodnocení nebo hodnocení ze strany ostatních. Existující zkušenosti s kolektivními formami práce v socialistickém podniku a jejich vhodnost pro nové struktury jsou interpretovány rozdílně. Ze strany západního managementu se ozývá kritika vzhledem k původu těchto schopností a odpovědností. Námitky se objevují také proto, že tyto zkušenosti pocházejí z rozdílné společenské logiky, ve které hrají principy solidarity a formální/neformální vazby mnohem větší roli než výkonnostní principy a osobní zodpovědnost za jednání, které jsou směřodátne v nových strukturách. Česká strana nicméně obvykle poukazuje na to, že i přes tyto oprávněné připomínky existují dost dobré předpoklady pro novou organizaci práce v týmech a na projektech. Poukazuje se zde především na existenci lepších předpokladů nutných pro spolupráci, neboť soutěživé chování a úzká orientace na profesní postup dominují mnohem méně než na Západě. Podobně rozporuplný obraz se naskytá i při hodnocení českých manažerů a jejich schopností a odpovědností vzhledem k novému modelu výroby. Střední a nižší management na úrovni podniku má zpravidla dobrou až velmi dobrou technickou kvalifikaci. Mnoho manažerů je inženýry – někteří z nich s univerzitním vzděláním. Avšak v souvislosti s touto skupinou vyvstává dilema: od zavedení struktur odpovídajících západnímu podniku se očekávalo zvýšení hodnoty manažerských funkcí z hlediska sociálního statusu a hierarchické autority opravňující vydávat příkazy. Nová koncepce výroby však s těmito očekáváním koresponduje jen ve velmi omezené míře – vyvolává dokonce konflikt v chápání rolí. Na jedné straně existuje obrovský zájem o převzetí manažerských pozic, ale na druhé straně však nový model výroby neposkytuje očekávaný sociální status. Jaký bude mít tento konflikt rolí dopad a která behaviorální role vyhraje – zda bude v podniku přetrvávat starý, autoritářský styl řízení, nebo zda se vžije v současnosti upřednostňovaný kooperativní styl řízení – by nemělo záviset jen na osobní vnímavosti a flexibilitě.¹¹ Důležitou roli musí pravděpodobně sehrát chování zaměstnanců v nových strukturách: buď využijí možnosti samostatného jednání na vlastní odpovědnost, nebo se budou nadále více orientovat na staré hierarchické rysy daných uspořádání a budou je zachovávat delegováním rozhodnutí a odpovědností na management. Dalším faktorem, ne nedůležitým pro motivaci manažerů v jejich nové roli, je otázka, zda firma nabízí nové formy interního povýšení, a pokud ano, tak jaké. Totéž platí o materiálních a symbolických stimulech, které slouží k mobilizaci náležité ochoty k výkonu. Naše výsledky ukazují, že manažeři jsou jako skupina velmi úzce orientováni na formální požadavky role a stále se velmi pevně drží tradičního chápání rolí. Z tohoto hlediska jsou řídicí schopnosti nutné pro nové pojetí výroby přítomny pouze v obrysech. Nicméně je třeba brát v úvahu skutečnost, že nové nezbytné dovednosti byly a mohly být osvojeny

¹¹) Kvůli zvláštním vlivům, dispozicím a schopnostem východoevropských manažerů, viz [Holtbrügge 1996, Schmitz a Philipp 1996].

pouze v základech a ve velmi krátkém čase. Navíc značný počet západních manažerů byl přítomen ve Škodě od začátku ve funkcích tandemů, aby pomohli při restrukturalizaci firmy. Z toho vyplývá, že pro české manažery nebylo vždy možné se samostatnému jednání na vlastní zodpovědnost naučit, ani je praktikovat. Až doposud sloužila nová koncepce výroby „pouze“ jako model pro restrukturalizaci stávajících továren Škody, ale nyní poprvé probíhá pokus realizovat ji jako celek v nové továrně postavené speciálně k tomuto účelu. Zvláštní důraz se přitom klade na zásady řízení modulárních struktur a interaktivních procesů, vyplývající z této koncepce. Nová továrna byla postavena v rámci rozšíření výroby.¹² To přineslo „výhody“ spojené obecně s takovými strategiemi „na zelené louce“: nová technologie, nová organizace, personál získaný pouze za tímto účelem. Iniciátoři z řad německého managementu uvěřili ideálu „zelené louky“ a založili na něm rovněž politiku získávání pracovní síly. Přednost byla dána pracovníkům zaměstnaným mimo podnik, zvláště mladým uchazečům, u nichž se předpokládala větší schopnost adaptace a flexibility. Za touto strategií se skrývala možnost skoncovat se starou „škodováckou“ mentalitou, která platila za negativní jev. Tato strategie se však ukázala jako neúspěšná, a to i přes vytvoření speciálního rozsáhlého programu tréninku a kvalifikace, včetně několikaměsíčního tréninku prováděného částečně v západních firmách koncernu Volkswagen. Důvodem byla především vysoká fluktuace zaměstnanců a nedostatek zkušeností souvisejících s nevhodnou věkovou strukturou. Negativní interpretace ztotožnění se a zkušeností se Škodou se stala překážkou a bylo třeba ji přehodnotit. Tato zkušenost vedla nejen k nové náborové politice zvýhodňující více než předtím zaměstnance Škody, ale také k nutnosti najímat cizí pracovníky vzhledem k situaci na českém trhu práce a nedostatku alternativ. Toto chybné pojetí by mohlo dokonce způsobit, že by nebylo možné vyhovět náborovým požadavkům nového modelu výroby. Rozvoj kooperace a komunikace, hlavních prvků nové koncepce, nepodporovala ani situace, která nastala, ani velký příliv cizích pracovníků.

Systém Škody založený na novém modelu (fraktální továrna) je poněkud odlišný od ostatních nových automobilových továren koncernu Volkswagen, jako je Opel Eisenach nebo Volkswagen v Moselu. Avšak v jednom ohledu existuje zřetelný rozdíl, který posunuje Škodu jasně před ostatní v koncernu. Modulární skupina není poprvé omezena pouze na výrobu, ale zahrnuje zároveň i výrobek. Z tohoto hlediska spočívá rozdíl nového výrobního modelu ve Škodě v konsistentním zavedení modulární formy konstrukce, která tvoří základ jak plánování výrobku, tak organizování jeho výroby. Před zavedením neexistoval ještě způsob předvídaní vlivu tohoto nového strukturálního principu na pracovní procesy nebo pracovní vztahy. Stále ještě není dostatek předchozích zkušeností ke zhodnocení, jak a zda mohou být dosaženy požadavky nutné pro spolupráci mezi jednotlivými

¹²) Výroba začala na podzim roku 1996. Vyrábí se zde nový model automobilu střední třídy (Octavia). Je první výrobní řadou podniku Škoda v této třídě. Jako takový ho lze považovat za první výrobek zkonstruovaný společně v joint venture jako integrální část výrobní strategie podniku, což nebyl případ malého vozu (Felicia) vyrobeného společně. Klíčovým bodem nové „strategie platformy“ podniku je standardizování základních prvků v rámci koncernu Volkswagen, a sice snižováním počtu výrobních lokací po analýze jednotlivých nákladů a kvality (ze 16 na 4), avšak bez zúžení palety vyráběných modelů. Jméno Škoda bude pravděpodobně těžit z nových výrobků, které budou následovat po zavedení nové technologie a jako součást obnovené skupiny Audi. To sehraje pravděpodobně významnou roli při otevření západních trhů. Je plánována výrobní kapacita 400 vozů denně – ve srovnání s přibližně 60 v současné počáteční fázi (Právo 7. 2. 1997).

skupinami v pracovním procesu, dělníky, inženýry, manažery – kteří jsou si teď prostoro-
vě i z hlediska komunikace mnohem blíží – ani zda lze požadavky na komunikaci zhod-
notit.¹³

Další zvláštností nového modelu výroby – a charakteristikou fraktální továrny – je integrace důležitých dodavatelů. Ta zahrnuje nejen dodavatele materiálu a komponentů, ale také větší dokončené výrobky známé jako systémy.¹⁴ Stupeň integrace jde dokonce tak daleko, že někteří dodavatelé vyrábějí své zboží přímo na stanovišti odběratele, tvoří vlastní výrobní jednotky (neboli „fraktál“) a dodává své výrobky přímo na výrobní linku. K výhodám této integrační koncepce patří úspory nákladů v logistice, uzavřenější diskuse a lepší integrace procesů vývoje a změny. Rozsah integrace dodavatelů je zcela ojedinělý. Zavedení tak dalekosáhlé reorganizace výrobně-dodavatelských vztahů, které bylo možné ve Škodě, je třeba vidět v kontextu situace současné transformace. Za jiných podmínek by jistě nebylo tak snadné.¹⁵ Pravdou je, že výrobci automobilů se všeobecně zaměřují na větší integraci dodavatelů, avšak stupeň integrace vhodný v podniku Škoda není v současné debatě bez rozporů. Kritika se soustředí mimo jiné na strukturní překážky, potíže s heterogenitou v podnikatelské kultuře, rozdíly v odměňovacím systému a bonusech [European... 1995: 76], a zvláště na fragmentaci odborových práv na reprezentaci uvnitř firmy.

Důsledkem fraktální továrny se rozpadají tradičně sjednocené podnikové struktury a jsou nahrazovány uspořádáním, které lze nazvat „podniky uvnitř podniku“. „Jednotlivé firmy jako uzavřené jednotky, ostře ohraničené zvnějšku a hierarchicky řízené uvnitř, jsou nahrazovány sítěmi firem, které jsou nepřetržitě aktualizovány ve shodě s konkrétním úkolem v ruce.“ [Streeck 1996: 15]. Postoj odborů k tomuto vývoji se pohybuje od ambivalence ke kriticismu. Hlavním problémem je, jak udržet současný systém společné reprezentace podnikové pracovní síly v nových strukturách několika legálně nezávislých podniků.¹⁶ Základními požadavky odborů na ochranu zájmů zaměstnanců Škody bylo především:

- pokračování v současném systému sjednocených zájmů reprezentace ve Škodě, včetně všech zaměstnanců integrovaných dodavatelů,
- větší podobnost mzdové úrovně ve Škodě – a převzetí stejného časového systému dodavateli,
- právo pro bývalé pracovníky Škody zaměstnané dodavateli vrátit se poté, co smluvní vztah s dodavatelem bude ukončen.

¹³) S důsledným zaváděním tohoto modelu výroby se v podniku Škoda začalo teprve v září 1996.

¹⁴) Zde se to týká systému dodavatelů. V případě podniku Škoda jsou to dodavatelé dveří, motorových bloků, sedadel, kabin a předních částí. Tito dodavatelé většinou vytvořili joint ventures se západními partnerskými podniky. Celkem je v současnosti integrováno ve starých i nových závodech Škody 10 dodavatelských podniků.

¹⁵) Rozsah integrace a vztahů obsahuje případné problémy jak pro výrobce, tak pro dodavatele. Dlouhodobé smlouvy napomáhají stabilitě, ale mohou být také překážkou, pokud dojde k zásadním konfliktům.

¹⁶) Tento problém zahrnuje v rámci německé debaty o aktualizaci průmyslového zákona, který takovou síť podniků nepokrývá. Ovlivnila by jeden ze základních pravidel spolurozhodování v německém systému průmyslových vztahů. Jako takový je reorganizace podniků modelem fraktální továrny politicky napjatá a náruživě diskutovaná strategie [viz Streeck 1996].

Závěr

Směr transformace a restrukturalizace zvolený podnikem Škoda přesahuje pouhou jednoduchou modernizací s cílem dosáhnout běžný standard. To platí ve dvou směrech: neproběhl jednoduchý přenos starého výrobního systému Volkswagenu, ani se neuskutečnil pokus vytvořit novou koncepci výroby omezenou na obvyklý standard západních firem. Tyto koncepce byly použity jako výchozí body, avšak později byly dále rozpracovány za účelem zavedení do specifických podmínek ve Škodě. Výsledkem byla volba způsobu modernizace, který záměrně využívá know-how koncernu Volkswagen a nejnovější technologie společně se specifickým know-how českého podniku – zvláště jejího širokého potenciálu vysoce kvalifikovaných dělníků a inženýrů. Nešlo tedy o jednostranné a svěmocné zavedení systému Volkswagen. Vytvoření takového spojení struktur a postupů bylo ve skutečnosti výsledkem spíše diskuse a vzájemného pochopení uvnitř joint venture.

Rozhodnutí managementu byla silně ovlivněna tradiční podnikatelskou kulturou Škody a statusem podniku v České republice. Bylo tomu tak i přes relativně široký manévrovací prostor díky deregulaci související s transformací, liberální tržní politice a rozsáhlé podpoře ze strany odborů s jejich skromnými požadavky. V důsledku to nebyly ani tak explicitní požadavky a velké konflikty, které ovlivnily strategický management a zvolenou strategii restrukturalizace, ale mnohem více latentní kolektivní očekávání a obavy na české straně. Očekávání a obavy byly prožívány zároveň jako skutečné i očekávané restriktce. V tomto ohledu lze na projekt restrukturalizace Škody pohlížet jako na důležitý obchodní podnik nejen z ekonomické, ale také z politické perspektivy.

Restrukturalizace Škody je jistě prominentním a doposud velmi úspěšným případem v českém průmyslu. Nicméně jej nelze použít jako obecný model úspěšné restrukturalizace. Jeho příklad však stále ukazuje, že pokud vezmeme v úvahu regionální specifika a zkombinujeme je smysluplně s moderní technologií a managementem, který má zkušenosti s trhem, lze v kombinaci s odpovídajícími zdroji vytvořit podnik vybavený pracovníky schopnými vytvářet komparativní výhody v mezinárodní soutěži – což má pro transformaci podniků v éře globalizace zásadní význam. Případ Škody-Volkswagen dokonale ilustruje, že to není výsledkem přirozeně se objevujícího procesu, ale především zásluha diskusí o „pravé“ cestě a schopnosti všech účastníků učit se.

Přeložila Ivana Mazálková

(Redakčně zkráceno se souhlasem autorek)

GERLINDE DÖRROVÁ je vedoucí výzkumného týmu Transformace a globalizace při Vědeckém centru pro sociální výzkum v Berlíně (WZB). Zabývá se především sociologií průmyslu a kulturní sociologií, v současnosti se její zájem soustřeďuje na transformaci zemí východní a střední Evropy.

TANJA KESSELOVÁ je vědeckou pracovnící ve výzkumném týmu Transformace a globalizace při Vědeckém centru pro sociální výzkum v Berlíně (WZB).

Literatura

- Deutschmann, Christoph 1987. „Der ‚Betriebsclan‘. Der japanische Organisationstypus als Herausforderung an die soziologische Modernisierungstheorie.“ *Soziale Welt* 38: 133-147.
- Dörr, Gerlinde, Tanja Kessel 1996. „Transformation as a Learning Process. Experiences with Joint Ventures in the Czech and an Example for a New Modern Form of Organizing Production.“ *EMERGO – Journal of Transforming Economies and Societies* 3: 44-58.

- EMOT News 1995. Zpráva z workshopu „Managerial Learning in the Transformation of Eastern Europe.“, No. 5: 3-5.
- European Motor Business 1995. No. 3
- Holtbrügge, Dirk 1996. „Unternehmenskulturelle Anpassungsprobleme in deutsch-russischen Joint Ventures.“ *Journal for East European Management Studies* 1: 7-27.
- Kellner, Hansfried, Frank Heuberger 1988. „Zur Rationalität der ‚Postmoderne‘ und ihrer Träger.“ S. 325-337 in *Kultur und Alltag*, hrsg. von H.-G. Soeffner. *Soziale Welt*, Sonderausgabe, No. 6.
- Peters, Bernhard 1993. *Die Integration moderner Gesellschaften*. Frankfurt a.M.
- Polanyi, Michael 1962. *Personal Knowledge*. Chicago.
- Polanyi, Michael 1985. *Implizites Wissen*. Frankfurt a.M.
- Schmitz, Norbert, Christine Philipp 1996. *Interkulturelles Management – die Zusammenarbeit von Tschechen und Deutschen. Ergebnisse einer Kienbaum-Studie*. Düsseldorf-Prag.
- Steinbach, Peter 1993. „Mitteleuropa – Mythos und Idee.“ *Universitas*, No. 11: 1085-1096.
- Streeck, Wolfgang 1996. „Mitbestimmung: Offene Fragen.“ Projekt „Mitbestimmung und neue Unternehmenskulturen“. Guetersloh: Bertelsmann-Stiftung, Hans-Boeckler-Stiftung.
- Warnecke, Hans-Jürgen 1993. *Revolution der Unternehmenskultur. Das fraktale Unternehmen*. Berlin.
- Womack, James P., Daniel Jones, Daniel Ross 1990. *The Machine that Changed the World*. New York.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

představuje

EDIČNÍ ŘADU ZÁKLADY SOCIOLOGIE

Cílem knižnice je zmapovat stav bádání a podat přehled výsledků, k nimž dospěla sociologie v jednotlivých disciplínách. Knižnice bude uceleným souborem původních prací českých a slovenských autorů. Každý titul přinese přehled výsledků dané disciplíny, představí myšlenky autorů, kteří jsou v ní autoritou, jakož i spory a polemiky v ní probíhající.

Aktuální novinky:

Jan Keller: Sociologie a ekologie

Kniha zachycuje vývoj vztahů mezi ekologií jako přírodovědnou disciplínou a sociologií jako společenskou vědou za posledních zhruba sto let. Ukazuje, v jaké míře sloužila ekologie sociologii jako výkladový princip v minulosti a v jaké míře jí může sloužit dnes při hodnocení šancí společnosti na přežití v přírodním prostředí. Práce není pojata jako příručka pro „zelené“ aktivisty, nýbrž chce napomoci k vyjasnění možností a mezi sociologie při analýze širších ekologických souvislostí fungování moderní společnosti. 224 stran, cena 85 Kč

František Znebežánek: Sociální hnutí

Kniha je analýzou teorií a koncepcí zabývajících se zrodem, růstem a pádem sociálních hnutí. Zachycuje přibližně stoletý vývoj teoretické reflexe sociálních hnutí, pozornost zaměřuje zvláště na historii posledního čtvrtstoletí, které je obdobím konfrontace teorie nových sociálních hnutí a teorie mobilizace zdrojů. Autor tyto teorie představuje především na koncepcích jejich nejvýznamnějších představitelů. Uvádí rovněž nejdůležitější pokusy o překonání odlišností těchto teorií a naznačuje další současné trendy v teoretické reflexi fenoménu hnutí.

Jde o první publikaci, která se u nás systematicky zabývá vývojem teorie sociálních hnutí. Je určena pokročilejším studentům společenských věd, jejich učitelům a specialistům hledajícím východiska i argumentaci pro své vlastní analýzy. 175 stran, cena 85 Kč

Již vyšlo:

Jan Keller: Sociologie byrokracie a organizace 191 stran, cena 85 Kč

Jiří Příbáň: Sociologie práva

(Systémově teoretický přístup k modernímu právu) 197 stran, cena 78 Kč

Dále připravujeme:

Stanislav Hubík: Sociologie vědění

Petr Mareš: Sociologie nerovnosti a chudoby

Ivo Možný: Sociologie rodiny

Miloslav Petrusek: Co je sociologie?

(Úvod do obecné sociologie)

SLON, poštovní schránka 36, 156 80 Praha 516
--

**Bedřich Loewenstein: Projekt moderny.
O duchu občanské společnosti a civilizace**

Praha, Oikoymenh 1995, 296 s.

Publikace *Projekt moderny* je českým překladem textu (zčásti revidovaným a upraveným), který vyšel v roce 1987 v Německu. Časový posun a oklika, kterou se tento text dostává do rukou českého čtenáře, však vůbec nesnižují jeho obsah i význam. Naopak. Celé pozadí tohoto textu odráží obvyklou cestu prezentace velkých témat formulovaných ve stísněných poměrech a obvykle pohnuté osudy těch, kteří usilovali o jejich oslovení za takových okolností. Recenzovaný text je dílem, které se vskutku prosadilo v takovém prostředí, a to ho činí podle mého názoru velmi autentickým. Bedřich Loewenstein započal akademickou dráhu v Československu v pohnutých 40. a 50. letech. Do akademických institucí se vrátil koncem 60. let a zhodnotil tento návrat publikacemi *Evropa a fašismus* a *Středověk dvacátého století*. Od 70. let však své akademické poslání sleduje v emigraci (Freie Universität Berlin). Recenzovaná kniha je jednou z řady publikací, které následně publikoval a dokumentují jeho orientaci na klíčová témata dějin moderních evropských společností. Jejich rámcem jsou problémy civilizace a moderny, které zachycuje s erudovaností historika a s výrazným citem i odpovědností pro vystižení sociální dimenze sledovaných problémů. Bezpochyby k tomu přispívá i jeho lidská zkušenost. Text tedy nabízí nejen odpovědnou odbornou argumentaci a zdůvodňování, ale i autentičnost ze strany tvůrce, kterou lze sledovat v pojetí textu i výběru témat a která výrazně přispívá ke kvalitě a zajímavosti publikace. Rámcem publikace je pokus o rekonstrukci projektu moderny jako zřetězení tradic a problémů, které lze vystopovat v dějinách evropských zemí, národů, pospolitostí i států. Východiskem je pak specifická zkušenost německých národních dějin, tradic a problémů, které jsou spojeny s tzv. pruskou cestou modernizace. Autorova pozornost je soustředěna na její svébytné politické formy, které se radikalizovaly v období výmarské republiky a následně nacistické nadvlády. Rekonstrukce tohoto období zahrnuje první část publikace a je nazvána „Zavržený projekt“. Popisuje (spolu s důkladnou doku-

mentací) specifickou reflexi modernizačních tlaků v druhé polovině 19. století a počátku 20. století v procesu formování národního státu v německé oblasti. Národní kritický diskurs nabývá v důsledku oslabené pozice skupin a vrstev občanské společnosti specifickou orientaci: odmítá modernizační tlak jako projev degenerující západní civilizace a formuje (proti)pojetí (národní) kultury jako proces pohnutého (romantizujícího) intelektuálního či duchovního rozvoje (na rozdíl od anglosaského pojetí kultury, které bylo mj. více ovlivněno pokrokem antropologie). Druhá část, nazvaná „Základy projektu“, navrhuje specifickou rekonstrukci projektu moderny – v duchu Habermasova označení tohoto problému. Orientuje se, jak to sám autor nazývá, na civilizační teorii „středního dosahu“, kterou navazuje na N. Eliase a S. Freuda. V této části jsou produktivně kombinovány dva tradiční a často protikladné pohledy na modernizační proces: ten, který zdůrazňuje význam ekonomicky zprostředkovaných zájmů, institucí a orientací, tak jak jsou zobrazeny např. v liberální perspektivě, a ten, který zobrazuje význam usilování o mír, kontrolu prostředků násilí a orientaci na bezpečné prostředí, tak jak se např. projevují v různých představách o formách transformace suverenity a úloze moderního státu. Pochopení modernizačních faktorů a aspektů jako střetu a průniku racionalizačních pohybů, které souvisí nejen s perspektivou ekonomických a politických forem, ale vyjadřují i pohyb „zdola“ a „shora“, považují za odpovídající (a dokonce nezbytný) metodologický přístup, který chce nabídnout teorii středního dosahu. V této kapitole se autor soustřeďuje zejména na problém přirozenosti a přirozených práv, tak jak se formoval na pozadí sílicí obchodní a konzumní společnosti 18. stol. a jejich liberálních reflexí v oblasti ekonomie. Upozorňuje také na „zamlčené“ předpoklady osvícenského projektu, které významně utvářely jeho ideové perspektivy: (1) vztah k neevropským civilizacím a jeho vliv na vnitřní evropské poměry, (2) formování regulativní úlohy státu na pozadí sílicích tržních forem, vlastnického sebezájmu a perspektiv individuace, (3) utváření schopností dojednávání a vyvažování zájmů mezi evropskými státy a (4) konfrontace osvícenců s křesťanskou tradicí, která vyústila v požadav-

ku normativního vědomí, „aby zachránilo důstojnost člověka (...) a vymanilo ho z kauzálních souvislostí přírody“ (s. 182). Ve třetí kapitole přechází autor k rozboru důsledků moderního vývoje. Srovnává projekt moderny – soubor idejí o občanské společnosti z období 17. a 18. století – s reálným novodobým vývojem, jeho faktory a formami, a tím vtiskuje konceptu občanské společnosti kulturně sociologickou dimenzi. Teoretickým nástrojem je model civilizačního procesu, který chápe jako souvislost mezi dvorskými a občanskými formami smýšlení a života, mezi zjemnělostí mravů a principem výkoru, „které se sice obsahově jeví jako protichůdné, avšak historicky a formálně úzce souvisejí“ (s. 207). Faktory formování této souvislosti spatřuje v existencím vědním převládajících sociálních vrstev a institucí (šlechty, církve, měšť, venkova ap.), jejich mocenských napětích i střetech a kombinacích kulturních forem, které je doprovázely a ovlivňovaly. V této části navazuje na Eliasovu koncepci civilizačního procesu – jeho socio- a psycho-genetického schématu „zjemňování mravů“ –, doplňuje ji odkazy na jiné koncepce kulturní změny (Freud, Simmel aj.) a na četné konkrétně historické prameny. Uzavírá tak svou vizi občanské společnosti jako střetu (diferencujících se) zájmů a idejí, střetu mezi různými sférami účelné lidské činnosti, ve kterém hraje výraznou úlohu institucionalizace. Tu však nechápe jen v obvyklém pojetí dohledu a represivnosti, ale jako zpevňování idejí, jako „sublimaci a produktivní převod, odvádění pudů (...), které však nepřátelství pouze stěhuje: intenzitě vztahu v jedné sféře odpovídá relativní lhostejnost a tolerance v oblastech ostatních“ (s. 294). Tato část zajímavě obohacuje probíhající diskusi o pojetí institucionalizace v podmínkách moderní společnosti. Vydaní Loewensteinovy angažované reflexe projektu moderny považují za podnětný příspěvek k soudobým společenskovědním tématům a studiím, které existují na českém knižním trhu. Není to jen z toho důvodu, že se zatím české překlady klíčových prací v kriticky racionální perspektivě zatím neobjevují, ale zejména z toho důvodu, že autorův příklon k projektu moderny jako nároku na kritické myšlení s jeho praktickým záměrem věcně dokumentuje jak členitost cest modernizačních procesů, tak i

vyjádřením jeho klíčových tendencí. Charakterizuje možnosti pozitivního sociálního usilování (zejména v jeho pojetí institucionalizace civilizačních zdrojů) i jeho rizika, které spatřuje zejména v obtížném „vytyčení hranice mezi legitimní vědeckou a morální kritikou na straně jedné a (uzurpovanou) politickou kritikou na straně druhé“ (s. 204). Přínos publikace dále spatřuji i v konceptualizaci přechodového (transformačního) období v podmínkách moderních společností, která má bezprostřední vztah k aktuální sociální situaci u nás a pokusům o její teoretickou reflexi. K této otázce se vyjadřuje explicitně v rámci systematického výkladu sledované tematiky (zejména v odstavci „Na cestě k otevřené společnosti“), ale také implicitně pojetím předmětu své studie a jeho metodologickými důsledky. Zde mám na mysli jeho úsilí o formování teorie středního dosahu, kterou se snaží naplnit permanentní konfrontací modernizačních pohybů „zdola“ (rozšiřování prostředků a sfér účelového jednání) a „shora“ (udržování vlivu symbolických prostředků). Obdobné pojetí používá J. Habermas, aby rozlišil svět práce a svět komunikace. U Loewensteina však toto rozlišení působí mnohem plastičtěji. Předpokládá však pozorné sledování textu, neboť pozvolně vyplývá z rozboru jednotlivých historických situací a modernizačních problémů. Zajímavé jsou pak jeho rozlišení a analýza procesů kultivace „přímou cestou“ (šířením symbolických vzorů) a „oklikou“ (proměnami a sublimací kulturních artefaktů). Význam tohoto metodologického přístupu má podle mého názoru širší platnost. Je metodologicky podloženým uznáním otevřenosti sociálního pohybu, který ovšem je jen směrem k lidskému „osmyslení“ (ne jeho označenou cestou). Loewenstein zdůrazňuje smysluplnost projektu moderny, ale také vidí obtíže, jejichž prostřednictvím nalézá svůj civilizační kontext. Tento pohled na zdroje modernizace lze použít pro jakýkoliv stav re-institucionalizace, který nechce být jen „hrou s nulovým výsledkem“. V tomto smyslu a pod vlivem textu lze např. také teoretizovat o současných ekonomických změnách: nejde jen o makroekonomickou regulaci, ale také o její důsledky na mikroekonomické jednání, nebo jen o ekonomické jednání, ale i jeho vliv na pravidla a rámce jednání. Klíčové transformační efekty se

odehrávají v určité mezzorovině – v konfrontaci efektivních regulativních tlaků (shora) a efektivních mobilizačních kroků (zdola), a to nejen v hlediscích hospodárnosti ale i socio-kulturní relevance. Klíčové (občanské, lidské) sdělení autora čtenáři, které chci zdůraznit, je obsaženo v úvodu k českému vydání. Doporučuji však čtenáři přečíst opětovně tento úvod po dočtení celého textu. Zde zejména promlouvá autorova autentičnost, jež zdůvodňuje jeho motivaci při koncipování textu a podpirá tak jeho argumentaci: klíčovým aspektem, který zdůrazňuje, je vytvoření produktivního rozhraní mezi vědeckou kritikou orientovanou na formování teoretických konceptů politiky a politickou kritikou, která se opírá o „takřikající na kolena udělaný rozbor, politologické prognózy, výzkum chvilkových nálad veřejného mínění nebo povrchně recipované zahraniční módy“ (s. 13). Tento pohled má širší význam: vyslovuje se k úloze sociálních věd i významu konceptualizace politicky utvářených očekávání. Chtěl bych však autorovu výzvu rozšířit, a to zčásti také s odkazem na jeho první kapitulu. Bezpochyby ve středoevropských poměrech při konstituování občanské společnosti jde o úlohu a zodpovědnost intelektuálů, jak to zdůrazňuje autor. Její uplatnění je však podle mého názoru podmíněno růstem infrastrukturních (prostředí a prostředků) aspektů, ať již jde o formy nebo praktiky jednání. Má-li se vědění stát médiem moci, a to zejména v napětí a zprostředkování mezi médiem monetární kapitalizace a růstu politické reputace, pak se nemůže opírat jen o úlohu jeho nositelů (intelektuálů), ale také o adekvátní prostředky a prostředí (infrastrukturu).

Ta však má ve středoevropském kontextu zvláštní rysy, které např. explicitně vyplývají z diskusí o občanské společnosti. V moderních demokratických společnostech se formy politické moci hledají v protikladnosti anglosaského (Lockova) pojetí, zdůrazňujícího její před-/ne-politické zdroje, a kontinentálního pojetí založeného na dělbě a vzájemné kontrole moci. Tak se např. prosazuje Dahlova koncepce polyarchie. V situaci středoevropských zemí však jde o „opozdženou“ a „urychlující se“ modernizaci, neboť nejsou k dispozici zdatné sociální zdroje (měšťanské vrstvy, tržní praktiky a politické praktiky i jejich sociální zázemí ap.). Jak plyne z poučení těch význačných středoevropských myslitelů, kteří věrně reflektovali tuto regionálně specifickou modernizační situaci a usilovali o liberalizaci v duchu měšťanských perspektiv (např. M. Weber, K. Mannheim, J. Schumpeter aj.), jeví se v tomto kulturním pásmu nezbytným mechanismem občanské společnosti zejména poznání zprostředkujících energií a forem (např. ve Weberově tlaku „rozpolcené“ racionality na jednání, nebo bezprostředněji u Mannheima v hledání principii médií a dosti explicitně v Hegelově zdůraznění korporací při utváření občanské společnosti). Zde lze sledovat obrysy oněch infrastrukturních předpokladů, které jsou nezbytnými pro mobilizaci intelektuálních sil ve prospěch občanských cílů a ctností. V tomto směru je podnětná zejména první kapitola recenzované práce, která objasňuje formování občanské společnosti v Německu na pozadí ideového napětí mezi pojmy kultura a civilizace.

Karel Müller

Tadeusz Banaszczyk: Durkheim i protagoniści

Katowice, Wydawnictwo Gnome 1996, 106 s.

Osudem autorů považovaných v různých oblastech tvůrčí činnosti za klasiky je, že jejich dílo bývá znovu a znovu z mnoha hledisek reprodukováno, interpretováno, analyzováno i hodnoceno. Ze sociologů se kromě několika dalších osobností těší takovéto pozornosti již řadu desetiletí dílo E. Durkheima. Intenzita i rozsah zájmu o tohoto autora jsou posilovány nadto tím, že teoreticky a metodologicky vý-

razně ovlivnil nejen sociologii, ale i několik dalších společenských věd (zejména etnografii, kulturní a sociální antropologii, pedagogiku a obecnou jazykovědu), a že vytvořil vlastní školu, tzn. katedru a časopis, okolo nichž soustředil poměrně velkou skupinu žáků, kteří ještě několik let po smrti svého učitele rozvíjeli badatelskou činnost na základě principů, jež on vytyčil.

Další práci pokoušející se přispět k analýze některých stránek Durkheimova díla, ale zejména durkheimovské školy a názorů dvou významných autorů, kteří se k durkheimismu

hlásili, je studie katovického profesora Tadeusze Banaszczyka *Durkheim a protagonisté*. Polský autor v ní zčásti tematicky navazuje na svůj obsáhlejší spis z roku 1989 *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*.

Zájem o Durkheimovo dílo i o jeho sociologickou školu byl v Polsku vždy hluboký a intenzivní. Přispěly k němu nejen tradičně úzké kontakty polské a francouzské kultury, ale hlavně skutečnost, že některé významné polské sociology lze považovat za Durkheimovy žáky a další s durkheimovskou školou spolupracovali. Šlo na prvním místě o S. Czarnowského (1879-1937), který v letech 1902-1912 pobýval v Paříži, kde mj. studoval sociologii a religionistiku a byl výrazně ovlivněn durkheimisty H. Hubertem a M. Maussem. Dále o J. S. Bystroně (1892-1964), studujícího v letech 1912-1913 u těchto učitelů a u Lévyho-Bruhla etnografií. Bouglého žákem na Sorbonně v letech 1925-26 byl K. Dobrowolski (1894-1987), Fauconnetovým posluchačem v letech 1929-30 P. Rybicki (1902-1988).

Pozornost Durkheimovi i jeho škole věnovali v 60. a 70. letech autoři, kteří dnes patří k nejvýznamnějším reprezentantům polské sociologie. Mám na mysli práce J. Szackého *Durkheim* (1964), W. Jachera *Teoria więzi społecznej w socjologii Emila Durkheima* (1973), M. Władysław *Teoria faktu społecznego w systemie socjologicznym Emila Durkheima* (1974) a E. Tarkowské *Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss* (1974).

Konečně nelze přehlédnout ani to, že roku 1968 vyšla ve vynikající Sociologické knihovnici v polském překladu Durkheimova *Pravidla sociologické metody*, roku 1990 jeho *Elementární formy náboženského života* a roku 1973 rozsáhlý výbor z Maussova díla, nazvaný *Sociologie a antropologie*, a to vždy s obsáhlými a zasvěcenými předmluvami polských autorů.

Recenzovaná studie T. Banaszczyka má kromě úvodu, závěru, jmenného rejstříku a anglického souhrnu šest kapitol. První z nich, nazvaná *Emil Durkheim – tvůrce francouzské sociologické školy*, reprodukuje vcelku známé skutečnosti týkající se zdrojů Durkheimova díla a faktorů, jež ovlivňovaly Durkheimův myšlenkový vývoj. Přínosnější je charakteristi-

ka okolností vzniku durkheimovské školy a pokus o klasifikaci jejího vývoje. Banaszczyk v něm rozlišuje pět etap, a to (1) zakladatelské období (1885-1895), (2) období vzniku *L'Année Sociologique* a další činnosti v Bordeaux (1896-1901), (3) pařížské období (1902-1913), (4) válečné období (1914-1918) a (5) poválečné období (1919-1925).

Druhá kapitola – *Role L'Année Sociologique ve vývoji základních směrů zkoumání durkheimovské školy* – zdůrazňuje, že časopis sehrál při vytváření koncepce a profilu školy rozhodující úlohu. Komplet jeho čísel je podle Banaszczyka cenný pro badatelskou práci i dnes, a to proto, že poskytuje velkou, systematicky sestavenou a podrobnou bibliografii sociologických a etnografických děl konce 19. a první čtvrtiny 20. století, neboť na kritické sledování všeho podstatného, co v této oblasti vycházelo, byl časopis hlavně zaměřen. Banaszczyk upozorňuje na další přednost časopisu, a to na jeho mezinárodní charakter, a dále na snahu přiblížit sociologickou problematiku některým speciálním vědám, zejména historii. Struktura časopisu odpovídala odbornému zaměření jednotlivých představitelů durkheimovské školy. Byly v něm tudíž rubriky obecné sociologie, sociologie náboženství, sociologie morálky a práva, sociologie kriminality, ekonomické sociologie, sociální morfologie a „různého“, kam spadala problematika sociologie umění, otázky technologického vývoje a otázky jazykovědy.

Třetí kapitola má název *Teorie kolektivních představ durkheimistů* a pokouší se o hlubší analýzu jednoho z klíčových pojmů durkheimovské sociologie. Zasazuje tuto problematiku do širších souvislostí celé durkheimovské teorie poznání, sleduje vliv filozofické tradice na ni, přičemž si všímá zejména klasické řecké semiotiky, francouzského racionalismu, anglického empirismu a kantovské gnoseologie. Jakkoli je takovýto postup jistě oprávněný a charakteristika uvedených myšlenkových proudů přesná, byť často vzhledem ke své stručnosti poněkud schematická, jejich obsahová souvislost s durkheimovskými názory se mi nejeví vždy dostatečně a přesvědčivě vysvětlena. Poté Banaszczyk nastiňuje schéma durkheimovské teorie poznání, která v souladu s Durkheimovým známým metodologickým

principem vychází z ideje, že ve všech oblastech společenského života je studium nejjednodušších forem klíčem k pochopení forem složitějších. Podle polského autora klade Durkheim ve své gnoseologii na první místo třídu emocí, která se projevuje v náboženských a magických zkušenostech, na druhé místo třídu představ, která zahrnuje jak konkrétní osobní představy mající původ ve smyslech, tak i představy neosobní neboli pojmy, a konečně třetí složkou tohoto schématu je třída soudů, zejména soudů magických.

Čtvrtá kapitola, jež je z celé knihy nejstručnější a má název *Sociologie durkheimovské školy jako inspirační zdroj společenských a humanitních věd*, se na osmi stranách snaží nastínit význam školy ve Francii i její působení na zahraniční autory. Vzhledem k malému rozsahu kapitoly jde opravdu v podstatě o pouhé zopakování známých věcí. Banaszczyk zdůrazňuje, že durkheimovská škola ovlivnila ve Francii nejen sociologii, ale také psychologii, etnologii, jazykovědu, historii, ekonomii a právo. Ze zahraničních autorů, kteří byli pod Durkheimovým vlivem, se polský badatel zmiňuje o švýcarském jazykovědci F. de Saussurovi (1857-1913), o anglickém sociálním antropologovi A. R. Radcliffu-Brownovi (1881-1955), o anglickém etnografovi, sociálním antropologovi a sociologovi polského původu B. Malinowském (1884-1942) a o polském etnologovi, sociologovi a teoretiku literatury J. S. Bystroňovi. Jeden odstavec je věnován rovněž Durkheimovu vlivu na T. Parsonse (1902-1979).

Cílem páté a šesté kapitoly je podrobněji popsat, jak se vliv durkheimismu projevil v díle dvou významných autorů, kteří na některé teoretické a metodologické principy Durkheimova a jeho školy uvědoměle navázali a dále je rozvinuli. Pátá kapitola je z tohoto hlediska věnována Stefanu Czarnowskému a jeho pojetí sociálního času a sociálního prostoru, jak je formuloval ve své klíčové práci *Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande* (Paris 1919), jež vznikla jako přímý výsledek autorova pařížského studijního pobytu. Czarnowski zde na konkrétním příkladu rozvíjí a demonstruje jednu ze základních tezí durkheimovské so-

ciologie, že pojmy času a prostoru mají sociální původ. Kromě toho Banaszczyk informuje o jiné významné durkheimovské problematice, již se Czarnowski zabýval v další své práci, nazvané *Kultura* (1938), a to o sociologické problematice vztahu minulosti a současnosti. Za hlavní přínos této kapitoly považuje sám její autor to, že Czarnowského dílo je zde poprvé v polské sociologické literatuře zařazeno a zkoumáno v kontextu s názory Czarnowského učitelů, kolegů a přátel z francouzské sociologické školy, jimiž byl jeho vědecký profil tak výrazně ovlivněn.

Druhým autorem, jehož dílo Banaszczykovi slouží jako zřejmý výsledek durkheimovské inspirace a ideového vlivu, je známý francouzský historik, spoluzakladatel časopisu *Annales d'histoire économique et sociale* i proslulé školy, která se okolo časopisu vytvořila, Marc Bloch (1886-popraven Němci pro odbojovou činnost 1944). Věnuje mu šestou kapitolu své studie, nazvanou *Historický čas v pojetí Marka Blocha*. Reprodukují v ní Blochovo chápání dějin, jeho názory na strukturu historického času a na vliv minulosti na pojetí současnosti i na vliv současnosti na pojetí minulosti, jak jsou obsaženy v nedokončeném a posmrtně vydaném Blochově díle *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (1949). (Práce vyšla rovněž polsky v roce 1960 a česky v roce 1967.)

Z hlediska zvoleného tématu je Banaszczykova studie v rámci polské sociologie originální a přínosná. Pokud však jde o její zpracování, převažuje v ní jednoznačně popis a reprodukce nad vlastní autorovou analýzou. Zdá se, že proto nedosahuje teoretické a metodologické úrovně, typické pro výše zmíněné durkheimovské práce polských sociologů ze 60. a 70. let. Nechci vůbec tvrdit, že to Banaszczykovu knihu diskvalifikuje. Je jen zapotřebí si uvědomit omezenost jejího významu a poslání. Ty spočívají v základní informaci o pojednáváných tématech a pracích, jež může být cenná např. pro studenty sociologie. Spíše než příspěvkem k hlubší vědecké analýze díla E. Durkheimova, durkheimovské školy a dvou jejích protagonistů, je tedy Banaszczykova práce užitečnou studijní pomůckou.

Jan Sedláček

Libor Musil (ed.): Vývoj sociálního státu v Evropě

Brno, Doplněk 1996, 258 s.

S finanční podporou Vzdělávací nadace Jana Husa v Brně vyšla v nakladatelství Doplněk čítanka z historie moderní evropské sociální politiky, kterou připravil Libor Musil.

Tato publikace v historicky široce pojatém pohledu na typologii sociálního státu tří výrazných sociálně politických koncepcí uvádí informace, které zájemci o danou problematiku u nás v češtině nenacházeli.

Dle editora sleduje čítanka dvojí cíl: „dokumentovat hypotézu o kontinuitě tradic národních sociálních politik a poskytnout českému čtenáři podrobnější informaci o vývoji typologicky nejvýraznějších a často diskutovaných soustav sociální politiky vybraných evropských států – Německa, Británie a Švédska“ (s. 7).

Kniha je členěna do čtyř kapitol a řady menších podkapitol, které tvoří výběr z anglických textů.

První kapitola *Typologie sociálního státu*, „welfare mix“ a kontinuita tradic Libora Musila obsahuje tři podkapitoly. V první, „Welfare mix“ a „welfare eklekticismus“, uvádí mýtus státu jako rozhodující záruky všeobecného blahobytu občanů, který byl vnímán jak ze strany občanů, tak ze strany vědy. Nově vznikající fiskální problémy počátku 70. let si však vynutily hledat řešení – buď změny v přerozdělování, nebo tzv. „welfare mix“ – organizování a poskytování sociálních služeb různými institucemi, neboli pluralita zdrojů a subjektů sociálního zabezpečení, které si nekonkurují, ale doplňují se. Následuje podkapitola věnující se typologii sociálního státu G. Esping-Andersena – sociálně demokratického, liberálního a konzervativně korporativního. Autor zde uvádí také J. J. De Dekena a jeho tzv. „leninský režim“ sociálního státu, který uplatnil princip občanské solidarity, ale pouze na zaměstnance státu, a dále S. Leibfrieda, který kromě tří zmínovaných modelů uvádí ještě model zemí „Latinského pobřeží“ – Portugalska, Španělska, Itálie a Řecka. Tato část poskytuje souhrnně základní informace o typologii sociálních států, které jsou později rozebírány. V poslední části první kapitoly *Výzva budoucnosti* se Libor

Musil věnuje krizi sociálního státu, sociálním změnám ve společnosti, změnám podmínek ve fungování sociálních států.

Další tři kapitoly, které jsou věnované sociální politice Německa, Británie a Švédska, jsou členěny do menších kapitol věnovaných vždy určitému období vývoje sociální politiky té které země. Při čtení jednotlivých kapitol je dobře patrná snaha Libora Musila upozornit na historické a společenské souvislosti i na kulturní tradice jednotlivých zemí, na jejich národní zvyklosti, které měly podíl na formování rozdílných směrů sociálních politik s ohledem na vytyčené cíle. V úvodní části všech tří kapitol je stručně uvedeno, čemu se jednotlivé části věnují a kdo je autorem.

V druhé části *Německo – stát jako garant sociálního statusu*, v první podkapitole popisuje G. V. Rimlinger vývoj poměrů v německé společnosti 2. poloviny 19. století, charakterizuje politické a ideologické klima dané doby a uvádí reakce vlády a konzervativního pruského dvora na vývoj situace.

V druhé podkapitole G. A. Ritter sleduje motivy, které vedly Bismarcka a další vlivné subjekty německé politiky 80. let 19. století k iniciaci uzákonění statusově diferencovaného úrazového, nemocenského a starobního pojištění. Pro obě tyto kapitoly je charakteristické, že sociální, hospodářské a zejména politické poměry měly velký význam na formování sociální politiky Německa a ukazují úlohu Bismarcka. „Bismarck ve svých reformách sociálního pojištění neviděl jen způsob, jak potlačit hrozby ze strany socialistů a vyřešit konkrétní sociální problémy. Dalším jeho účelem bylo upevnit jeho vlastní vratkou pozici v německém parlamentu a zároveň vyřešit problém související s prosazením jeho fiskálních reforem zacílených na posílení německého hospodářství a konstituční monarchie“ (s. 47-48).

Podkapitola 2.3 od Christy Altenstetterové popisuje vývoj úprav, kterými programy zdravotního, úrazového a sociálního pojištění prošly během celého století (1883-1985), a pojištění proti nezaměstnanosti, k jehož uzákonění došlo až v roce 1927. Za velmi dobré pokládám rozebrání jednotlivých druhů pojištění zvlášť.

V podkapitole *Krise německého pojištění proti nezaměstnanosti v letech 1928-29 a její*

politické dozvuky popisuje B. Weisbrod vznik a vývoj zákona o pojištění proti nezaměstnanosti v období výmarské republiky. V čítance uvedeno až příliš podrobně.

V páté podkapitole *Reformy sociálního zabezpečení v poválečném Německu* G. V. Rimlinger rozebírá, jak se do poválečné obnovy statusově diferencovaného systému pojištění a do jeho úprav v 50. a 60. letech promítala společná stanoviska, vzájemné neshody a kompromisy dvou dominantních německých politických stran CDU a SPD. Větší část této podkapitoly je věnována hlavně důchodovému zabezpečení – jeho cíli, finančním nárokům i finančnímu plnění. Kapitola obsahuje také výčet více méně obecných shod ve většině základních otázek obou stran. Ostatním sociálním pojištěním je věnována jen kratší část se základními údaji.

Podkapitola „*Sozialstaat*“ ve *Spolkové republice Německo – povaha trvající krize a potenciál informací* W. Zapfa obsahuje reakce na změny v 70. a 80. letech, zejména šok z růstu cen ropy, změny odvětvové struktury hospodářství, expanze vzdělání, vývoj věkové struktury populace, trvalá a rozsáhlá nezaměstnanost.

Sedmá podkapitola *Německý sociální stát: krize konzervativního režimu* z pera M. Wilsona přibližuje problémy provázející konfrontaci západoněmeckého modelu sociální politiky s východoněmeckou společností. Za užitečné považují srovnávání s jinými zeměmi. Poslední část podkapitoly se věnuje budoucnosti německého sociálního systému.

Třetí kapitola *Británie – stát jako garant minimálního standardu* se skládá z devíti podkapitol. V první a druhé podkapitole – *Nástup merkantilismu* a *Reforma chudinského zákona v roce 1834* se S. Mencher věnuje problematice v chudinské péči, a to nejdříve ovlivněné merkantilistickou ekonomickou doktrínou a následně její reformě v roce 1834. Na začátku druhé podkapitoly chybí pár slov, snad jeden řádek, způsobené pravděpodobně tiskařskou chybou.

Ve třetí podkapitole popisuje K. Jones okolnosti, které vedly k vývoji britského sociálního zákonodárství počátku dvacátého století a ke schválení zákona o národním pojištění v roce 1911, které vstoupilo v platnost

roku 1912 a týkalo se pojištění proti nezaměstnanosti a zdravotního pojištění.

V podkapitole 3.4 se P. Thane věnuje reakci meziválečných britských vlád na velmi dlouhé období vysoké nezaměstnanosti mezi světovými válkami se snahou udržet politickou stabilitu a neporušit zásadu, že nejhudší soběstačný na tom musí být lépe než ti, kdo jsou závislí na sociálním zabezpečení.

V páté podkapitole *Politika národního minimálního příjmu: Koalice chudinského zákona v poválečné Británii* se M. Lund zabývá důsledky univerzalistické sociální politiky, zavedené po druhé světové válce (zahrnovala také principy existenčního minima a znevýhodňování závislých) pro efektivnost sociálních výdajů v padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech. V této části jsou popsány také W. H. Beveridgovy snahy a opatření. Stavěl na principu, „podle kterého je všestranné sociální zabezpečení neodmyslitelnou součástí práv každého občana industrializované demokratické společnosti, a jehož zajištění by tudíž mělo být věcí státu“ (s. 162).

V šesté podkapitole *Sociální zabezpečení: Řešení, nebo problém?* srovnávají N. Barr a F. Coulter britskou sociální politiku v letech 1974-1979 a v období 1979-1988. První období lze charakterizovat jako dobu inovace a rozvoje systému dávek v hotovosti, druhé spíše obdobím konsolidace než novátorství.

V podkapitole *Sociální zabezpečení ve Spojeném království – 80. léta* popisuje J. Bradshaw politiku konzervativců osmdesátých let a nahlíží do budoucnosti, zejména na procesy, které budou mít vliv na další formování sociální politiky.

Osmá podkapitola *Kvazi-trhy a sociální politika* J. LeGranda a W. Barletta se věnuje principu tzv. „kvazi-trhu“ – možnosti oddělení poskytovatele sociálních služeb dosud monopolně vykonávaných státem a plátce za tyto služby. V letech 1988 a 1989 vláda začala zavádět kvazitržní vztahy do oblasti školství, zdravotnictví, bytové politiky a dalších. Všechny reformy představovaly decentralizaci rozhodování a většina z nich také zavedení konkurence do systému poskytování služeb (s. 191). Škoda, že nejsou kromě vysvětlení principu a příkladů uvedeny i jeho důsledky.

V deváté podkapitole *Sociální stát po roce 2000: reziduální, nebo občanský?* se V. George a S. Miller zamýšlejí nad politickými předpoklady dalšího vývoje britského sociálního státu.

A dostáváme se ke čtvrté kapitole – *Švédsko – stát a sociálně vyvážená ekonomická politika*. V této části knihy je zahrnut vývoj sociální politiky Švédska od osmdesátých let 19. století do současnosti. Zahrnuje tedy podstatně kratší vývojovou etapu než např. texty věnující se sociální politice Británie, které začínají již v 16. století. Rozdílnost uváděných počátků sociální politiky podtrhuje odlišné vývojové tendence obou zemí.

První podkapitola P. Baldwina *Farmáři, konzervativci a počátky solidární sociální politiky ve Švédsku* zahrnuje počátky švédského sociálního státu a průběh politických vyjednávání zakončených uzákoněním univerzálních „lidových důchodů“ v roce 1913, na rozdíl např. od německého pojištění, které se zpočátku zaměřovalo pouze na dělníky a postupně se rozšiřovalo i na ostatní skupiny obyvatel.

V druhé podkapitole *„Historický kompromis“ mezi kapitálem a prací ze druhé poloviny třicátých let* se W. Korpi zabývá jednáním mezi Konfederací zaměstnavatelů (SAF) a Konfederací odborových svazů (LO) a jejich výsledným kompromisem, tzv. „švédský model“, z něhož výtěžili dělníci i zaměstnavatelé (viz s. 212).

V následující podkapitole G. Esping-Andersen a W. Korpi charakterizují principy sociální politiky, ke kterým dospěl vývoj do sedmdesátých let, a zdůrazňují snahu Švédska zaměřenou na politiku zaměstnanosti.

Ve čtvrté podkapitole *Ekonomická a institucionální omezení strategií plné zaměstnanosti: Švédsko, Rakousko a západní Německo v letech 1973-1982* se F. W. Scharf zabývá švédskou strategií „plné zaměstnanosti“ a způsobem její realizace. Švédsko zavedlo tři opat-

ření podporující plnou zaměstnanost, a to aktivní politiku zaměstnanosti, zvyšování zaměstnanosti v rámci veřejného sektoru a zvýšení podílu práce na zkrácený pracovní úvazek. Sympatické je to, že Scharf ve statí srovnává Švédsko i s jinými zeměmi.

V páté podkapitole *Míří švédský sociální stát k transformaci?* S. E. Olson popisuje přehled rozsahu a účinnosti jednotlivých prvků švédské sociální politiky v 60. až 80. letech. Tato kapitola velmi dobře vystihuje výhody i problémy švédské sociální politiky.

Poslední podkapitola *Krizové úmluvy ze září 1992* S. E. Olsona a S. McMurphyho se věnuje jednotlivým oblastem sociální politiky, jejím dřívějším stavům a budoucím vyhlídkám, které mají charakter krizového řešení, jež muselo přijít, protože se ve Švédsku počátku 90. let projevily závažné ekonomické problémy, když státní finanční prostředky již nestačily plně pokrývat výdaje na sociální oblasti.

V úvodu napsaný dvojí cíl, který sledovala tato čítanka, byl splněn. Z jednotlivých kapitol je dobře patrná specifičnost národní tradice, z nichž jednotlivé typy vyrůstají. Texty byly dobře sestaveny a zařazeny, výstižně charakterizovaly společenské, historické události a politické vlivy, které se podílely na utváření typů sociálních států, a tedy systémů sociální politiky. Za úvahu stojí, zda nemohly být uvedeny základní údaje o autorech jednotlivých kapitol.

Českému čtenáři byla poskytnuta podrobnější informace o vývoji některých typů sociální politiky tří evropských států – Německa, Británie a Švédska. Můžeme snad doufat, že tato publikace bude ještě rozšířena o další dvě tradice sociální politiky – ruskou a italskou, které, jak se zmiňuje Libor Musil v úvodu, nemohl zahrnout do tohoto vydání.

Radka Stošková

F. Zich, V. Houžvička, M. Jeřábek, Q. Kastner: Kdo žije v pohraničí

Ústí nad Labem, Sociologický ústav AV ČR, 129 s.

Jedním z hlavních úkolů výzkumného týmu Sociologického ústavu AV ČR se sídlem v Ústí

nad Labem je výzkum „České pohraničí v procesech evropské integrace“. Jednou z výstupních částí je publikace *Kdo žije v pohraničí*, jejímiž autory jsou čtyři pracovníci výzkumného týmu.

S podtitulem *Česká část česko-německého pohraničí v procesech společenské transforma-*

ce a evropské integrace je zde nashromážděno sedm závažných příspěvků k uvedenému tématu. V úvodu nastiňuje F. Zich politickou atmosféru v Evropě po roce 1989, avšak nutně se vrací k celému poválečnému vývoji, pro nás a pro Německo poznamenanému navýsost důležitým faktem transferu německého obyvatelstva z bývalého Československa a jeho dopady na současné česko-německé vztahy. V příspěvku *Česko-německé pohraničí v nových souvislostech* konfrontuje V. Houžvička politickou a ekonomickou váhu Německa a České republiky, které se změnily rozpadem Československa dále v neprospěch jeho západní části demograficky, geopoliticky, ekonomicky. Integrace Evropy probíhá různými cestami, jednou z nich je zakládání euroregionů. Naše dosavadní vlády jim nebyly v případě našeho státu příliš nakloněny. Považují se za možného „trojského koně“ v případě destabilizace politické situace v našem prostoru. Politicko-ekonomické vztahy česko-německé jsou ve stadiu krystalizace. Mocenský nepoměr však je realitou.

O změnách národnostní skladby obyvatelstva českého pohraničí pojednává Q. Kastner. Vycházejí z historického vývoje národnostního složení českých zemí od vzniku českého státu, zdůrazňuje neúspěch tzv. vnitřní kolonizace ve 12. století, kdy český stát nebyl schopen populačně zalidnit území, které politicky ovládal. Tak začala přemyslovská kolonizace, která zkomplikovala politický život v zemi až do konce druhé světové války. Q. Kastner se zabývá jednotlivými fázemi německého odsunu po roce 1945, formováním nové populační základny příchodem nových osídlenců, jejich národnostním a územním původem, a z hlediska ekonomických výsledků konstatuje, že nadále přetrvávají rozdíly mezi vnitrozemím a pohraničím.

Sociodemografická charakteristika obyvatel pohraničí je předmětem analýzy F. Zicha, který podtrhuje složitost konstituování nové společnosti v pohraničí z mnoha původně značně nehomogenních demografických a společenských složek. Osídlení nebylo možno provést až na úroveň předválečné hustoty zalidnění, zčásti záměrně. Číselně i graficky uvádí míru nedosídlení některých oblastí a vybraných okresů a jeho důsledky pro integraci

pohraničí do celého státu. Kromě nové národnostní skladby sleduje i socioprofesi, věkovou a kvalifikační strukturu nového obyvatelstva, které se však stává již obyvatelstvem autochtonním. Vyplývá to z analýzy zastoupení „rodáků“ mezi obyvatelstvem, tj. podílu obyvatel bydlících v roce 1991 v místě svého narození. Hodnotí i rozdíly v náboženské příslušnosti obyvatelstva a jeho důležitost pro kulturní atmosféru oblastí. Uvádí také výsledky parlamentních voleb 1996 a zdůvodňuje odchylky od výsledků ve vnitrozemí. Příznivý byl i výsledek ankety, zda by se lidé chtěli z pohraničí vystěhovat. Pouze 20 % uvažuje o vystěhování, což však není znepokojující, protože výsledek se nijak neliší od jiných oblastí.

Přeshraniční aktivity obyvatel na česko-německé hranici charakterizuje M. Jeřábek řadou ukazatelů, vyjadřujících i „řešení vztahů mezi oběma státy, rozuměj Českem a Německem“ (F. Zich). Motivy přeshraničních vztahů jsou ekonomické (nákupy, dojíždka za prací), kulturní (navazování společenských kontaktů, spolupráce, mj. i v havarijních případech). Situace před rokem 1989 a po něm je radikálně odlišná, jak ukázaly průzkumy např. v roce 1994 a jiná šetření. Otevření hranic považují obyvatelé pohraničí za „velmi dobré“ (53,3 %), ale také přináší „nové problémy“ (19,2 %). V tomto příspěvku jsou dále výsledky šetření o názorech Čechů a Němců na druhý národ i národ vlastní. Češi jsou vůči Němcům kritičtější než naopak, avšak u většiny se mluví o neutrálním postoji.

Kratší příspěvek V. Houžvičky se nazývá *Odsunutí Němci – jádro česko-německého sporu*. Autor stručně líčí vznik myšlenky německého transferu a formuje požadavky Sudetoněmeckého krajanského sdružení (F. Neubauer): právo na návrat do vlasti, právo na sebeurčení, majetková restituce. Takový program je pro landsmanšaft aktuální i padesát let po válce. V. Houžvička pak cituje E. Hahnovou, která zpracovala stanoviska české a německé strany ke vzniku Československa, k jeho demokratické politice, k Mnichovu, k utrpení českého obyvatelstva za války, k odpovědnosti sudetských Němců, k odsunu. Postoje byly a jsou přirozeně zcela odlišné. Obyvatelstvem v pohraničí jsou tyto otázky vnímány zvláště citlivě. Sudetoněmecký pro-

blém je zde chápán u 26 % jako „velmi vážný“ a u 41 % jako „vážný“. Česko-německý problém je chápán jako problém Česko-Německo a jako problém Česko-sudetští Němci. Prvý je považován za řešitelný i v celoevropském kontextu, druhý je považován za uzavřený, jak vyplynulo i z jiných souvislostí.

Na předchozí příspěvky volně navazuje studie F. Zicha *Postoje obyvatel pohraničí k příslušníkům jiných národů a etnických skupin*. Uvádějí se výsledky šetření o vztahu k nadřazeným jiných etnik, o ochotě bydlet v obci s příslušníky jiných národností, o souhlasu s přistěhovalectvím příslušníků jiných národností, o vstupu osoby jiné národnosti do rodiny např. sňatkem apod. Obyvatelé pohraničí mají k Němcům „až překvapivě pozitivní postoje“ a značně kriticky se staví k vlastnímu národu. Mezi rokem 1991 a 1994 se sice postoje mírně posunuly (větší kritičnost k Němcům, vyšší hodnocení Čechů), ale celkově lze postoje označit za validní. Průzkumy nepotvrdily „český nacionalismus“.

Recenzovaná publikace je cenným přínosem k poznání česko-německých vztahů. Vyšla sice před přijetím česko-německé deklarace (1997), ale promítají se v ní všechny otázky, které před jejím přijetím byly tak složitě projednávány. Zaujímá zdrženlivé stanovisko k požadavkům Sudetoněmeckého krajanského sdružení, i když je přirozeně odmítá. Je psána v jiném duchu než např. *Nesmířenost a nesmiřitelnost německé politiky* D. Plichty (1996), který upozorňuje na dvojakost německého přístupu k česko-německým vztahům a záměrné neurčitosti postojů, ale také v jiném duchu než např. studie L. Jelínka *Dokončeme přerod od ustrašené země v moderní, sebevědomý stát – NATO, EU a čára za naši minulostí* (LN 8. srpna 1997), která nabádá k převýchově českého obyvatelstva k evropské euforii. Ústecký kolektiv zpracoval současnou politickou, ekonomickou a psychickou situaci obyvatelstva českého pohraničí s pozitivní objektivitou. Předpokládá se pokračování plánovaného úkolu.

Alois Andrlé

Harrie Salman: Evropa v novém světle

Praha, Eós 1994, 202 s.

Recenzovaná kniha otevřeně odhaluje známé i „dobře utajené“ neduhy tzv. západní civilizace. Autor je Holanďan, dobře obeznámený se střeoevropskou problematikou a zcela konkrétně i s naší českou historií.

Ústředním tématem práce je fenomén střeoevropské kultury (Střední Evropu chápe spíše kulturně než geograficky, zahrnuje do ní občas i severní Itálii a Skandinávii). Salman se hlásí k *esoternímu křesťanství*, ovlivněnému keltskými mýty.

Dílo rozdělil takto: I. díl: *Vývoj evropské kultury*; II. díl: *Evropská kultura ve 20. století*; III. díl: *Evropská kultura jako střed mezi Východem a Západem*. Kniha je uvedena zasvěceným *Předznamenáním* Zdeňka Neubauera.

Autor se staví za nové, *duchovní* vědomí nerozdělené Evropy. Jde o alternativu k dominujícím formám tzv. *západního materialismu*. Autor pokládá za nutné zdůraznit, že na rozdíl od východního totalitarismu je západní materialismus méně transparentní. Sám totalitaris-

mus nechápe izolovaně od *instrumentálního* myšlení dnešního technicky ovladatelného světa.

Široce podaný historický vývoj Evropy jsme nuceni omezit na několik autorových dobrých či špatných postřehů. Svobodné myšlení a sociální solidarita byly v Evropě údajně „poničeny“ arabským vlivem, vedoucím jak k fatalismu, tak k ovladatelnému společenskému řádu, podléhajícímu moci a holému násilí. Problematické byly i důsledky reformace a francouzské revoluce. Reformace nebyla dovršena – sama podléhala vládyčtivým tendencím a posléze byla částečně rozbita třicetiletou válkou a protireformací. Francouzská revoluce vyústila ve státní centralismus a imperialismus. Její myšlenky a ideály byly znehodnoceny *materialistickou* interpretací, vedoucí posléze k představě, že člověk je produktem poměrů. Organický přístup renesance ustoupil mechanickému.

Za pozitivní jev střeoevropského vývoje pokládá Salman vznik svobodných měst a jejich spolků (např. Hansy) s jejich samosprávným zřízením, akcentujícím občanskou solida-

ritu. Kladně hodnotí i německé osvícenství (Herder) a klasicko-romantické období. Vysoce hodnotí postavu *Goetha*, který údajně pojímal sociální otázky na základě sounáležitosti s přírodou a neideologické společenské zkušenosti. Autor si velmi váží i tradičního ruského spiritualismu, který je ovšem třeba spojit se středoevropskou kulturou.

Střední Evropa si přes mocenskou politiku Habsburků a selhání německého národa v souvislosti s bismarckovsko-vilémovským mocenským sjednocením Německa nadále udržovala cenné sociální a duchovní impulsy. Ty byly ovšem zmařeny 20. stoletím, kdy od 30. let střední Evropa přestala fakticky *existovat*.

20. století je v knize chápáno jako *rozplynutí nadějí*. Vedle období válek a totalitních režimů trvalo i v demokratických zemích poručnickování státu a ekonomiky vůči občanům. Cesty technokracie směřovaly a směřují k podřízení člověka stroji či neosobní byrokracii (Salman přitom kritizuje sociologii *M. Webera* a jeho „Herrschaftsprinzip“). Odmítá americké pojetí svobody jako „mít vlastní prostor, kam jiný nevstoupí“. Svoboda je podle něho následováním *vnitřního hlasu, odpovědností* za ostatní lidi a celou společnost. Salman doporučuje jako řešení pro budoucnost Evropy vytvářet novou občanskou společnost jako společnost solidární a *samosprávnou*, spojenou s využitím forem *přímé* demokracie. Proti „svobodnému hospodářství“ staví sociální impulsy. Nesouhlasí s podřizováním kultury ekonomice a technice – tvrdí, že reálná ekologie vyžaduje *snížení* zbytečně vysokého životního standardu.

Autor přitom usiluje o zušlechtnění myšlení jako *kultury srdce* – o duchovní obrození lidského „já“.

Zároveň podrobuje kritice myšlenkové a sociální učení hnutí *new age*. Zdá se mu, že příliš podléhá podnětům východní filozofie, již podle něho neodpovídají evropské tradice svobodného individua, nerozplývajícího se v neosobním kosmickém vědomí. Domnívá se, že *new age* je kontaminováno též „materialistickou“ vědou, jako je např. systémová nebo holistická teorie. Salman kritizuje v této souvislosti např. genové manipulace, chemizaci lékařství, jadernou energetiku atp. Odmítá různé „techniky“ vůbec včetně technik du-

chovních, jako je např. meditace. Akcentuje svůj *hodnotový konzervativismus*.

Ve zmíněném III. díle shrnuje autor své myšlenky o duchovním poslání střední Evropy. Poukazuje na to, že rostoucí agresivita zejména mládeže, je často ventilem bezmocnosti vůči současným poměrům (s. 177-178). Anglosaské kultury strhávají člověka do „podsvětí“; východní (asijské) jej odtrhávají od reality (s. 179). V prvním případě „já“ víze člověka příliš *k zemi*, ve druhém jej nechává „třkat ve světě kosmických obrazů“ (tamtéž). Salman chápe „já“ jako „nesmrtelné jádro naší osobnosti“ (s. 190).

Společenské instituce musí sloužit rozvoji individua (s. 195). Autor vychází v celém díle z *antroposofie* Rudolfa *Steinera*, jemuž je značně poplatný. (Steiner byl myslitelem 1. poloviny 20. století.) Salman především akceptuje čtyři Steinerovy „sociální prvky“, a sice: a) osvobodit se osvojením institucí; b) chápat dobro všech spolupracujících lidí v tom, že „bude tím větší, čím větší bude odluka mezi prací a příjmem“! (Steiner má na mysli sociální vzájemnost – nezištně se orientovat na práci pro druhé na podkladě reciprocity); c) dovolit druhému, aby vstoupil do mého vědomí a pak jej „uspat“, aby byl proniknut mým vlastním vědomím; d) aplikovat tzv. *sociální trojčlennost* jako autonomní sebesprávu politiky, ekonomiky a kultury. (To je ovšem v současné informálně propojené společnosti zcela nereálné.)

Salman se rovněž pokouší definovat „*sociálnost*“ jako jednání, jehož motivací je duchovní nebo materiální nouze druhého; „*nesociálnost*“ jako uzavírání se do vlastního ega; „*asociálnost*“ jako osvojování si statků jen „pro svou potřebu“ (s. 197).

Autorem jsou dále vyzdvihovány vzájemně si pomáhající skupiny (komunity). Tak se vytvoří „*kulturní souostroví*“ (s. 201), která mohou vést ke *vzkříšení* středoevropských kulturních ideálů (s. 202), a to cestou rovnováhy mezi rozvojem západní vědy a asijskou mystikou (tamtéž). Salman má v úmyslu získat pro spirituální koncepci středoevropské kultury především *mládež*.

Harrie Salman pléduje pro duchovní rozměr člověka. Jeho práce je ovšem prostoupena různými nedostatky, omyly i rozpory. Za nedo-

statky lze označit nikoli řídké *historické* nepřesnosti i jednostranné filozofické exkursy. (Autora provází např. utkvělá myšlenka, stále opakovaná, o neblahé úloze islámu na evropský středověk i novověk, čímž dochází přinejmenším k nepřesvědčivému *zveličování* této role.) Také z filozofů si leckdy vybírá jejich atypické myšlenky (např. Kanta pokládá za jednoznačného senzualistu). K omylům náleží jeho kategorické odsouzení jednostrannosti západní vědy a kultury (vždyť spiritualitu lze vkládat jen do předem vytvořeného vnějšího rámce), jakož i *nepochopení* východních nauk, v nichž nesprávně hledá útěk od pozemské odpovědnosti a osobního zdokonalení. Nevědecky řečeno, autor oběma stranám v jisté míře „křivdí“. Mluví o potřebě *syntézy*; tu však nelze provést bez organického propojení různých kultur.

Salmanova nechut' ke „kosmickým obrazům a obzorům“ pramení z jeho křesťanského *antropocentrismu*, podle něhož má pozemský člověk a jeho duše výjimečně dominantní postavení v univerzu. Odkaz na tradice „manichejského“ křesťanství není korektní, aneb manichejské duchovní směry (původně perské) vycházejí z absolutní kontrapozice dobra a zla, což nezřídka vedlo k intoleranci i násilí.

Steinerem vyzdvihované duchovní myšlení nevystihuje zastávanou kulturu srdce jako spojení rozumu a morální intuice, jež není jen myšlením, ale *jednotou* myšlení, citění a chtění. „Kultura srdce“ nevystačí s myšlením; vyžaduje i bezprostřední zážitek.

Dlužno dodat, že na rozdíl od *E. Fromma*, který ve své práci *Být či mít* posléze nalézá

subjekt sociokulturní změny v probuzené střední třídě, Salman o takovém sociálním subjektu neuvažuje. Jeho a Steinerovy sociální podněty nejsou dostatečně konkrétně vztaženy k současnému sociálně politickému vývoji; jsou spíše jen sugestivním apelem.

Autor často užívá pojem rozvoje kultury jako synonyma rozvoje *spirituálního*. I tzv. duchovní kultura není však běžně chápána jako Salmanovo zduchovnění lidské bytosti.

Závěrem podotýkám, že Salmanova místa extrémní „utopie“ má významné pozitivní rysy; zejména postulát hlubšího rozvoje sociálních věd a důsledné negace politické i ekonomické manipulace, spjaté s trváním „Herrschaftsprinzipu“; snaha o hodnotovou změnu evropské i světové kultury včetně sociálních vztahů v morálním a duchovním ohledu; orientace na samosprávu občanské společnosti a „sebesprávu“ lidského individua; úsilí o kulturně společenskou obnovu střední Evropy tak, aby nebyla prostým přívěskem Západu; podtržení významu středu ve dvojím smyslu: jednak jako střední Evropy ve vztahu k Evropě západní a východní, jednak jako celku Evropy vůči Asii a Americe.

Jde tedy o otevřenou výzvu k možnému přehodnocení evropských *dějin* i hodnot. Je však otázkou, zdali si autor dostatečně uvědomuje, že během 21. století nebude svět kulturně „unifikován“, že však bude mít stále více společných problémů kulturních, sociálních i duchovních.

Karel Bertelmann

Ján Gabura, Jana Pružinská: *Poradenský proces*

Praha, SLON 1995, 147 s.

Kniha *Poradenský proces* je práce spíše konkrétnější, psychologicky orientovaná, je psána jako instruktivní příručka pro toho, kdo si vybral přetěžký úděl někomu radit.

Prvá část práce, jejímž autorem je Ján Gabura, obsahuje dvanáct kapitol doprovázených návrhy na praktická cvičení. Nejrozsáhlejší kapitolou je osmá, o komunikaci v poradenství. Gabura je typický systematick. Kapitálka o

diagnostice je členěna na pozorování, analýzu materiálů, standardizovanou diagnostiku, činnostní diagnostiku, diagnostiku pomocí věcí. Přiznám se, že tento styl podávání informací příliš nepreferuji. Výsledný efekt je totiž stejný jako u všech podobných přístupů. Dobře se podle takového textu studentovi memoruje. Informace jsou podány v přehledně utříděnou mozaiku. Z takového textu se však většinou vytrácí myšlenka, vize, poselství, oddělení důležitého od méně důležitého. To jest, školsky formulováno, „co tím chce autor říci“. V citované kapitole např. obsahuje oddíl činnostní

diagnostika tři věty, z nichž hlavní konstatuje, že na diagnostické účely se dají použít i věci, kterými se klient obklopuje.

V úvodu obecné části práce vymezuje Ján Gabura přesněji odborný význam termínu poradenství se snahou odlišit ho od významu, ve kterém je často užíván v běžném jazyce a který nám všem nahání husí kůži. Správně zdůrazňuje, že nejde o nalezení vhodného zdroje úplných informací a ochotného poskytovatele, ale o úkol nalezení vhodného způsobu, jak motivovat a přimět klienta, aby se *podílel na analýze problému*. Jde o to, jak ho vychovávat a vzdělávat v řešení takových úkolů, jak mu pomoci nalézat přiměřenější a jemu adekvátnější způsoby fungování v jeho sociálním prostředí. Jeden z důležitých úkolů poradce, poradců, je mimo jiné redukovat emociální napětí v kritických situacích rozhodování. Proti obecnému očekávání to není hledání a nalézání nějakého absolutně platného konečného řešení, ale hledání vhodné formy spoluúčasti a zcela jistě také spoluodpovědnosti při definování, analýze a řešení kritických úkolů.

Tento postoj zde vystupuje jako zásadní věc moderního přístupu. Tak jako ve všech oblastech jednání ustupuje analýza od nabídky univerzálních a „objektivních“ řešení a pravd k nabídce *odpovědné spoluúčasti v řešení*.

Vzápětí ovšem, k mé lítosti, následují jen kusé poznámky o poradenských systémech v resortech ministerstva práce a sociálních věcí, v oblasti školství a zdravotnictví, vzbuzující mé obavy z tradičně konzervativního přístupu. Víím, že úlohou autorů nebyla hlavně kritika dosavadních systémů, ale instrukce o tom, jak by to mohlo a mělo vypadat, ale přece jen, alespoň částečná hodnotící zmínka mi na tomto místě chybí.

Potom následují učebnicově systémové charakteristiky, které by vyžadovaly, jak se již zmiňuji výše, větší diferenciaci priorit. To znamená, že důležitější než výčet specializovaných zdravotnických poraden (a to ještě dělených konzervativně podle tradičních lékařských diagnóz), nebo dělení přístupů na dynamický, behaviorální, experienciální a eklektic-

ký, je z hlediska výkladu i úspěšnosti poradenských aktivit kapitola první – kontakt s klientem, a ta je poněkud zakrnělá.

Jak bylo řečeno, poměrně rozsáhlou kapitolu knihy tvoří *Komunikace v poradenském procesu*. Jsou v ní zahrnuty způsoby verbální i neverbální komunikace. Poměrně podrobnou a prakticky užitečnou část také tvoří metody práce s klientem. Jako příklad modernějších technik je uveden nácvik konstruktivní hádky.

Stejně rozsáhlá a na praktická cvičení, příklady a materiály bohatá, je část *Role poradce*.

Zajímavou část práce představuje kapitola *Riziková klienti*.

Druhý a stručnější oddíl knihy tvoří text J. Pružinské. Obsahuje necelých padesát stran textu zakončených užitečným slovníčkem odborných termínů. Tento díl textu je nazván: *Poradenský proces v rámci přístupu zaměřeného na člověka*. Vychází z práce známého amerického psychologa Carla Rogerse.

Tato část je poměrně abstraktně teoretická a kromě historického úvodu o Rogersovi by k lepšímu pochopení přece jen vyžadovala alespoň kusý širší kontext moderních sociologických a psychologických teorií. Přestože je tato část celkově koncipována konkrétněji, posloužila by jí bohatší analýza případů z praxe psychoterapie. Už jen proto, že o tento nový moderní pohled na klienta je u nás obrovský zájem a současně jsou s ním jen pouze velmi omezené zkušenosti, jak v oblasti obecné koncepce poradenské práce, tak zejména v praxi zacházení s různými sociálními typy klientů.

Knihy *Poradenský proces* je zajímavou a užitečnou prací z oblasti dnes u nás tolik požadované a tak málo uspokojované potřeby intervenčních aktivit dotýkajících se v mnoha profesních činnostech individuálních a skupinových problémů života člověka v těchto dynamicky se rozvíjejících časech transformace naší společnosti. *Obzvláště užitečná je jako studijní text poskytující stručnou orientaci v problematice poradenství.*

Jaroslav Kapr

JAN ŠABATA – nakladatelství DOPLNĚK

Adresa: Stará 18-20, 602 00 Brno

Knihkupectví: Žerotínovo nám. 9, Brno

EDIČNÍ PLÁN NA ROK 1998

Edice právnícko-ekonomická

Zdislav Šulc: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*

Karel Kříž: *Kritika ekonomického programu prosperity*

J. A. Chandler (ed.): *Místní správa v liberálních demokraciích*

Jiří Blažek, Jaroslav Jakš: *Základy ekonomie 2*

Milana Hrušáková, Zdeňka Králíčková: *České rodinné právo*

Michaela Židlická, Karel Schelle: *Právní dějiny 1. Starověk*

Karel Schelle, Marta Kadlecová a kol.: *Právní dějiny 2. USA a západní Evropa*

Eduard Vlček, Karel Schelle: *Právní dějiny 3. Východní Evropa*

Ivo Telec: *Tvůrčí práva duševního vlastnictví*

Studijní texty

Ivo Plaňava: *Manželství a rodina*

Milan Tuček a kol.: *Stratégie a aktéri sociálnej transformácie a modernizácie v Českej a Slovenskej republike*

Edice knihy dokumenty

Artur London: *K pramenům Doznání*

Jiří Suk: *Občanské fórum 2. Listopad-prosinec 1989. Dokumenty*

Karel Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*

Višegrád

Adam Michnik: *Sokratův stín*

Slovenská otázka ve 20. století

Edice současného myšlení

Dušan Třeštík: *Češi. Jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci. Texty z let 1991-1997*

Jiří Sláma: *Do exilu a z exilu domů. Publicistická žeň z let 1968-93*

Edice sociálně ekologická

E. F. Schumacher: *Malé je krásné*

Jerry Mandler: *Čtyři důvody pro odstranění televize*

Edice osudů

M. J. Šlesinger: *Odysea českého chirurga. Zklamání a naděje*

Libor Pecha: *Krutá poéma. Životopisná pedagogická freska. O A. S. Makarenkovi*

Mimo edice

Když se řekne Šabata (Sborník)

Jaromír Procházka: *Kurs světových dějin I. (Od starověku do roku 1208)*

Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem – filozofie, antropologie, politika

Ve dnech 28. a 29. listopadu 1997 se na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy konala pozoruhodná konference o díle Arnošta Gellnera. Na konferenci bylo zajímavé již to, že jejími iniciátory byli francouzští vědci, především z École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) a společnými organizátory CEFRES v Praze, Univerzita Karlova, Středoevropská univerzita a EHESS. Po konferenci z konce roku 1996 to byla již druhá konference o A. Gellnerovi v Praze. Jestliže ta v roce 1996, krátce po Gellnerově smrti, byla převážně anglosaská a česká a konala se vlastně jako oslava nedožitých 70 let autora, bylo „Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem“ převážně francouzsko-českou záležitostí. A je nutno poznamenat, že přilákalo podstatně více českých posluchačů než konference první. Jedna ze středně velkých poslucháren Filozofické fakulty byla přeplněna účastníky, z nichž velký počet byli studenti. To svědčí o tom, že přesto, že do té doby byla do češtiny přeložena pouze jeho kniha o národech a nacionalismu, jeho širší myšlenkový význam si začíná u nás uvědomovat stále větší počet lidí. Přesto je vhodné poukázat i při této příležitosti na některá specifika Gellnerových orientací. Hodně již naznačuje podtitul konference, která se zabývala hlavně jeho filozofií, antropologií a politickými názory. K těmto třem okruhům by bylo zapotřebí přidat také historickou sociologii, která vyúsťuje do originální filozofie dějin.

A již z tohoto výčtu jeho myšlenkových orientací je patrné, jak neobvykle bohaté byly jeho zájmy. Vzděláním byl filozof. Také jeho první kniha byla prudkým, ale přitom neobyčejně vtípným útokem proti analytické filozofii, která tehdy dominovala v Oxfordu, kde Gellner studoval. Ale téměř současně Gellner pracoval na sociálně antropologickém díle, které shrnovalo výsledky jeho terénní práce mezi Berbery z horských oblastí Maroka. Od té doby ho zájem o islám a o muslimské společnosti neopustil. Ale zdá se, že jak studium filozofie, tak i studium berberských kmenů, byly součástí jeho základního a podle mého soudu nejhlubšího zájmu, tj. zájmu o to, jak a

proč vznikla moderní společnost, o to, co vlastně znamená pojem modernita. To vše pak vyúsťuje v jednu z mála soudobých konstrukcí filozofie dějin člověka. Gellner svou koncepci nazýval skromněji „strukturou lidských dějin“, i když neměl nic proti tomu, aby některé jeho práce byly označovány jako filozofie dějin. Povahu jeho díla dva z hlavních francouzských organizátorů konference, Alban Bensa a François Pouillon, správně vystihli, když poukázali na to, že za bohatostí, rozmanitostí a na první pohled nekoherentností jeho díla se skrývá několik ústředních témat. V tom byl podobný Maxi Weberovi, který rovněž houževnatě kroužil kolem několika obdobných témat, kolem otázky vzniku kapitalismu, kolem problému racionality a modernity, a kolem postavení vědy a politiky v moderní společnosti. Bensa a Pouillon ke Gellnerově orientaci říkají výstižně:

„Hlavní témata jeho zájmů vlastně odpovídají trvalému zaujetí problémy přítomnými v celém jeho díle, kterými se bez přestání znovu a znovu zabývá, střetává se s nimi a rozvíjí je: jeho dílo je koherentnější, než jak se jeví, a on sám je autorem, který se svou šíří zájmů rozptyluje méně, než se zdá. Uplatňuje se jako myslitel jdoucí často proti proudu převládajících intelektuálních trendů a teorií, které podrobil kritice (analytická filozofie, strukturalismus, psychoanalýza, marxismus, postmodernismus). A navíc, je to autor šízravných polemik. Ať je téma, o němž pojednává, jakékoliv, vnímáme jeho silné teoretické založení. Ačkoliv zcela vzdoruje neomodernistickému krédu, Gellner zůstává přesvědčen o užitečnosti formalizovaných modelů a makrohistorických syntéz. S lehkostí uplatňuje – a přitom virtuózním způsobem – nejširší komparativismus, makrohistorii, dokonce filozofii historie.“

Doplnil bych tuto charakteristiku jeho intelektuálních orientací poznámkou o způsobu jeho myšlení. Především je třeba zdůraznit, že vidí soudobé i minulé společnosti jinak než pohledem sociologického mainstreamu, to jest pohledem empirické sociologie používající pokud možno kvantitativní metody, ale také jinak než pohledem moderního sociologického nebo filozofického postmodernismu. Sociologickému, empiricky laděnému mainstreamu vytýká, většinou nepřímou, že často přijímá do

své optiky dobově podmíněné a často i politicky podmíněné pohledy. V podstatě tím chce říci, že většina sociologů není schopna mít distanci od předmětu, který zkoumá, a vidí ho prizmatem otázek, které příliš těsně souvisejí s politickými, sociálními nebo kulturními konflikty doby, ve které žijí. Ale to neznamená, že by byl přesvědčen o možnosti konstruovat jakousi odtaziitou „přírodní vědu“ o společnosti. Jeho sociologická metodologie je složitější a přesně ji vymezit by mělo být úkolem pečlivé interpretace, na kterou zde není místo. Snad však mohu bez rizika označit jeho metodologii jako aplikaci racionalistických postupů, ve kterých převládá úsilí o vymezení hlavních funkčních bloků sociální reality – nikoli však v duchu sociologického realismu – a o poznání jejich interakce za různých okolností. To je patrné zejména z jeho nejucelenějšího díla, tj. z knihy *Pluh, meč a kniha*, kde uvedené pojmy označují ekonomii, moc a vědění.

Jeho racionalistický a modernistický přístup je zřejmý z toho, že v podstatě usiluje o postižení skrytých, prostým rozumem nebo fenomenologickými metodami nezachytitelných vztahů, které jsou však pro strukturu i fungování společnosti rozhodující. Je v tom nepochybně i hodně determinismu a funkcionalismu, ale rovněž i úsilí vymezit sociologii jako něco, co není pouhým převyprávěním toho, co vyjadřují prostí lidé ve svých komentářích o sociálním světě.

Konference potvrdila, že nejvíce pozornosti z Gellnerova díla vyvolává stále jeho teorie nacionalismu. Šest účastníků se přímo nebo nepřímo jeho koncepcí nacionalismu zabývalo.

Z českých účastníků to byl především *Miroslav Hroch* z Filozofické fakulty UK, o kterém vždy Gellner říkal, že bez jeho analýz národních hnutí ve střední Evropě by obtížně formuloval svou koncepci tzv. habsburského typu nacionalismu, ale kterého vždy kritizoval pro jeho interpretaci vzniku nacionalismu. *Jaroslav Krejčí* z Akademie věd ČR se zabýval komplikovanými vztahy mezi národem, náboženstvím a státem a *Petr Charvát* z Orientálního ústavu AV ČR v zajímavém příspěvku poukázal na to, jak se ahistoricky a nacionalisticky interpretovalo v starší české a moravské historiografii střetávání slovanské a západní liturgie

na území Velké Moravy. Celý tento proces byl od osvícenectví až téměř do nedávné doby chápán jako národnostní střet, tj. soutěžení mezi slovanskými, respektive českými a moravskými etniky na jedné straně a německými na straně druhé. Dnes ovšem převládá názor, že šlo především o christianizaci prostoru Velké Moravy a jejího bezprostředního sousedství a národnostní hlediska nehrála důležitou roli.

Alban Bensa, rovněž z EHESS, se pokusil zhodnotit Gellnerovu teorii nacionalismu – jež je vybudována na evropských zkušenostech – ve světle situace Kanaků a australských domorodců a na základě zkušeností z formování ministátů v Jižním Pacifiku. Otázkami nacionalismu, zejména vztahem státu a národa a problémem „ethnosu“, jak ho formuloval sovětský etnolog Bromley, se zabýval rovněž *Petr Skalník* z Filozofické fakulty UK. Ten rovněž poukázal na to, jak bylo pro Gellnera důležité B. Malinowskeho rozlišení mezi etnicou kulturou a státem. Skalník rovněž soudí, že rakouská Halič byla Gellnerovi pozitivním příkladem řešení národnostní otázky: politická autonomie tam byla spojena s kulturní nezávislostí.

Skladba účastníků konference určila i další akcent. Silné zastoupení francouzských vědců zabývajících se islámem a muslimskými společnostmi vedlo k tomu, že toto téma bylo jedním z výrazných prvků konference. Na francouzských výzkumných institutech a samozřejmě i ve velkém výzkumném ústavu, který se zabývá arabským světem, jsou otázky islámu, historie a současnosti muslimských společností zkoumány mnoha specialisty a je to nepochybně jeden z nejdůležitějších oborů francouzské antropologie. Gellner je proto ve Francii znám především v těchto kruzích a jeho *Svatí Atlas*, kniha o jeho výzkumu Berberů, a *Muslimská společnost* byly zevrubně prodiskutovány francouzskými odborníky. Je zajímavé, že podstatně méně známé – nejsou také překládány – jsou ve Francii jeho práce sociálně-filozofické, např. *Myšlení a změna*, *Legitimace a víra*.

Profesor *Jean-Claude Vatin*, ředitel výzkumu CNRS a ředitel Maison Française v Oxfordu, připravil pro pražskou konferenci instruktivní přehled výkladů islámu, osvětlil muslimské společnosti z hlediska politické

vědy a konečně zařadil dílo Gellnerovo do jednoho z možných rámců politické sociologie islámu. Zároveň poukázal na nebezpečí vulgarizace některých gellnerovských koncepcí.

Protože v Gellnerově teorii muslimské společnosti aridních oblastí hrála důležitou roli teorie segmentárního modelu, kterou uvedl do sociologie É. Durkheim a upozorňoval na ní také M. M. Kovalevsky a podrobněji pracoval E. Evans-Pritchard, účastníci konference *Gianni Albergoni* a *François Pouillon* z EHESS zhodnotili historii tohoto pojmu a informovali také o současných názorech na tento koncept. Tématem vztahu segmentární společnosti k válce a míru se zabýval *Alain Mahe* z Ústavu výzkumu současného Magrebu v Tunisu. Do jisté míry bylo polemikou s názory A. Gellnera vystoupení *Al-Rasheed Madawi* z King's College Londýnské univerzity, která vyjádřila nesouhlas s jeho tezí, že islám představuje sociální řád znemožňující formování občanské společnosti. Ukazovala na Saudské Arábii, zemi, která je běžně chápána jako příklad islámského tradicionalismu, i když ne fundamentalismu, jak soudobé politické a sociální změny v zemi, podřívají tradiční základy autority a sociální organizace a vytvářejí základy nových forem politického vědomí opírající se o nepřibuzenská a nekmenová sdružení. To podle ní může vést i k vzniku občanské společnosti.

Český orientalista *Luboš Kropáček* z Ústavu Blízkého Východu a Afriky Filozofické fakulty UK se zabýval současnou krizí islámského myšlení a kriticky interpretoval některé myšlenky A. Gellnera formulované v knize *Muslimská společnost*.

Na témata o islámu navazovala volně dvě vystoupení, která se týkala obecnějších Gellnerových názorů na sociální antropologii. V zasvěceném pohledu na Gellnerovo hodnocení evropské a zejména východoevropské sociální antropologie obsaženém v přednášce „Gellnerova antropologie a Evropa“, se *Zdeněk Uherek* z Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR věnoval velmi pozitivnímu Gellnerovu ocenění vlivu B. Malinowského a dalších autorů z východní Evropy na rozvoj evropské antropologie. Poukázal na obohacování evropského myšlení prostřednictvím dialogů mezi univerzalistickou individualistickou orientací a roman-

ticko holistickou v antropologii západní a východní Evropy. Podobným tématem se zabývala rovněž přednáška *Wladimira Berelowitche* z EHESS, který vysvětloval důvody Gellnerova zájmu o sovětskou etnologii. Gellner často navštěvoval bývalý SSSR a měl velmi přátelské vztahy k sovětským etnologům. Mnoha z nich významně pomohl, jako např. velkému znalci společností nomádů Khazanovovi, a postřehl rovněž, že tento obor si i v obtížných podmínkách ideologického autoritarianismu zachoval dobrou vědeckou úroveň a věnoval mu proto značnou pozornost. Zajímal ho jednak způsob, jakým se ruští a sovětsští antropologové vyrovnávali s marxismem, jednak konkrétní a bohatá materie, kterou přinášeli.

Posledním, poněkud nesourodným blokem byly přednášky, které se týkaly filozofických, politických a kulturních otázek. Byly volně zařazeny v různých částech konference a naznačují, jak bohatý byl Gellnerův myšlenkový rejstřík. *Jiřího Bičáka* z Matematicko-fyzikální fakulty UK zaujal již v minulosti Gellnerův kritický postoj k postmodernismu. J. Bičák ve své přednášce poukázal jako teoretický fyzik mimo jiné na nevěrohodnost postmodernistické interpretace teorie relativity kvantové teorie. Tyto interpretace obsahují podle něho banality nebo i deformace skutečnosti.

Velkým gellnerovským tématem je občanská společnost. Výkladu originální Gellnerovy koncepce se věnoval *Dominique Colas* z Institut d'Études Politiques v přednášce „Gellner – čtenář Adama Fergusona: občanská společnost a její nepřítel“. Pojem občanské společnosti chápe Gellner antropologicky a to mu umožňuje vidět ji v hlubších souvislostech, než to činí většina politologů. Na velmi zajímavý námět se soustředila *Birgit Müller*, která pracuje v CEFRES, to jest na „Výzvy dneška a Arnošt Gellner“. Zdůraznila, že Gellner v posledních letech svého života bojoval proti tomu, co nazýval relativismem. Jako post-osvěcenský racionalista se angažoval za zachování kultury založené na rozumu a opírající se o vědu a demokracii. Autorka se však ptá, do jaké míry jeho názory na úspěšnost konceptu liberální společnosti vycházející z tohoto základu, nebyly utlumeny vývojem po pádu společnosti reálného socialismu. Poslední přednáškou v tomto bloku byl můj příspěvek o

Gellnerově filozofii dějin, který vycházel především z jeho knihy *Pluh, meč a kniha* a z posmrtně vydané nové knihy o nacionalismu a z jeho odpovědí na komentáře jednotlivých autorů sborníku, vydaného při příležitosti jeho nedožitých sedmdesátin. Gellnerova „struktura lidských dějin“ je pokusem o nejobecnější pohled na dějiny lidstva. Připomíná antropologický evolucionismus, ale je obohacen o weberovský respekt k proměnlivým historickým konstelacím tří elementů každé společnosti, tj. ekonomie, moci a vědění. Za nejdůležitější událost lidských dějin považuje Gellner vznik moderní evropské společnosti, společnosti průmyslové, která se opírá o vědu a o demo-

kracii. Exit z agrární společnosti byl podmíněn paralelním působením celé řady sociálních, hospodářských a kulturních proměn. Nebyl to vývoj nutný a není to také vývoj, který by přinášel lidem pouze zlepšení jejich osudu. Je to vývoj k větší racionalitě, a tím i posun k většímu odkouzlení.

Měli bychom si přát, aby konferenci o takové kvalitě bylo v Praze co nejvíce a abychom byli s jejich pomocí vtahováni do evropského intelektuálního rozhovoru. Měli bychom rovněž poděkovat CEFRES za neúnavnou činnost, která nás přibližuje Evropě.

Jiří Musil

Polská Sociologická encyklopedie

Na jaře roku 1998 vyšel ve varšavském nakladatelství Oficyna Naukowa první svazek původního díla polských autorů *Encyklopedia socjologii*, obsahující hesla začínající písmeny A-J. Celá encyklopedie bude čtyřdílná, přičemž další dva svazky se objeví v příštím roce a poslední roku 2000.

Jak vyplývá z předmluvy W. Kwaśniewicze, předsedy redakční rady encyklopedie, záměr jejího zpracování vznikl roku 1988. Potřeba takového díla byla ale v Polsku pocítována již delší dobu, a to tím spíše, že vysoké úrovni polské sociologie neodpovídala skutečnost, že zatím práci encyklopedického charakteru nedisponovala. Pro to, aby byl realizován záměr tohoto druhu, hovořil též nedostatek syntetických sociologických monografií, moderních učebnic i obtíže s dostupností zahraniční literatury.

Organizačním a technickým centrem přípravy encyklopedie se stala Jagellonská univerzita v Krakově, zejména její Sociologický institut, jehož členem je rovněž předseda redakční rady. Na jejím zpracování se podíleli nejvýznamnější polští sociologové působící v Polsku, ale také na vysokých školách ve Velké Británii, USA a Kanadě.

Encyklopedie chce být kompendiem otázek, jimiž se zabývá současná světová sociologie se zvláštním důrazem na problémy, jež jsou živé v polském sociologickém prostředí. Hesla

jsou rozdělena do těchto tematických skupin: dějiny sociologie; sociologie a příbuzné vědy; epistemologické a metodologické otázky sociologie; velké teorie společnosti a kultury; teoretické kategorie sociologické analýzy; sociálně ekonomická učení, ideologické proudy a společenská hnutí; aplikace sociologie ve společenské praxi.

Redakční rada stála podle W. Kwaśniewicze před rozhodnutím, týkajícím se obecnosti zpracování obsahů hesel. Nakonec se přiklonila k názoru, že hesla mají mít problémový, nikoli slovníkový charakter. To znamená, že jde o pojednání různého rozsahu, která synteticky zpracovávají daný problém v souladu s teoretickým stanoviskem autora. Encyklopedie tudíž nepreferuje určitá paradigmatata pěstování sociologických výzkumů a reflexí. Obracejí se v ní jak proudy, které byly a jsou v Polsku rozvíjeny, tak ty, které sice mezi polskými sociology zatím rozšířeny nejsou, ale ovlivňují tvář současné světové sociologie.

Podle Kwaśniewicze je tedy předkládané dílo typickou „makropedií“. Možnost používat je jako „mikropedii“ zajistí jmenový i věcný rejstřík, který bude obsahovat poslední díl.

Encyklopedie je určena hlavně sociologům, představitelům jiných společenských věd, učitelům, profesionálním i neprofesionálním organizátorům veřejného života, publicistům a studentům.

Vzhledem k tomu, že na konci jejího prvního svazku je uveden heslář dalších tří dílů,

lze si již nyní učinit dobrou představu o obsahovém zaměření celé publikace.

Český čtenář se samozřejmě nemůže ubránit určitému srovnání polské encyklopedie s naším dvojsvazkovým *Velkým sociologickým slovníkem*, který vyšel v dubnu 1997, a to už proto, že obě tyto publikace vznikaly ve stejné době a soudě podle formátu, způsobu tisku i počtu stránek prvního dílu (376) mají i přibližně stejný rozsah. Zdá se, že nejnapadnější rozdíly mezi nimi lze shrnout do několika bodů.

1. Zatímco česká publikace výrazně přehazuje do řady souvisejících oborů a zabývá se i tzv. realiiemi a v tomto smyslu je často spíše slovníkem společenských či humanitních věd, jakož i politického a veřejného života a někdy vlastně prostě i cizích slov, polské dílo je zřetelně „sociologičtější“. Z „mimosociologických“ hesel obsahuje skutečně jen ta, která mají k sociologii bezprostřední vztah. V prvním svazku jsou to např. hesla antropologie, demografie, ekologie, etnicita, étos, filozofie, fundamentalismus, globalizace, historie, industrializace a jazyk a komunikace.

2. S tím souvisí i počet a rozsah hesel. Česká publikace je v pravém slova smyslu slovníkem, v němž je místo i pro hesla několikařádková, jakož i pro odkazy na jiná hesla. Polské dílo je naopak encyklopedií v původním osvěcenském významu. Počet hesel je v ní výrazně omezen, hesla mají globálnější ráz a jejich zpracování je většinou mnohem rozsáhlejší. Žádné z hesel již vydaného svazku nemá méně než dvě stránky, ale jsou zde i hesla osmistránková. A tak např. tento svazek obsahuje pouze 84 hesla. Všechna hesla jsou členěna podtitulky a je k nim připojena poměrně obsáhlá bibliografie. Např. heslo sociální jednání je rozděleno do těchto částí: počátky sociologie jako vědy o společnosti; Weberova chápající sociologie; Parsonsova teorie sociálního jednání; Habermasova teorie jednání; sociální jednání – determinované provádění voleb, nebo tvůrčí adaptační proces?; etnometodologická vize společnosti; Giddensova a Eliasova koncepce jednání a jeho vztahu k sociální struktuře.

3. Encyklopedie obsahuje i hesla biografická v podobě někdy poměrně rozsáhlých „medailonů“ světově proslulých sociologů (Durkheimovi je např. věnováno téměř 8 stran) i některých sociologů domácích. Z posledně jmenovaných jsou zásadně uvedeni pouze ti, kteří již nežijí. V prvním svazku jsou takto pojednání tyto autoři: P. Bourdieu, J. S. Coleman, A. Comte, Ch. H. Cooley, S. Z. Czarnecki, É. Durkheim, A. Giddens, E. Goffman, J. Habermas, G. C. Homans a J. Chalasiński, v dalších svazcích to budou L. Krzywicki, P. Lazarsfeld, B. Malinowski, K. Mannheim, K. Marx, G. H. Mead, R. K. Merton, M. Ossowska, S. Ossowski, V. Pareto, T. Parsons, L. Petrażycki, G. Simmel, P. Sorokin, H. Spencer, F. Tönnies, M. Weber a F. Znaniecki.

4. V hesláři encyklopedie se nepočítá kromě polské sociologie se samostatným zpracováním sociologie žádného jiného národa. Základní informace tohoto druhu bude zřejmě obsahovat heslo národní sociologie ze 3. svazku a zčásti se o nich dočteme v hesle institucionalizace sociologie ze svazku prvního.

5. V polské encyklopedii najdeme některá důležitá hesla, která náš slovník neobsahuje; např. bezdomovectví, globalizace a teorie světového systému.

Polská *Sociologická encyklopedie* bude po svém úplném vydání podobně jako náš *Velký sociologický slovník* dílem mimořádného a jedinečného významu, o jehož realizaci snilo několik generací polských sociologů. V obou případech jde v našich národních sociologiích od počátku jejich existence o první práce tohoto druhu. Lze bez nadsázky hovořit o dílech monumentálních, a to jak z hlediska organizátorské i intelektuální energie, jež byla na jejich uskutečnění vynaložena, tak z hlediska dosažených výsledků i teoretického a didaktického působení. Je příjemné být příslušníkem sociologické generace, která se vydání těchto děl dočkala a na jejich vytvoření se podílela. Nepochybují, že z jejich bohatství budou čerpat cenné informace i podněty pro další práci rovněž sociologové příštích desetiletí.

Jan Sedláček

Druhá evropská konference UNESCO o společenských vědách

Druhou evropskou konferencí společenských věd na téma „Evropa: očekávání a skutečnost; výzva pro společenské vědy“ (Europe: Expectations and Reality: The Challenge for the Social Sciences) uspořádalo UNESCO v Bratislavě od 13. do 19. června 1998. Konference navazovala na první evropskou konferenci UNESCO o sociálních vědách, konanou v roce 1991 ve španělském Santanderu. Na toto první shromáždění, jehož ústřední mottem byla „Evropa v transformaci: výzva pro společenské vědy“, navázala letošní konference i po tematické stránce. Transformace společnosti, resp. sociální změna zůstaly ve středu pozornosti, současně však byla reflektována i nová sociální zkušenost a další aktuální otázky, které již s transformací bezprostředně nesouvisí. Letošní konference si kladla za cíl (1) poskytnout nové náměty pro evropskou agendu sociálního výzkumu, (2) napomoci k větší podpoře společenských věd (zejména finanční) ze strany vlád evropských států, Evropské unie a nevládních organizací a (3) posílit úlohu sociálních a humanitních věd, zejména v rámci programu UNESCO („Management of Social Transformation (řízení sociální transformace) – MOST“.

Úvodní plenární zasedání konference na téma „Sociální transformace, rozvoj a evropské společenské vědy“ profilovalo vystoupení *Bernda Hamma* z univerzity v Trevíru, které kriticky komentovalo stav a vývojové tendence soudobé euroatlantické společnosti i evropských sociálních věd a pokusilo se definovat jejich úkoly. Koreferáty *Michala Illnera* ze Sociologického ústavu AV ČR a *Pála Tamáse* z Ústavu pro výzkum sociálních konfliktů Maďarské akademie věd se pak oba zabývaly problémy společenských věd v transformujících se společnostech středovýchodní Evropy. Další jednání probíhalo ve čtyřech pracovních skupinách zabývajících se (1) sociálními dopady ekologických problémů – diskuse se soustředila zejména na koncept a předpoklady trvale udržitelného rozvoje, (2) sociálními problémy – zmíněn byl velmi široký okruh otázek sahající od teorie sociální změny až po

sociální problémy rodiny nebo stáří, (3) otázkami demokratizace, kde vyniknul soubor příspěvků k tematice etnonacionalismu, budování nových státních společností a roli jazyka při jejich integraci, resp. úloze jazyka při integraci evropské, a (4) roli Evropy v globální společnosti. Kromě vlastního pojmu a významu globalizace se zde mj. hovořilo o vztahu mimoevropských kultur, resp. civilizačních okruhů k Evropě a její integraci a o vztahu mezi integrací Evropy a demokracií.

Finanční a materiální podpoře společenských věd v Evropě, hledání cest, jak tuto podporu posílit, bylo věnováno jednání kulatého stolu. Zvažovaly se možnosti, jak oslovit různé mezinárodní i národní instituce, posuzovaly se způsoby účinnějšího „marketingu“ společenských věd, otázky přípravy odborníků lépe přizpůsobené potřebám sociální politiky, metody prezentace výsledků výzkumu apod.

Na konferenci přijely na dvě stovky účastníků. Většinu tvořili reprezentanti společenskovědních pracovišť z několika desítek států, převážně z bývalého sovětského bloku. Oborově mezi nimi převažovali sociologové, dobrou čtvrtinu představovali domácí účastníci, mezi nimiž bylo možné najít prakticky celou bratislavskou sociologickou obec. Reprezentační bylo zastoupení pařížské centrály UNESCO: konferenci zahájil Generální ředitel UNESCO pan *Federico Mayor*, účastnili se jí další vysocí činitelé UNESCO. Z české strany byla mj. přítomná senátorka Jaroslava Moserová, předsedkyně České komise pro UNESCO. Pracovní povinnosti v závěru školního roku znemožnily původně plánovanou účast dalších představitelů českých vysokých škol. Slavnostní zahájení konference se odehrálo v plném lesku v přítomnosti ministryně zahraničních věcí SR, předsedy Slovenské akademie věd a rektora univerzity J. A. Komenského, kteří pronesli uvítací projevy. Místním pořadatelem byl Sociologický ústav Slovenské akademie věd, který se této úlohy zhostil na jedničku.

Druhá evropská konference společenských věd poskytla dobrou příležitost k diskusi o některých aktuálních otázkách současného společenského vývoje především v bývalých socialistických zemích střední a východní Evropy, o postavení společenských věd v těchto zemích a také o tom, jak přítomní sociální

vědci z tohoto regionu vidí projekty evropské integrace a důsledky globalizace. Důležitou okolností byla přítomnost představitelů UNESCO umožňující bezprostřední a pružnou komunikaci, poskytování informací a vyjasňování stanovisek.

Jak už bylo zmíněno, konference se orientovala převážně na střední a východní Evropu, z celoevropského hlediska ji lze stěží považovat za reprezentativní. Ostatně ani v rámci tohoto regionu nelze hovořit o zcela vyváženém zastoupení jednotlivých národních vědeckých komunit – mezi účastníky scházela řada významných jmen sociálních vědců a nebyly dostatečně zastoupeny některé sociálněvědní disciplíny. Ideální nebyl termín konání konference stanovený na dobu finále na vyso-

kých školách. Jistým problémem byla koncepce odborného programu konference. Program byl tematicky příliš rozptýlený, takže až na výjimky nedovoľoval intenzivnější výměnu názorů k odborným záležitostem. Kladl si zřejmě neřešitelný úkol zabývat se současně jak nesmírně širokou tematikou transformace, sociálního rozvoje a globalizace (k těmto tématům se koná množství specializovaných konferencí, kterým tato všeobjímající konference nemohla konkurovat), tak i institucionální problémy sociálních věd. Na místě by byla výrazná orientace právě na druhý z těchto tematických okruhů, kde UNESCO může sehrávat významnou a nezastupitelnou úlohu.

Michal Illner

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 1/1998

ČLÁNKY

Revue Demografie vstupuje do 40. ročníku (Jiřina Růžková)

Vladimír Srb: Obyvatelstvo Československé republiky v letech 1918-1938

XXVII. konference České demografické společnosti „Migrace v Evropě a v České republice“ (21. 5. 1997) – pokračování

Jarmila Marešová, Dušan Drbohlav, Věra Lhotská: Reálná a potenciální

migrace/mobilita odborníků z výzkumných pracovišť a vysokých škol

Milada Horáková, Dušan Drbohlav: Mezinárodní migrace pracovních sil a Česká republika se zvláštním zaměřením na pracovní migraci Ukrajinců

Milan Jeřábek: Vytváření přeshraničního trhu práce – pendlerství v česko-německém pohraničí

Bohuslav Matucha: Cizinci v České republice

Tomáš Haišman: uprchlictví v České republice (1990-1997)

SČÍTÁNÍ LIDU

Jiřina Růžková: Příprava budoucího sčítání lidu, domů a bytů

RECENZE

Demografická příručka (1996) (Vladimír Srb)

O slovinské rodině v 19. století (Petra Brabcová)

Zloději orgánů (Helena Jansová)

DEMOGRAFIE 2/1998

ČLÁNKY

Libor Stloukal: Umělá potratovost v České republice v kohortním pohledu

Jitka Rychtaříková: Úmrtnost v České republice podle rodinného stavu

Felix Koschin: Jak vysoká je intenzita úmrtnosti na počátku lidského života?

Miroslav Prokopec, Josef Zástěra: Rozložení výšky 18letých branců v České republice

Mohamed Elhassan: Vztah islámu k rodině, k manželství a k plodnosti

SČÍTÁNÍ LIDU

Josef Škrabal: Některé poznatky z přípravy sčítání lidu ve Velké Británii

RECENZE

„Sčítání podle národnosti“ (Vladimír Srb)

Zpráva o lidském rozvoji – Human Development Report (Milan Kučera)

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Sociological Review

2

CONTENTS

ARTICLES

- Novák, M.: Is There One Best 'Model' of Democracy? (part two) 131
- Vlachová, K., Matějů, P.: The Crystallisation of Political Attitudes and the Political Spectrum in the Czech Republic 145
- Matějů, P., Vlachová, K.: The Role of Politically Relevant Attitudes and Value Orientations in Electoral Decisions. The Czech Republic in 1996 171

METHODOLOGICAL COLUMN

- Řehák, J.: Quality of Data II. Approaches to the Evaluation of Research Instruments based on Covariance Structure Modelling 195

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

- Pechačová, Z., Hřaba, J., Bao, Wan-Ning, Lorenz, F. O.: Perceived Risk of Crime in the Czech Republic 205
- Dörr, G., Kessel, T.: Transformation as a Learning Process. Experience with Joint Ventures in the Czech Republic and an Example for a New Modern Form of Organising Production 221

- REVIEWS 235

- NEWS AND INFORMATION 249

OBSAH

STATI

Novák, M.: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší? (druhá část) 131

Vlachová, K., Matějů, P.: Krystalizace politických postojů a politického spektra
v České republice 145

Matějů, P., Vlachová, K.: Role politicky relevantních hodnot ve volebním
rozhodování v České republice 171

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Řehák, J.: Kvalita dat II. Přístupy k ohodnocování výzkumných instrumentů
založené na modelování kovariančních struktur 195

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Pechačová, Z., Hraba, J., Bao, Wan-Ning, Lorenz, F. O.: Pocit ohrožení
kriminalitou v České republice 205

Dörr, G., Kessel, T.: Transformace jako proces učení. Příklad nové moderní
organizace výroby 221

RECENZE

Bedřich Loewenstein: Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a
civilizace (K. Müller) 235

Tadeusz Banaszczyk: Durkheim i protagoniści (J. Sedláček) 237

Libor Musil (ed.): Vývoj sociálního státu v Evropě (R. Stošková) 240

F. Zich, V. Houžvička, M. Jeřábek, Q. Kastner: Kdo žije v pohraničí (A. Andriele) 242

Harrie Salman: Evropa v novém světle (K. Bertelmann) 244

Ján Gabura, Jana Pružinská: Poradenský proces (J. Kapr) 246

ZPRÁVY A INFORMACE 249

